

Абдулла Аъзам

АРУЗ

**Алишер Навоий ва Заҳириддин
Муҳаммад Бобур сабоқлари**

**Аruz хусусида мубоҳасалар
Аruz эскирганми?
Арузий шеър қандай ўқилади?
Арузда шеър қандай ёзилади?
Арузнинг содда назарияси
Арузнинг келажаги**

Аъзам, Абдулла.

A94 Аруз: Алишер Навоий ва Заҳириддин
Муҳаммад Бобур сабоқлари/ Абдулла Аъзам. — Т.:
Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий
кутубхонаси нашриёти, 2006. — 224 б.

ББК 83.3 (5У)

Ушбу китоб Шарқ мумтоз шеъриятининг асосий ўлчови бўлган аруни
ўрганиш ва ўргатишга бўлган катта эҳтиёжни ҳисобга олиб ёзилган. Унда аruz ҳеч
качон эскирмаслиги, билъакс ўзига хос маҳорат мактаби эканлиги хусусида баҳс
юритилган, аруни ўзлаштиришнинг осон ва қулай услуби баён қилинган, Навоий
ва Бобурдек улуғ сўз санъаткорларининг аруни қўллаш бобидаги маҳоратни
мисоллар таҳдили асосида очиб берилган.

Китоб барча тоифадаги адабиёт мухлисларининг талаб ва эҳтиёжларига
жавоб беради. Уни аруз билан қизиқувчи барча талабадар, тадқиқотчилар, ҳаваскор
шоибу бастакорларга қўлланма сифатида тавсия этиш мумкин.

Мундарижа

Сўзбоши.....	4
I боб. Аруз баҳси.....	6
Фазалнависликка мойил ижодкорлар билан мубоҳасалар.....	6
Шеър ёзиш осонми?.....	47
<i>I бобга илова: “Аруз – шариф илмдур”.....</i>	<i>57</i>
II боб. Аруз илми (соддалаштирилган назария ва амалий тавсиялар).....	59
Муқаддима.....	59
Вазн схемаси.....	60
Руки ва туроқ.....	63
Қисқа ва чўзиқ унлилар.....	64
Аруз алифбеси: қисқа, чўзиқ ва ўта чўзиқ ҳижолар.....	68
Аруз ва бармоқ вазнида ўлчов тафовути.....	72
Ундош кўчиши натижасида ҳижо қисқариши.....	75
Арузда интернационал сўзлар.....	79
“Кўнгул”.....	80
Арузий шеърни ифодали ўқишига тайёрлаш.....	84
Ҳижо ва рукилар талафкузининг давомийлиги.....	87
Афоъилиу тафоъил.....	91
Мисраъ ва руки.....	100
Аруз вазнини ўзлаштириш.....	113
Кулайлаштирувчи воситалар.....	121
Ўзбек арузида феъл.....	127
<i>II бобга илова: Мумтоз аруз ва ҳижо системаси.....</i>	<i>132</i>
III боб. Аруз завқи.....	150
Навоийнинг қофия санъати.....	150
“Толиби илм керак...”.....	166
Аруз тақдири.....	176
Икки жаҳонни икки илкида туттган шоир.....	186
Назмнинг еттинчى осмони.....	201
Сўнги зўз.....	219

Сўзбоши

Неча минг йиллик ва бой тарихий қадриятларимиз рўйхатида мумтоз ўзбек адабиёти салмоқли ўрин эгаллаши яхши маълум. Бу буюк адабиётнинг катта қисми аруз вазнида битилган назм жавоҳирларидан иборат. Шунинг учун аруз илми ҳам, ҳеч шубҳасиз, миллий қадриятларимиздан биридир. Бу эса арузнинг чироғи сўниб қолишига йўл қўймасликни талаб этади, аксинча, ижодкорларимизнинг иқтидор ва истеъоди кучи билан у яна ҳам равшанроқ ёнишига, сеҳрли зиёси билан одамлар қалбини ёритишига ҳисса қўшишни тақозо этади. Лўнда килиб айтганда, арузни ўрганиш, ўргатиш лозим. Мана шу мақсада қаратилган хилма-хил услугдаги китоблар қанча кўп бўлса, шунча яхши эканлиги аён.

Аруз тўғрисида унинг ҳамма қирра ва унсурларини қамрайдиган, бутун имконият ва нафосатини очиб берадиган китоб битиш қийин, албатта. Шундан келиб чиқиб, ушбу китобдан конкрет мақсадлар кўзланган.

Китоб уч қисмдан иборат. 1-боб “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси саҳифаларида чоп этилган аруз мавзуидаги мақолалардан таркиб топган бўлиб, китобхоннинг эътиборини бу вазнинг асил қийматию ҳозирги ҳолатини қиёслашга, аруз муаммоси устида фикрлашга ундаши лозими. Шунинг учун бу бобда мақолалардаги публицистик ва танқидий рух саклаб қолинди. 2-боб аруз илми бўйича қисқача қўлланмадан иборат. Унда бу илм имкони борича содда, шу туфайли ноанъавий баёнда берилди. Учинчи бобда юқорида зикр этилган газета ҳамда “Тафаккур” ва “Жаҳон адабиёти” журналларида босилган аруз мавзуидаги мақолалар

туркумидан таркимб топган. Унинг мақсади – китобхонни аruz уммонига шўнғишга кўмаклашиш.

Умид қиласизки, аruz мухлислариа тақдим этилаётган бу китоб ана шу мақсадларга хизмат қиласи, ўсиб келаётган авлодни арузни қадрлашга, уни ўрганишга ундаш, бу йўлдаги қийинчиликларни енгиб ўтишда озми-кўпми кўмаклашади.

I боб

АРУЗ БАҲСИ

Ғазалнависликка мойил ижодкорлар билин мубоҳасалар

— Аруз эскирган, даври ўтиб бўлган.

— Бу шундай туюлади. Аслида адабиётда бирон-бир йўналиш йўқки, у даври келганда гуркираб гуллагану сўнг “эскириб, музей экспонати”га айланган бўлсин.

Киёс учун эртак жанрини олайлик. Юқоридаги каби мушоҳада юритиладиган бўлса, адабиётнинг бу энг қадимий тури аллақачон “мўмиё”га айланиб кетган бўлиши лозим эди. Лекин бундай бўлгани йўқ. Аксинча, 20 аср – адабиётда эртак жанрининг энг мутараққий даври бўлди. Айнан шу асрда К.Чуковский (Айболит образи билан), А.Толстой (Буратино), Ж.Родари (Чиполлино), А.Милн (Винни Пух), А. де Сент-Экзюпери (Кичкина Қирол), П.Бажов (Уста Данила), Л.Баум (Оз мамлакати), Н.Носов (Билмасвой), П.Трэверс (Мери Поппинс), А.Линдгрен (Карлсон), Т.Янссон (Муми-Тролль), Э.Успенский (Чебурашка) ва яқиндагина донг таратган Жоан Ролинг (Гарри Поттер ҳақидаги бестселлерлар муаллифи) каби ўнлаб эртакнавислар бу жанр тарихидан муқим ўрин эгаллади.

Бундай олиб қараганда эртак ёзишдан осон иш йўқдай туюлади: бир чеккадан тўқиб кетаверасан. Ҳа, эртак “ёзиш” осон, аммо давр ғалвиридан ўтиб яшаб қоладиган,

тиллардан тилларга ўгирилиб, турли миллат болалари қалбини, дунё китоб бозори ва мультипликация студияларини забт этадиган эртакни ёзиш қийин. Бунинг учун ноёб қобилият зарур. Шу жихатдан адабиётнинг жанрлари, турлари ва йўналишлари ўртасида фарқ йўқ – қайси соҳага ана шундай истеъдод соҳиби кириб келса, шу соҳа гуркирайди, акс ҳолда эса у... йўқ, ўлмайди, фақат, “Минг бир кечা”даги кўзага жойланиб денгиз тубига ташланган жиндек, кимдир келиб қайтадан “уйғотишни” кутиб ётади, холос.

Хуллас, у ёки бу адабиёт турининг фаол ривожланиши даври унинг ички хусусиятларидан кўра кўпроқ истеъдод деб аталадиган мўъжизага боғлик.

Ўзбек адабиётида, айнан аруз вазнидаги назм тарихида бундай ҳодиса вақти-вақти билан рўй бериб турган. Балки шу бугун у “уйқудадир, мудраётгандир”, лекин асло ўлмаган ва ҳеч қачон ўлмайди.

– Аруз, айниқса, ғазал турининг имконияти ғоят чекланган, шоирга “қанот ёзиб” ижод қилишга торлик қиласи.

– Бу тезис “фақат аруз вазнида ижод қилиш” деган иddaoga нисбатан тўғри. Ҳолбуки, аруз бошқа вазнларни инкор қилмайди. Шундай экан, у шоир ижодини чекламайди, аксинча, бойитади, имкониятини кенгайтиришга хизмат қиласи.

Сарбастбоп ҳис-ҳаяжонни бармоқда “айтиш” уни жўнлаштиурса, арузга солишга уриниш ҳам бесамара бўлади. Худди шу сингари, “арузий” кечинмаларни бошқа вазнда ифодалаш ҳам мушкул. Мисол учун, арузда мисралар 20 ҳижогача (!) бўлиши мумкинки, бу шоир учун муаяйн имкониятдир. Агар сарбаст ва бармоқда шу қадар узунликдаги сатрлар билан шеър ёзилса, у насрга ўхшаб қолади.

Бу борада Чўлпон тажрибаси дикқатга молик. Мана унинг бир йил давомида ёзилган шеърларидан бир банддан:

Кел менга, кел, кел менга,
Кучоғимни очғанман.
Турмуш – ҳақиқат бўлса,
Борлиғимни отғанман... (замонавий бармоқ)

Боғчаларда гуллар сўлди, сезмадим,
Ўстирганлар етим бўлди, сезмадим,
Кўнгилларга қора тўлди, сезмадим,
Сездим сенинг кетганингни кўнгилдан...
(бармоқ, ҳалқ ийлида)

Нима учун ёвларингни бир замон
Йўқ қилғундай темирли ўч йўқ сенда?
Эй, ҳар турли қулликларни сифтирган хур ўлка,
Нега сенинг бўғизингни бўғиб турар кўланка?

(карбасм)

Ул олос кўзлар юмулган...куйни ёндиригачгина,
Кўп гўзал кўзларни юмдиригач, уялдиригачгина... (аруз)

Мақтадим, кўкка кўтардим сизни мен,
Энди менга сизга етмаклик қийин.
Мақтамоққа бир киришгач мақтайин,
Тўхтасам, сўнгги тинимда тўхтайин.

(ҳам аruz, ҳам бармоқ)

Сенки, кулмак билан вужудимни
Баъзида севгига кўтарардинг:
Сўнгра бирдан яна чўкар эрдинг
Эски, бехуда, кенг хаёлларга.
О, қўлимни бир ол-да қўлларингта,
Кўкка бехуда қўйма дудимни! (верлибр)

Ўз пайтида Чўлпон анъанавий (яъни арузий) адабиёт замон кўндаланг кўя бошлаган саволларга жавоб бера олмаётгани, ундан кўнгли тўлмаётгани тўғрисида нолиган. Одатда шоирнинг бу “шикояти” аruz вазнига нисбат берилади. Аслида Чўлпоннинг норозилиги вазнга эмас, балки мумтоз адабиёт ва унинг қолипидан чиқиб кетолмаётган замондошларига, ўша даврдаги ижодий жараёнга қаратилган. Ахир, аruz – услубни ифодаловчи шунчаки абстракт тушунча бўлса, унда нима гуноҳ?

Холбуки, айнан Чўлпоннинг ўзи умрининг охиригача аruz вазнига мунтазам мурожаат этиб турган. У ҳатто Пушкиннинг “Булбул ва гул” шеърини аruz вазнида таржима қилган (1936 йил, ҳажази мусаммани солим):

*Ба·ҳор чо·ғи¹ да ҳо·ли боғ¹ да бир зул·мат¹ ли тун эр·ди,
Fa·риб бул·бул¹ фи·ғон ай·лаб,¹ “Гу·лим, раҳ·май¹ ла·гил” дер·ди.**

Чўлпон лирикасининг энг юксак қўққиларидан бири бўлган “Қаландар ишқи” шеъри ҳам айнан арузда ёзилган.

20 аср ўзбек адабиётида Собир Абдулла, Ҳабибий, Чустий аruz “чироғини” ўчирмасликка интилдилар. Ғафур Гулом ҳам вақти-вақти билан арузга мурожаат этиб турган. Бу анъана шеъриятимизнинг бугунги валломатлари ижодида ҳам кузатилади.

Ҳа, аruz ҳозиргача йўқолиб кетмаган, вақти-вақти билан ижодкорларни ўзига жалб қилиб турган экан, унинг жозибаси, сўз билан ифодалаш қийин бўлган қандайдир хусусияти бор. Навоий ва Бобурнинг машҳур ғазаллари, рубоййларини ўқигандан ана шу хусусиятни ҳис этиш мумкин.

Шунингдек, ўзбек қўшиқчилик санъати аruz вазни билан ҳам тарихан, ҳам мусиқа орқали чамбарчас

* Арузий шеър вазнини яққол кўрсатиш учун кўлланадиган белгилар ҳақида ... -бетга қаранг.

боғланганини ёдда тутиш лозим. Мисол учун, Имомжон Икромов басталаган “Муножот” куйига Навоийнинг машхур “Кеча келгумдир дебон” ғазали вазнидаги (фоъилотун фоъилотун фоъилотун фоъилун) аruzий шеър тушаверади, аммо уни бармоқ вазнидаги шеър билан куйлаб бўлмайди.

Хуллас, аruz ўз ўрнига эга бўлган вазн бўлиб, у бошқа вазнлар ўрнини босолмаганидек, бошқа вазнлар ҳам унинг ўрнини босолмайди.

— **Аruz араб алифбосига асосланган ёзув учун қулай, лотин ва кирил алифбосидаги ёзув учун нокулай.**

Ҳақиқатан, Навоийнинг “Мезон-ул авзон”, Бобурнинг “Мухтасар” рисолаларида аruz қонун-қоидалари араб алифбосидаги ёзув асосида: ҳаракатли ва сокин ҳарфлар тушунчалари орқали баён этилган. Аruzий шеър араб ёзувида ёзилганда, унинг вазни анча осон аниқланади (2-боб иловасига қаранг). Лекин, бир томондан, ўзбек тилида бу қоидага тушмайдиган истиснолар, тўғрироғи, ўзига хосликлар Навоий даврида ёқ ҳисобга олинган, бу ҳақда шоирнинг мазкур рисоласида етарлича маълумот берилган.

Иккинчи томондан, араб алифбоси ўрнига лотин ёзуви жорий қилиниши муносабати билан арузнинг тақдири хавф остида қолишини олдиндан пайқаган Фитрат домла “Аruz қоидалари” рисоласида бу вазннинг янги назариясини баён этган. Унга кўра аruz вазни ҳаракатли ва ҳаракатсиз ҳарф тушунчаларига эмас (чунки бундай тушунчалар янги алифбода йўқ), балки қисқа, чўзиқ ва ўта чўзиқ ҳижо тушунчаларига асосланади. Руҳи ҳамда мана шу уч тушунчани ўзлаштириб олган киши учун аruz вазнида шеър ёзишнинг (айниқса, ўқишининг!) сира қийинчиллиги қолмайди. (II бобга қаралсин.)

Аruz қоидаларини Навоийдан мисол билан изоҳлайлик:

**Оҳқим, ул ошино бегона бўлди оқибат,
Ҳажридин бехудлуғум афсона бўлди оқибат.**

**Ақлу дониш лофини урган күнгүл йиглай юруй,
Ул париваш ҳажрида девона бўлди оқибат.**

**Борғоли ул ҳусн ганжи ғам бузуғ кўнглумдадир,
Аждаҳо уйи бизинг вайрона бўлди оқибат.**

Иккинчи байт вазн нуқтаи назаридан бармоққа яқин: 15 ҳижо ва ҳар бир ҳижо роппа-роса бир бўғиндан иборат:

1-рунн			2-рунн			3-рунн			4-рунн					
фо	ъи	ло	тун	фо	ъи	ло	тун	фо	ъи	ло	тун	фо	ъи	лун
—	v	—	—	—	v	—	—	—	v	—	—	—	v	—
Ак-	лу	до-	ниш	ло-	фи-	ни	ур-	ған	кў-	нгул	йиг-	лай	ю-	руй,
Ул	на-	ри-	ваш	ҳаж-	ри-	да	де-	во-	на	бўл-	ди	о-	қи-	бат.

Биринчи байтнинг иккинчи мисраси ҳам шу қолипда. Лекин биринчи байтнинг биринчи мисрасига қайтсак, у атиги 13 бўғиндан иборат! Бармоққа ўрганганд “ғазалнавис” Навоийни вазнни қўпол тарзда бузища айблashi ҳам ҳеч гап эмас (астағфуруллоҳ). Ҳолбуки, “ғазал мулкининг сultonни” назмида, шеърнинг бошқа барча унсурлари каби, вазн идеал даражада мукаммалдир.

Гап шундаки, зикр этилган мисрада **икки марта ўта чўзиқ ҳижо иштирок** этяпти: “оҳқим” ва “ошно” сўзларидағи биринчи ҳижолар. Ғазални ўқиганда ёки куйлаганда, бу икки ҳижони “оо-ҳи-ким” ва “оо-ши-но” тарзида, яни “о” ҳарфини чўзиб, ундан кейинги ундошда озгина тўхталиб талафуз қилиш лозим. Бу эътиборга олинмас экан, ғазал вазнга тушмайди. Шу боис аруздан бехабар сухандонлар, актёрлар, декламация қилувчилар Навоий шеърларини ўқиганда бармоқ вазнига сололмай қийналишидаи, сунъий туроқ билан, бўғинлаб ўқиши оқибатида шеър қўпинча кулокқа назм эмас, сажъ бўлиб эшитилади.

Ваҳоланки, “ўта чўзиқ ҳижо битта чўзиқ ва битта қисқа ҳижога тенг” қоидасини қўлласак, вазнданги мукаммаллик дарҳол намоён бўлади:

О-	х-	ким,	ул	о-	и-	но	бе-	го-	на	бўл-	ди	о-	қи-	бат,
Ҳаж-	ри-	дин	бе-	худ-	лу-	ғум	аф-	со-	на	бўл-	ди	о-	қи-	бат.

Учинчи байтнинг биринчи мисраси 14 бўғин, лекин ҳижолар сони, табиийки, 15 та, чунки бу ерда ўта чўзиқ ҳижонинг бошқа турини учратамиз: “хусн ганжи” иборасида учта ундош – “с”, “н”, “т” ёнма-ён келмоқда. Бундай ҳолда “хусн” ўта чўзиқ ҳижо ташкил этади:

Бор-га-ли ул хус-н, ган-жи ғам бу-зуг кўнг- лум- да- дур.

Кўриниб турибдики, лотин ва кирилл ёзувида ҳам арузнинг вазни ўзига хослигини билиш қийин эмас.

Шунинг учун, қанчалик аччиқ бўлмасин, таъкидлашга тўғри келади: аruz талабларига яқин келмайдиган “газал” ижодкорлари бу вазннинг алифбоси билан ҳам таниш эмаслар.

– Аруз вазни талабларига қатъий амал қилиб шеър ёзishi қийин.

– Ана холос! Юзлаб, балки минглаб катта-кичик ўзбек шоирлари 500 йилдан ортиқ давр мобайнида шеърини шу жанрда ёзишни уddaлаган, наҳотки “компьютер асли” да яшаётган ижодкорлар учун қийинлик қиласа? Бундай бўлиши мумкин эмас. Шу давр ичida физика, кимё, мантиқ ва ҳоказо каби фанларни ўзлаштириш қийинлашса қийинлашгандир, аммо аруз вазни ўзидан-ўзи қийинлашиб қолгани йўқ.

Тўғри, Навоий замонида ҳамма шеър арузда ёзилган, бўлажак шоирнинг “тили арузда чиқсан”, бу эса назмга мойил болада аруз вазни туйғусини шакллантирган. Бутун энди, болалар бармоқда ёзилган шеър муҳитида улғаяди.

(Афсуски, мактабларда аруздаги шеърларни шу вазн ритмидә ўқитишни ўргатадиган муаллимлар жуда кам. Бунинг боиси эса, ўз навбатида, университетларнинг филология факультетларида арузни биладиган ўқитувчилар сафи сийраклашиб бораётганида).

Лекин, бошқа томондан, Навоий замонида аруз назарияси қийин бўлгани учун бу вазн техникаси узунроқ йўл билан – кўпдан-кўп ғазал, достон ёдлаш воситасида эгалланган бўлса, ҳозир арузниң анча содда, ўрганишга қулай услубиёти мавжуд (П бобга қаранг).

Қолаверса, шаҳзода Захириддин Муҳаммад Бобур болалигидан арузни ўрганган, 12 ёшлигига салтанат учун кураш юки елкасига тушганига қарамай, унинг сирларини ўрганишда давом этган. Унинг дастлабки шеъриёқ бу вазн қонунларига ҳам бадиият талабларига бекаму-кўст жавоб беради. Бобур ғазалларига нисбатан ҳеч ким “аруз қобиғи ижодни бўғади” деган айбни кўя олмайди.

Биз унинг дастлабки ғазали қачон ёзилганини айта олмаймиз, аммо “Бобурнома”нинг 1501/02 йил воқеаларига бағишлиланган бобида куйидагича маълумотни ўқиймиз: “*Ул газалеким, тугаттим, ушбу кун ушбу юртта тугаттим. Ул туганган ғазал будур:*

**Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнглумдин ўзга маҳрами асрор топмадим.**

*Бу ғазал етти байт турур. Мундин сўнг ҳар газалким,
туганди, ўшул тартиб била-ўқ битилди”.*

Бобурнинг бу ғазали, биринчи машқ бўлишига қарамай, вазни бўйича мураккаб баҳрда битилгани ҳайратли :

* Нашрларида бу ғазал нима учундир олти байт.

—	—	v	—	v	—	v	v	—	—	v	—	v	—
Жо-	ним-	ди-	н	ўз-	га	ё-	ри	ва-	фо-	до-	r	топ-	ма-
Кўнг-	лим-	ди-	н	ўз-	га	мах-	ра-	ми	ас-	ро-	r	топ-	ма-
Жо-	ним-	де-	к	ўз-	га	жон-	ни	ди-	лаф-	го-	r	кўр-	ма-
Кўнг-	лум	ки-	би	ку-	нгул-	ни	ги-	риф-	то	r	топ-	ма-	дим
Ус-	рук	ку-	зи-	га	то-	ки	ку-	нгул	бўл-	ди	муб-	та-	ло
Ҳар-	гиз	бу	тел-	ба-	ни	я-	на	хуш-	ё-	r	топ-	ма-	дим
Но-	чо-	r	фур-	қа-	ти	би-	ла	хўй	эт-	ми-	шам,	не-	тай
Чун	вас-	ли-	га	ў-	зум-	ни	са-	зо-	во-	r	топ-	ма-	дим
Бо-	ре	бо-	рай	э-	ши-	ки-	га	бу	нав-	ба-	т, эй	ку-	нгул
Не-	ча-	ки	бо-	ри-	б	э-ши-	ки-	га,	бо-	r	топ-	ма-	дим
Бо-	бур,	ў-	зунг	ни	ўр-	га-	та-	кўр	ё-	r-	сиз	ки,	мен
Ис-	таб	жса-	ҳон-	ни	мун-	ча	қи-	либ	ё-	r	топ-	ма-	дим

Вазнинг мураккаблигига қарамай аруз қоидалари маҳорат билан кўллангани, ҳар бир байт сўз санъатининг нафис намуналари билан жилолангани, ўта чўзиқ ҳижолар шеърга алоҳида оҳангдорлик бағишлаши ва, айниқса, муаллиф туйғуларининг самимий ва истиғноли ифода этилганидан кўринадики, Бобур 18 ёшидаёқ арузни ҳам, ғазал санъатини ҳам етук даражада эгаллаган.

Шунинг учун 21 асрда ғазалга кўл урмоқчи бўлганлар Навоийга эргашиб, Бобурдан ўrnак олишга интилиш ўрнига “арузда шеър ёзиш қийин” деб ҳисоблашлари ва “бармоқ ғазали”га зўр беришлари, юмшоқ қилиб айтганда, таажжублидир. “Қийинчилик” тагида, бизнингча, асли бошқа нарса ётади: арузда ёзилган шеърларни ўқиймайдилар, етарли миқдорда ғазаллар ёд олмайдилар.

Асил сабаб ҳатто ҳафсаласизлик, совуққонликда, буюк адабий меросни қадрламаслик, менсимаслика.

Холбуки, нафақат арузнинг, балки, умуман шеъриятнинг асил мураккаблиги бошقا нарсада. У ҳам бўлса, юксак савияда ёза олиш, бадиий кашфиёт яратা билиш. Бу масалада эса, вазн ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас – буни Чўлпон ижоди яққол исботлаб турибди.

– **Ҳозирги шеъриятдан мисоллар келтира оласизми?**
Ғазал ёзишга ҳавасмандларга қандай тавсиялар бериши мумкин?

– Аруз талабларидан йироқ “ғазал” намуналари китоб ва газета саҳифаларида тўлиб ётибди. Шунинг учун бир-икки типик мисоллар билан чекланамиз.

Титради, гул ¹баргига бир ¹қатра шабнам ¹титради,
Боғ аро шў ¹рида булбул ¹кўзида нам ¹титради.

Ҳар чечак ат ¹рини пуркаб, ¹кезди мажнун ¹вор сабо,(?)
Ёр кучоғи ¹да санамдек ¹фасли кўклам ¹титради.(?)

Тоғу саҳро ¹лар ичинда ¹воля қилмиш ¹лолалар, (?)
Майсалар чай ¹қалди сархуш ¹мисли олам ¹титради.

Тоқи кўқдан ¹қатра-қатра ¹ёғди абри ¹найсонлар, (?)
Хайригул, нар ¹гиз кўлида ¹косай Жам ¹титради.(?)

Кўксига дил ¹бар соғинчи, ¹ёқди жисму ¹жонини,
Ҳажр аро ўр ¹танди Анвар, ¹оҳидин шамъ ¹титради.(?)
(ЎзАС, 2004 йил, 39-сон).

Шеър арузнинг энг кенг тарқалган рамали мусаммани маҳфуз баҳрига деярли тушади (ҳар мисрада уч карра *фоъилотун* ва охирги руҳи *фоъилун*.) Аммо шакл ва мазмундаги бир қатор сакталиклар шеър савиясини пасайтиromoқда. Чунончи:

- иккинчи байтда “мажнуунвор” сўзидағи “вор” кўшимчаси ҳамда “ёр” сўзи ўта чўзиқ ҳижолар эканлиги эътиборга олинмаган;
- учинчи байтда “вола” сўзи ноўрин кўлланган (вола – мафтун, ҳайратга тушган);
- тўртинчи байтдаги “найсонлар” камидаги учта чўзиқ ҳижодан иборат (ўртадаги ҳижо ҳатто ўта чўзиқ). Шу сабабли охирги руқни ташкил этган бу сўз фоъилун (— v —) қолилига мутлақо тушмайди;
- бу байтдаги “абри найсон”, яъни апрель булутлари ёғилипши ғалат; “жоми Жам” (Жамшид жоми) ибораси мавжуд, аммо “косаи Жам” ўринли ихтироъ эмас: Шарқ шеъриятида коса билан жомнинг фарқи катта;
- “шамъ” (охирги байт), “жамъ”, “лаъл”, “саъб” каби сўзлар руқни бошида ёки ўртасида учраса ва ортидан ундош келса, ўта чўзиқ ҳижо ташкил қиласди.

М и с о л:

**Пардага кирган кеби хуршиди раҳшон ҳар кеча,
Азми хилват айлар ул шамъи шабистон ҳар кеча.**

**Ул кулуб аҳбоб бирла субҳдек, мен шамъвор
Ўртаниб, кўнглум тўкармен дурри ғалтон ҳар кеча. (FC)***

Навоийнинг бу ғазали ҳам рамали мусаммани маҳзуф баҳрида битилган. Иккинчи мисрада “шамъ” кетидан унли ҳарф келгани учун, “ъ” ҳарфи кейинги ҳижога ўтган. Агар “шамъи” ўрнига “шами” ёзилса, биринчи бўғин қисқа ҳижога айланиб, вазн бузилар эди.

Навоий ғазалининг учинчи мисраси алоҳида диккатга молик – ундаги бўғинлар сони 12 та, яъни аввалги икки

* Қисқартмалар: FC – «Гаройиб ус-сигар», НШ – «Наводир уш-шабоб», БВ – «Балойиъ ул-васат», «ФК – Фавойил ул-кибар», ББ – «Бадойиъ ул-Бидоя», НН – «Наводир ун-ниҳоя», ММТ – “Муқаммал асарлар тўпламас”.

мисрадагидан 3 тага кам! Табийики, бу байтни бармоқ вазнида ўқиши мутлақо мумкин эмас. Ҳолбуки, вазн қатый: “аҳбоб” сўзининг “боб” бўғини ҳамда “субҳ” ва “шамъ” сўзлари ўта чўзиқ ҳижолар – ҳар бири иккитадан ҳижко хосил қиласди!

Юқоридаги мисолнинг охирги мисрасида бу қоида бузилган: “шамъ титгради” деб ёзилган ва бўғинлар 15 та-ю, ҳижолар сони 16 та бўлиб қолган.

Яна бир неча мисол (2005 йилда газеталарда босилган шеърлардан):

Бахтинг тонги отгани рост бўлсин дейман, юртим,
Бошинга қўниб турган ҳумоларингни кўрсам,

– биринчи мисра аруздан мутлақо йироқ;

Дедим: Сен сирли бир қушсан қафас ичра,
Харидорингдан ҳам кўпдир-ку даллонинг,

– биринчи мисра ҳазажи мусамман баҳрига яқинлаштирилган, аммо иккинчи мисранинг иккинчи рукни (“-дан ҳам кўпдир”) арузга хилоф;

Ижодкор шеър яратганда сўзида маъни рост бўлсин,
Замонига оҳангдошу ғазалхонига мос бўлсин,

– биринчи мисраъдаги “-жод”, “-кор”, “шеър”, “рост” бўғинларининг ҳар бири Навоий ғазалларида икки ҳижоли бўлиб келади. Яъни, бу “байт”нинг биринчи мисраси 20 ҳижко, иккинчи мисра эса 16, нари борса 17 ҳижко – мумтоз адабиёт нуқтаи назаридан шеърда вазн йўқ. Шундай экан, “байт”да ишора қилинаётган “ғазалхон” Навоий ва Бобурни ўқимайдиган одам, деган хулоса чиқади.

– Бармоқ вазнида ёзилаётган ғазалларнинг аруздан фарқи каттами?

– Албатта, ҳар икки вазннинг ўз ўлчови, ўз қонун-коидалари бор. Ғазал бу – аruz вазнининг жанри, шунинг учун бармоқда ёзилган шеър – ғазал эмас.

Бармоқ вазнида ўлчов бирлиги – бўғин, арузда – хижо. Яъни, аслан бармоқ – силлабик шеър вазни, аruz эса тоник шеър турига яқинроқ туради. Факат Европа халқлари адабиётига хос тоник шеър вазни ургули ва ургусиз хижолар тартиби билан белгиланса, арузда чўзиқ ва қисқа хижолар тартиби шеърни вазнга солади. Шу боис, масалан, Навоий ғазалларини ўқигандага хижоларнинг чўзиқлиги ва қисқалигига амал қилинмас экан, шеърнинг нафосати намоён бўлмайди, ҳатто шеърга ўхшамай қолади.

Иккинчидан, мисралар узунлиги 9 ва ундан кўп бўғиндан иборат бўлса, бармоқ вазнида туроқ талаб этилади, арузда эса туроқ бўлмайди (истисно тарзида учраши мумкин), балки мисралар рукилардан ташкил топади.

Ҳар икки вазни қиёслаш учун мисолларга мурожаат этайлик:

Ёр кетдию ¹ ёнимдан, ¹¹ азоби бун ¹ да қолди,
Дард ўртади ¹ жонимни, ¹¹ тезоби бун ¹ да қолди.

Бунда қолди ¹ тонгларим ¹¹ яширгувчи ¹ булутлар,
Васлин күё ¹ шин гизлаб ¹¹ каззоби бун ¹ да қолди.

Жон томирим таранглаб ¹¹ турганида ўқинчлар,
Минг мақомга ўйнатиб ¹¹ музроби бунда қолди. ...

(“Истиқлол умидлари” альманахи, 2000).

– шеър *aa, ba, va, ...* тарзида қофияланган бўлса-да, аммо ғазал жанрига мансуб эмас. Масалан, мисралар бошида мустафъилун (– - v –) ва фоъилотун (– v – –) қолипидаги рукилар аралашшиб келади; тўртинчи мисрада олтига чўзиқ

ҳижо (остига чизилган) кетма-кет келяптики, бу аруз вазнига бегона. Шунингдек, *азоб* сўзи *каззоб* сўзига бармоқда қофиядош, арузда эса қофиядош бўлолмайди, вазнни ҳам бузади – бири фаъул қолипида, иккинчиси фаъ-лон қолипида. Қолаверса, *каззоб* (ёлғончи) ва *кизб* (ёлғон) сўzlари чалкаштирилган, ниманинг (ёки кимнинг) *каззоби* қолгани ҳам мужмал.

Бошқа томондан, шеър 7+7 туроги билан ёзилган. Шунинг учун у аслида бармоқ вазнига хос интонация билан ўқилади:

Ёр кетдию ёнимдан,
азоби бунда қолди,
Дард ўртади жонимни,
тезоби бунда қолди.

Бунда қолди тоңгларим
яширгувчи булутлар,
Васлин қуёшин гизлаб
каззоби бунда қолди.

Жон томирим таранглаб
Турганида ўқинчлар,
Минг мақомга ўйнатиб
Музроби бунда қолди....

Бармоқ вазнида ёзилган “ғазаллар”нинг аксарияти мана шу йўсинда тадриж қилиниши – байтлар тўрт мисрали бандларга айлантирилиши мумкин. (Байтлар газета устунига сифмаса, шу тарзда чоп этилган “ғазаллар” оз эмас.) Шунда дарҳол таажжуб уйғотадиган ҳолат юзага келади: “ғазал” дегани – ҳар банди тўрт қаторли оддий шеърнинг ўзгинаси экан-да? Ҳатто тузукроқ қофияланиши ҳам шарт эмас экан. Ахир бармоқ вазнида тўрт мисрали бандлар камида *бава* тарзида, ўзини ҳурмат қиласидиган шоир шеърида эса *ааба*, *аааб* ёки *абаб* тарзида

қофилянади, наҳот, ғазал битиш бармоқ вазнида шеър ёзишдан жўнроқ иш бўлса?

Йўқ, албатта. Арузда чўзиқ ва қисқа хижоларнинг қатъий тартибда такрорланиши фақат шу вазнга хос бўлган оҳангдорликни, таъбир жоиз бўлса, “оҳанг қофия”сини вужудга келтиради. Буни англаш учун Бобурнинг мана бу нафис ғазалига мурожаат этамиз. Унинг ҳар мисраси 4+3+4+3 хижоли руқнларга бўлинади:

2 ва 4-руқнлар				1 ва 3-руқнлар		
—	—	∨	—	∨	—	—
Хат-	тинг	<i>a-</i>	ро	<i>y-</i>	<i>зо-</i>	ринг
саб-	за	<i>и-</i>	чин-	<i>да</i>	<i>ло-</i>	ла,
Ул	чаш-	<i>ми</i>	пур-	<i>ху-</i>	<i>мо-</i>	ринг
ло-	ла-	<i>да-</i>	<i>ғи</i>	<i>за-</i>	<i>зо-</i>	ла.
...						
Юз	саҳ-	<i>фа-</i>	син-	<i>да</i>	хат-	лар
ёш-	дин-	<i>ки</i>	ҳар	<i>та-</i>	раф	бор,
Иш-	кинг-	<i>да</i>	Бо-	<i>бу-</i>	рай-	лар
бу	нав-	<i>ъ</i>	юз	<i>ри-</i>	со-	ла.

Бобур бу равон ғазални худди ҳаваскор ғазалнависларга дарс бўлсин дея намуна сифатида ёзгандай.

Хуллас, ҳар банди икки мисра, мисралари *aa, ba, va, ...* тартибида қофилянган шеър ҳали “ғазал” дегани эмас. Бунга яна бир далил: ҳар қандай тўрт мисрадан иборат шеър рубоий бўлавермайди.

Тўртлик арузда ҳам, бармоқда ҳам, сарбастда ҳам ёзилиши мумкин. Қофилянини *aaaa* дан тортиб *abeg* (оқ шеър) гача бўла олади. Мисралар узунилигига ҳам, ҳатто вазн ўлчовига ҳам чеку чегара қўйилмайди – “тўртлик” вассалом. Масалан:

Олиб бошин кетмоқдадир ой

Тоғ-ла юлдузлар ҳам
Ой нури бир-ла

Ҳар не мумкин бу кеча.

(“Жаҳон адабиёти, 2004, ноябрь)

Рубоий эса аruz жанри, у маҳсус вазнларда ёзилади. Навоий ва Бобурнинг аruz ҳақидаги рисолаларида рубоий вазнига алоҳида тўхталинганининг сабаби ҳам шунда. Ҳозир бу мавзуга чукурлашишининг мавруди эмас. Лекин “*ааба* тарзда қофияланган номики тўртлик рубоий бўлавермайди” деган тасдиқ моҳиятан “*аа, аб, ав ...*” тарзида қофияланган шеър – бу ҳали ғазал эмас” деган тасдиқ билан бир кучга эга.

– “Газал дегани бу – *аа, аб, ав ...* тарзда қофияланиб аruz вазнида ёзилган шеър” демоқчисизда?

– Йўқ. Арузда вазн билан қофияга талаб қанчалик қатъий бўлмасин, шунинг ўзи кифоя эмас. Чунки улар бари бир шеърнинг ташки унсурлари. Битик “ғазал” деган табаррук номга муносиб бўлиши учун у яна бир мухим шартни қаноатлантириши лозим:

*ғазалнинг ҳар бир байтида
камидা битта бадиий янгилик, камидা
битта сўз саънати мавжуд бўлсин.*

Агар вазну қофиягина ғазални ғазал қилганда, бу – бармоқдаги назмбозлик каби жуда жўн юмуш бўлар эди. Зоро, вазн техникасини – у хоҳ бармоқ бўлсин, хоҳ аruz – эгаллаган одамга мисраларни тизиб ташлайвериш қийин эмас. Лекин ўйлаб кўрайлик: нима учун Навоий ўз ғазалларининг “етти байту, тўққиз байт, ўн бир байту ўн уч байт” эканлигини алоҳида қониқиши билан таъкидлаган? Нима учун “Хазойин ул-маоний”нинг ҳар бир девонига кўплаб қитъалар – “ниҳоясига етмаган ғазаллар”

киритилган? Навоийдек сўз устасига уларни етти байтли газал ҳажмига етказиш қийин бўлганми? Асло. Ҳойнаҳой, “газал мулкининг сultonи” шоирларга сабоқ бўлсин дегандир: “газални сунъий тарзда, лекин сўз санъатига хилоф тарзда узайтиргандан, қитъа тарзида қолдирган маъкул”.

Нима учун Бобур “биринчи ғазалимни етти байт битидим, кейинги ғазалларни ҳам шу тартибда битишга қарор қилдим” деб ёзган бўлса-да, девонида 5 ва б байтли ғазаллар кўп? Гап шундаки, Бобур шоҳ бўлса ҳам, ғазални ҳурмат қилган. Зотан чин ғазалда, вазн ва қофия бекаму кўстлигидан ташқари, ҳар бир байтнинг ўз нуктаси, ўқиганни қойил қолдирадиган санъати бўлиши шарт – шундагина у ғазалдан жой олишга муносиб бўлади. Навоий, Бобур каби даҳо шоирлар учун ғазалнинг сифат мезони яна ҳам юксакроқ: ҳар бир байтда бирор бадиий янгилик, бир эмас, икки-уч ва ундан-да зиёд сўз санъати бўлиши талаб этилган!

Бунинг ибратли намунаси “Мажолис ун-нафоис”да келтирилган:

“Мирзобек – инсоният ва хуш ахлоқлиқда Ҳурросон ва Самарқанд мулкида ягона эрди. Табъ ва фаҳм ва отару тутарда (ҳарб иши ва ов маҳоратида – А.А.) бу икки мулк ийгитлари орасида саромади замона (лидер), бу наевъ таърифлардан мустағни (мақтовни ёқтирумас эди). Бу матлаъ анингдурким:

**Кўзунг не бало қаро бўлуптур,
Ким жонга қаро бало бўлуптур,**

зулқоғиятайндор ва қофиялари тарди акским... ”

Навоий “менга фарзанд мартабасида эрди” деб эслаган ийгитнинг байтида уч санъатни қайд этмоқда:

1) байтнинг кўшқоғияга эгалиги, яъни иккитадан сўз қофиялангани; 2) тарди акс санъати – биринчи мисрадаги

бало ва *қаро* сўзлари иккинчи байтда ўрин алмасиб келаётгани; 3) тарди акс айнан қўшқофия ташкил этган сўзларда рўй бераётгани.

Шунингдек, “не бало” иборасидаги *бало*, “қаро бало” иборасидаги *қаро* сўзлари кўчма маънода келаётгани, “бўлуптур” сўзи икки мисрада икки хил маънода эканлиги (биринчи мисрада – “қора кўзли бўлиб туғилибсан”, иккинчи мисрада – кўзинг аклу ҳушдан айирадиган, фитнакор бўлибди”) – булар ҳам санъат. Шунча сўз санъати аруз нуқтаи ихчам – атиги 10 ҳижоли мисраларда ифодалангандек, бу – юксак маҳорат.

Навоий юқоридаги жумлани шундай тутатади: “...*жавоб айтмоқ бу фақир қошида маҳолатдур*”.

Бу жумлада Навоийнинг буюклиги яна бир карра муҳрланган – улут шоир ва юксак мартабали давлат арбоби “мен бундай байт битишга ожизман” дея ёш вафот этиб кетган йигитни алқайди.

Ҳазрат бу билан чекланмайди:

“Агарчи аниң тилига бу навъ абёт кўп ўтар эрди, аммо ҳаргиз парво қилиб бир ерда битимас эрди. Бу матлаъин фақир тугатиб, аниң ёдгори девонда битибмен. Ҳайф ва юз ҳайф ва дарис ва юз минг даригким, ҳаёт чашмасидин сероб бўлмади ва умри нахли мевасидин бар емади. Мазори Самарқанд маҳфузасида... Макони равзай жсаннат ва руҳига фирдавси аълода макон бўлсун!”.

Навоий бу истеъодли, айни пайтда ниҳоятда камтар йигит байтини ғазалга етказиб, “Бадойиъ ул-бидоя” девонига киритган. Шунинг билан чекланмай ҳатто бутун девонни унинг хотирасига бағишилаган.

Қўшиқка айланган бу ғазални ўқиб, биз ҳам ҳар икки аждодимиз руҳини шод этайлик:

Кўзунг *не бало* | *қаро бўлуптур*
Ким, жонга *қаро* | *бало бўлуптур*.

**Мажмуъи даво¹ ни дар·д қилди
Дардингки, манго¹ даво бўлуптур.**

**Иш·к_ич-ра анинг¹ фидоси юз жон,
Хар жонки, санго¹ фидо бўлуптур.**

**Бегона бўлуп¹ ту·р о·ш-нодин,
Бегонага о·ш-но бўлуптур.**

**То қилди юзунг¹ ҳавоси жоним,
Юз сори анго¹ ҳаво бўлуптур.**

**Боқий *топар_улки*, бўлди фоний,
Рахравга бақо¹ фано бўлуптур.**

**То тузди Наво¹ ии ояти ишқ,
Иш·к_ахли аро¹ наво бўлуптур.**

Ғазалнинг барча байтида зулқофиятайн ва тарди акс санъатлари давом эттирилган. Аммо Мирзобек байтидаги Навоийга алоҳида завқ бағишилаган учинчи санъат кейинги байтларга хос эмас. Буни шоирнинг ўзи қайд этгани – унинг ўз ижодига нисбатан ҳам холис ва ўта талабчанлик билан ёндашганидан далолат.

Ўйлашимизча, Навоийнинг ёш шоир шеърига “...жавоб айтмоқ бу фақир қошида маҳолатдур”, дея эътироф этиши бутун дунё адабиёти тарихида мисли йўқ бир ҳодисадир.

Адолат юзасидан қайд этиш лозимки, Навоий байтларида тарди аксли қўшқофия ўрнида бошқа нозик санъатлар етилган анорнинг шарбатидай лиц тўла. Масалан, “То қилди...” деб бошланган байтда юз сўзи икки ўринда икки маънода келмоқда (тажнис). Бу байтда яна бир уникал сўз санъатини учратамиз: ҳавас (араб алифбосида ёзилиши “ҳавос”) сўзининг таркибида ҳаво сўзи борлигидан тарди акс ясалган. Тўртинчи байтнинг оригиналлиги шундай кўриниб турибди. Унга яна бир бетакрор санъатни хос – ошно сўзининг биринчи ҳарфи

охирги ҳарфига қофия бўлиб келмоқда! Равшанки, бундай байтларни сунъий равишда, вазнга солинган мисраларни қаторлаштириш билан “тўқиб” бўлмайди, уларнинг ҳар бири маҳорат деб аталувчи тилсимнинг маҳсулидир.

Не саодатким, Мирзобек биргина байти билан Навоийнинг олқишига сазовор бўлмиш. Не аломатким, адабиёт тарихида ўчмас из қолдириш учун иқтидорсиз битилган минглаб мисралардан наф йўғ-у истеъод барқ уриб турган биргина байт кифоя экан.

– Демак, ғазал – сўз ўйинидан иборат экан-да?

– Мумтоз адабиётга қўйиладиган бу таъна ҳам анча кенг тарқалган. Авваламбор, “адабиёт – сўз санъати” эканини ҳали ҳеч ким рад этмаган. Албатта, Навоий, Бобур ғазаллари орасида соф сўз ўйинига бағишлиланганлари йўқ эмас. Лекин уларнинг асосий қисми сира ҳам шунчаки сўз ўйинидан иборат эмас.

Мисол учун юқоридаги ғазалнинг мақтаъини (сўнгти байтини) олайлик. Унинг маъноси камида икки қават: 1) Навоий ишқ ҳақида шу даражада шеър битдики, уни (Навоийнинг ўзини) таърифлай бошладилар; 2) Навоий-ку бутунлай бошқа ишқ мавзусида шеър битган эди, ошиқлар уни (шеърни) ўzlарининг ишқи ҳақида деб тушуниб куйлай бошладилар. Биринчи талқин шоир биографиясига оид кичик бир чизги бўлса, иккинчи талқинда Навоий ижоди хусусида дунё тургунча давом этадиган баҳс башпорат қилинган.

Ё бўлмаса, Бобурнинг дастлабки ғазали матлаъини олайлик:

**Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим
Кўнглимдин ўзга маҳрами асрор топмадим.**

Бу байтда у “ёр” сўзи ийҳом санъатининг намунаси бўлиб, у “маъшуқа, маҳбуба, севикли” деб тушунилса, байт муҳаббат мавзуидаги лирик шеър бўлиб ўқиласи. Бу

ўринда “ёр” сўзининг “ҳамдам”, “ҳамнафас”, “шерик”, “садоқатли дўст” маъноси кўпроқ мувофиқ. Ҳар икки мисрада “жон” ва “кўнгил”, “ёр” ва “маҳрам” сўзларининг параллел келиши байтта жило берган. Шу билан бирга, ғазал кишининг кўз олдига Амир Темур салтанатини тиклаш учун кураш бошлаган, аммо хиёнатлардан тўйиб кетган навқирон шаҳзоданинг мағрур сиймосини гавдалантиради. Байтда одамзод табиатига хос бўлган, Бобургача ҳам, ундан кейин ҳам неча-нечада мутафаккирларни ўйга чўмдирган лоқайдлик, худбинлик, меҳру вафонинг тақчиллиги каби ҳодисалар билан боғлиқ фалсафий мушоҳадалар бадиий йўсинда ифода этилган.

– Газал арузга тушадими, тушмайдими – мазмуни, бадиий савияси муҳим-ку?

– Бу анча кенг тарқалган янглиш мулоҳаза.

– Газал аruz вазнида ёзилиши шартми? Бармоқ вазнида ёзилса, осмон узилиб ерга тушадими?

– Ҳа. Шеърият осмонининг каттагина бўлаги узилиб тушади. Ҳатто бир қарашда парадокс бўлиб туюладиган иддаомиз ҳам йўқ эмас: Бармоқ вазнида ёзилган ғазал bemaza бўлса-ку садқаи сар, аммо у қанча сифатли бўлса, шунча “зиён”и кўпроқ.

– Бармоқда ёзилган ғазалнинг “зиён”и нимадан иборат экан?

– Албатта, шартли равишда “зиён” – бу сўз қўштириноқ билан ёзилаётгани ҳам шундан. Ҳарқалай, мумтоз адабиёт аруз вазнига асосланган экан, бу адабиёт билан танишиш, ундан баҳраманд бўлиш арузнинг ҳеч бўлмаса алифбесини билишни, ғазал ва достонларни, жиљла курса, Навоий афоризмларини ўз вазнида ўқий олишни тақозо этади. (Юкорида бир неча бор қайд этилганидай, арузда ўқиши ўрганишнинг асло қийинлиги йўқ.) Масалан, Навоийнинг

ниҳоятда машхур “Одами эрсанг, демагил одами, Ониким йўқ ҳалқ ғамидин ғами” байтини олайлик. Унинг биринчи мисраси 11 бўғин, иккинчи мисраси эса 10 бўғин – бармоққа ўрганган шеърхон учун ғалат. Ҳолбуки, “ҳалқ” сўзи кетидан ундош келаётгани боис у ўта чўзиқ хижо ҳосил қиласди. Арузда битта ўта чўзиқ хижо бир чўзиқ ва бир қисқа хижога тент юргани учун, Навоий байтида мазкур сўз вазн ҳисобида “ҳал-қ” шаклида олиниши, ўқигандা эса “ха-а-ал-қ” тарзида талаффуз этилиши керак. Бу оддий қоида вазни (муфтаъилун муфтаъилун фоъилун) шу тариқа мувозанатта келтиради. Шундан сўнг, байтдан туроқ изламай, у руқнларга бўлиб ўқилса, алоҳида оҳанг билан жаранглайди:

О·да·ми·й_эр | санг де·ма·гил | о·да·ми,
О·ни·ки йўқ | ҳал·қ га·ми | дин га·ми.

(оники ўрнига аники, ониким ёки онингки деб ёзиш ва ўқиш нотўғри.)

Бугун бармоқда ёзилган ҳар бир яхши ғазал ўсиб келаётган авлод наздида “ғазал ҳам оддий шеър, бармоқ вазнида ёзилади ва шу вазнда ўқалади”, деган тушунчани пайдо қиласди, борини эса мустахкамлайдики, айнан шу сабабли у “зиён”дан холи эмас. Чунки бундай тушунчани сингдириб олган ғазал муҳлиси Навоий, Бобур ёки Нодира девонини қўлига олса, шеърларнинг вазнини топа олмайди. Шу сабабли у “мумтоз шоирлар ўз шеърларини вазнни бузиб ёзган” деган бемаъни хулосага келса, ажабланишга ўрин қолмайди.

Тажриба учун, мактаб ўқувчисига унинг дарслигидаги мана бу ғазални ўқитиб кўринг (мисралар охирида бўғинлар сони кўрсатилди):

Сендеқ менга бир ёри жафокор топилмас, (13)
Мендек сенга бир зори вафодор топилмас. (13)

**Бу шакли шамойил била ҳуд парисен, (12)
Ким жинси башар ичра бу микдор топилмас. (13)
Ағёр кўз олидаю ул ёр аён йўқ, (12)
Ғам хори кўнгул ичраю ғамхор топилмас. (13)**

**Эй гул, мени зор этмаки ҳуснунг чаманида, (14)
Кўзни юмуб очкуча бу гулзор топилмас. (13)**

**Бобур сени чун ёр деди, ёрлиғ эттил, (12)
Оlamda кишига йўқ эса, ёр топилмас. (13)**

Бу дилбар ғазал бармоқнинг қайси вазнига тушади? Арузни билмайдиган “ғазалхон” уни қандай ўқийди? Умуман, Бобурнинг назм маҳорати ҳусусида қандай фикрга келади? Бармоқ вазнида ғазал ёзадиган шоирлар шу ҳақда ўйлаб кўришларини истар эдик.

Яна бир иллат – бармоқка ўрганган ўқувчи истаристамай мисраларни турокларга ажратишга уринади. Юқоридаги ғазалда эса, бўғинлар сони турличалигидан ташқари, кўриниб турибдики, туроқ йўқ. Шунинг учун ойнаи жаҳондами, радиодами, анжуманлардами машҳур ғазалларни декламация қилганда сухандонлар, артистлар уларни сунъий тарзда турокларга бўлиб, вазнини бузиб ўқийдики, оқибатда шеърнинг файзи кетади.

Бундай ҳолларда буюк шоирларимизнинг руҳи чирқилласа керак: наҳотки 15 асрда юзлаб катта-кичик шоирлар бемалол уddaлаган вазнни (Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асарида номлари зикр этилган шоирлар ижодидан намуналарга қаранг) 21 асрда компьютер илмини эгаллаган авлод эплай олмайди?

Бобур Мирзонинг пок руҳи ҳурмати юқоридаги ғазал вазни нақадар мукаммал эканини намоён қилайлик. Бунда, китобхонларга ҳар қанча эриш туюлмасин, яна жадвалга мурожаат этамиз – бу нафақат вазнни яққол кўрсатиш, айни пайтда ғазални тўғри ўқиши учун ҳам керак (мисралар

икки усулда руқнларга бўлиниши мумкинлигига эътибор қилинг):

Мус-таф-ъи-лу		маф-ъув-лу		ма-фо-ъий-лу		ма-фо-ъил								
Мус-таф-ъи-ла-тун				фо-ъи-ла-тун				фо-ъи-ла-тун		фо				
—	—	v	v	—	v	v	—	v	v	—				
Сен-	дек	ме-	нга	бир	ё-	ри	жас-	фо-	ко-	р	то-	пил-	мас	
Мен-	дек	се-	нга	бир	ё-	ри	ва-	фо-	до-	р	то-	пил-	мас	
Бу	шак-	лу	ша-	мо-	йи-	л	би-	ла	ху-	д	на-	ри-	сен	
Ким	жин-	си	ба-	шар	ич-	ра	бу	мик-	до-	r	то-	пил-	мас	
Ағ-	ё-	r	кү-	з о	ли-	да-	ю	ул	ё-	r	а-	ён	йўқ	
Фам	хо-	ри	кү-	нгул	ич-	ра-	ю	ғам-	ҳо-	r	то-	пил-	мас	
Эй	гул,	ме-	ни	зо-	r	эт-	ма,	ки	хус-	нуғ	ча-	ма-	ни-	да
Кўз-	ни	ю	му-	б оч-	кун-	ча,	бу	гул-	зо-	r	то-	пил-	мас	
Бо-	бур	се-	ни	чун	ё-	r	де-	ди,	ё-	r-	лиз	эт-	гил,	
О-	лам-	да	ки-	ши-	га	йў-	қ э-	са	ё-	r	то-	пил-	мас	

Ҳа, Навоий ва Бобур ғазалларига идеаллик хусусияти хос. Ҳам вазн, ҳам қофия, ҳам бадиият ва, албатта, мазмун жиҳатидан. Буни англаб етиш учун, биринчи навбатда, уларни тўғри ўқишига ўрганиш лозим. Яна такрорлаймиз, бунинг ҳеч бир қийин жойи йўқ – бир оз кунт кифоя. Суҳбат асносида аруз ҳақида муайян тушунча беришига уринилишти. Китобнинг иккинчи боби эса тўлиқ шу мақсадга қаратилади. Қолаверса, сўнгти ўн йилнинг ўзида арузга оид қатор рисола ва қўлланмалар чоп этилдики, истаган ўқувчи аруз илмини ва санъатини эгаллаб олишига ҳеч бир тўсиқ йўқ. Муаммо, чамаси, бошқа нарсада – мумтоз адабиётга меҳр, Навоийни, Бобурни ўқишига, ўрганишига ҳафсала етишмаслигига.

Қолаверса, асосий гап вазннинг бекаму кўслигидагина эмас. Аслида шеърларда вазн ва қофия каби шаклий унсурларнинг мукаммалиги шоирнинг умумий маҳорати

билин чамбарчас боғлиқ. Биз бу масалага қуйироқда қайтамиз.

Шу нуқтаи назардан, “ғазални қайси вазнда ёзиш, вазн талабига қай даражада амал қилиш – бу менинг ишим” дейдиган “ғазалнавислар” янгишишади. Қолаверса, ғазал ёзиш ниятидаги шоирки, арунни тан олгиси келмас экан, мумтоз адабиёт мавзуъидаги дарсларни чала-чулла үтадиган ўқитувчилардан гина қилиб бўладими?

Ҳозирча эса, мумтоз адабиётимиздан ёш авлоднинг бегоналашуви жараёни чукурлашиб бораётир. Шеърият боғини оласизми, эстрада майдониними – нафосат гулларини дидсизлик хорларию саёзлик ҳаслари босиб кетаётганининг асосий сабабларидан бири ҳам шунда. Навоий, Бобур каби классикларимиз сўз санъатининг тимсоллари, уларнинг ижоди эса сўз санъати ва истеъодод мактабларидир. Бу мактабдан үтган одам, қайси жанрда, қайси соҳада шуғулланмасин, ўйлаброқ ижод қилишга ўрганади, ўзига талабчанликни кучайтиради, бундан эса унинг ўзи ҳам, муҳлис ҳам, умуман ҳалқимиз ҳам ютади.

– Ижодкорлар Навоийни, Бобурни ўқийдилар. Ҳар иили уларнинг таваллуд кунларига атаб газеталарда маҳсус саҳифалар берилади.

– Ҳа, хусусан, бу табаррук кунлар муносабати билан уларнинг ғазалларига боғланган кўплаб мухаммаслар чоп этилади. Ўз ҳолиша бу яхши ният, хайрли иш. Аммо ижрочи, сифат-чи? Афсуски, талаб даражасидаги мухаммаслар жуда кам. Мисолларга мурожаат этайлик.

Камалак қучок очса тоғлардан ошган чашмада, (?)

Нозини сабо айлаб поёндозини – ғамзадан – (?)

Қирлар бағрин ёндирган эй лолавор, эй гулбадан! (?)

Лаългун май тутқил олтин жом бирла сабзада

Ким булардин яхши йўқ имкон қизил, сориғ, яшил.

Мухаммас асли тўлиқ – етти бандли (“Хуқуқ” газетаси, 2005 йил, 9 февраль), бу ерда бешинчи банди келтирилдики, унинг савияси ҳақида фикр юритиш учун кифоя: вазн ва қофия аруз талабларига мутлақо жавоб бермаслиги кўриниб турибди.

Мухаммас боғланган ғазални олсак, унинг ноёб хусусияти навоийшуносликда қайд этилган: байтларда уч ранг шунчаки саналмайди, балки уларнинг ҳар бири алоҳида объект билан боғланади – мантиқан асосланади. Акс ҳолда “қизил, сориғ, яшил” деган билан шеър чиқмас эди. Чунончи, юқоридаги байтда май – лаългун (қизил), жом – олтин (сариқ) ва сабза (яшил) – майсазор жуфтликлари санъат яратган. Токи мухаммасда мана шу хусусият ривожлантирилмас экан, уни ғазалга муносиб деб бўймайди.

Вазн нуқтаи назаридан қиёслаш учун Навоий қаламига мансуб бу машхур ғазалнинг тақтийини келтирамиз:

Хил·ъа·тин то | ай·ла·миш жо | нон қи·зил, со | риғ, я·шил,
Шу·ла·и о· | хим чи·кар ҳар | ён қи·зил, со | риғ, я·шил.

...

Лаъл·гун май | тут·қи·л_ол·тин | жо·м бир·ла | саб·за·да
Ким бу·лар·дин | ях·ши ийўқ им | кон қи·зил, со | риғ, я·шил.

...

(— v — — | — v — — | — v — — | — v —)

Қарангки, мисрадаги тўрт рукндан иккитаси радиф билан банд бўлишига қарамай, шоир дастлабки икки рукнда ана шу уч рангга далил келтиришга улгуради. Чунончи, биринчи мисрада – жонон кийимининг ранги (кўз олдига келтириш мумкин: дурраси сариқ, куйлаги қизил, нимчаси яшил), иккинчи мисрада – шуъла ранги қизил, сариқ ва кўк рангда бўлиши.

Арузга хилоф тахмисга яна бир яна бир мисол.

Айлагай дилларни сармаст, шул сабаб жонлар тирик,

Сехридин хушбўй таралмиш, нафъидур минг бор фирих, (?)
Ол ёнокинг бирла ҳар дам кўшилиб кетгай зириҳ,
Оч·га·нинг·да | не·ча | ҳар то | ри а·ро·дур | юз ги·рих,
Гар кў·нгул·лар | бан·д қил·май | дур са·ро·сар | ко·ку·линг.
(“Мулоқот”, 2004 йил, № 1.)

Навоийга тегишли банд тақтиъидан кўриниб турибдики, бу ғазал ҳам олдинги мисол каби арузнинг энг кенг тарқалган рамали мусаммани маҳзуф (ҳар мисрада уч карра фо·ъи·ло·тун ва бир марта фо·ъи·лун) баҳрида ёзилган. Тахмисга келсак, иккинчи мисрада “наф·ъи·дур” сўзи арузга мувофиқ тарзда қўлланган, аммо ўта чўзиқ ҳижолар бармоқ вазнида олинган. Чунончи, Навоийга тегишли байтда бир бўғинли “банд” сўзи ўта чўзиқ ҳижо бўлгани учун —√ ўлчовида келмокда. Тахмисда ҳам шу қоидага амал қилиниши шарт эди. Аммо биринчи мисрадаги “сармас्ट” сўзининг иккинчи бўғини худди шу —√ ўлчовида бўлишига қарамай, бир бўғин деб олинган.

Энди ўзимизни бу ва бунга ўхшаш мухаммасларни ўқийдиган ўқувчининг ўрнига кўйиб кўрайлик: арузда ўқиса, биринчи мисра бир ҳижо ортиб кетади, бармоқда ўқиса, бешинчи мисрада бир бўғин етмай қолади. Ҳозир кўпчилик иккинчи усулга мойил бўлгани учун, бу мухаммасни ўқиганга айнан Навоийга тегишли мисра “сакта” бўлиб туюлади. Натижа: Навоий ғазалига бармоқ вазнида мухаммас ёзишдан ният дуруст, аммо кўп ҳолларда оқибати бунга зид.

Аруз вазнини бузиш ҳоллари форс тилидаги мумтоз адабиёт таржималарида жуда кўп учрайди. Арузий шеърни бармоқ вазнида ёки арузга бармоқни аралаштириб таржима қилиш ғоят таассуфли ҳолат.

Мисол (Фоний девонидан таржима, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”):

Нигорим турку тожикдур, қилур юз хона вайрона,

Аё киприклари тожиквашу ҳам чашми туркона,

...

Қаноту куйруғи ҳам дил қүшининг кечалар куйгай,
Ахир шамъ теграсида тунлари парвона-парвона.

Дилимнинг ишқ биносига эшикдур дарзи кўксумнинг
Алифдурким эшик ёни, текис хатларки – дандона.

...

Ғазалнинг асли:

*Ни·го·ри тур | ку то·жи·кам | ку·над сад хо | на вай·ро·на,
Ба·д-он миж·го | ни то·жи·ко | на·ву чаш·мо | ни тур·ко·на.*

...

*Би·ҳо·дад мур | ги дил·ро сүх | т о·хир бо | лу пар, як шаб
Зи бас гир·ди | са·ри он шам | ъ ме·гар·дад | чу пар·во·на.*

*Би·но·и иш | қ·ро дар дил | ши·ко·фи сий | на дар бо·шад,
А·лиф·ҳо паҳ | лу·и ҳам бар | да·раш хат·ҳо | и дан·до·на....*

(MAT, 19-жислд)

Таржимада ғазал вазни сақланган, фақат Навоий байтларидағи ўта чўзиқ “шамъ”, “ишқ” каби сўзлар бармоқ вазнига хос ўлчовда олингани мақбул эмас.

Мухаммас ҳақида гап кетганда, шуни ҳам таъкидлаш лозимки, ҳар қандай ғазалга ҳам тахмис боғлаб бўлавермайди. Зеро, бу жанрнинг ўз қонун-қоидалари, эстетик талаблари мавжуд. Масалан, орттирилган мисралар ҳар жиҳатдан ғазал байтларига муносиб бўлиши лозим: қофияси сийқа ёки сактали бўлмаслиги, вазннинг тўғрилиги, асил байтда қўлланган бадиий санъатларга жавоб айтилиши ва, энг муҳими, улар мазмунан ғазал билан узвий боғланиб кетиши, шеърнинг умумий руҳини бойитишига хизмат қилиши лозим. Хусусан, ҳозирги замон шеъриятида қўлланадиган тоник қофия ғазалнинг хуснини бузади. (Масалан, юқоридаги мисолда “тирик”, “фирих” ва “зирах” сўзлари бармоқ вазнида яхши қофия, аммо аруз

нуқтаи назаридан қофиядош эмас). Мухаммасга бармоқ вазни аралашса, назмни оқсоқ қилиб қўяди, бадииятдан холи, сўник ва жўн мисралар эса “атлас кўйлакка бўз ямок” деганларидай шеърнинг гўзаллигига путур етказади.

Тахмис боғлашга жазм қилган шоир ўзини Навоийнинг хузурида деб хисоблаши, ҳазрат назарини ҳис этиб туриши керак. Бундай истиҳола, айниқса, Навоий тахаллуси қаторига ўз тахаллусини қўяётганда жуда ҳам зарур.

Умуман, ғазал шеър санъатига бой, мазмунан тугал бўлса, уни мухаммас даражасига етказиш осон эмас. Навоий ҳам мухаммас жанрига жуда кам мурожаат қилган – “Хазойин ул-маъоний” таркибидағи ҳар бир девонда 650 тадан ғазал бўлгани ҳолда, атиги 3-4 тадан мухаммас бор, холос. Аруз ҳақида мукаммал рисола ёзган Бобур ижодида эса, мухаммас деярли учрамайди. Буни шоирнинг қўлидан келмаганидан эмас, балки мухаммасга қўйиладиган талаб туфайли, деб тушуниш керак.

Шу ўринда таъкидлаймизки, юқоридаги мулоҳазалардан мақсад – асло замондош шоирларни мумтоз адабиётимиз намуналарига тахмис боғлашдан совутиш эмас. Муддао – интилиш натижаси имкони борича “тилла узукка кўздек” ярашадиган бўлсин, ўқиганда муаллифга “офарин” дегинг келсин. Шунда мухаммаслар арузни ўрганишга, тарғиб қилишга, алал-оқибат Навоийни тушунишга ҳисса бўлади.

– **Тахмис боғлаш санъатига намуна келтирилса, яхши бўлар эди.**

– Мумтоз адабиётда бундай намуналар кўп. Оғаҳий, Муқимий каби шоирлар мухаммас жанрида ҳам баракали ижод қилганлар. Бу ерда ибратли бир мисолни батафсилроқ таҳлил этайлик.

Навоийнинг

Бир пари пайкар ғами ошуфтаҳол этмиш мени,
Элга ахволим демакдин гунгу лол этмиш мени,

матласи билан бошланадиган ғазалига битилган мухаммас машхур – у Ҳожи Абдулазиз Абдурасуловнинг “Гулъузорим” қўшиғига асос қилиб олинган. Кейинроқ бу қўшиқни бошқа машхур ҳофизлар, айниқса Расул қори Мамадалиев маромига етказиб куйлаган.

Қўшиқда мухаммас уч ёки тўрт банд микдорида ижро этилади. Ғазал асли етти байт, шундан неча байтига тахмис боғланганини ҳам, тахмис муаллифи ким эканлигини ҳам аниқлай олмадик. У Ҳожи Абдулазиздан олдинроқ яшаган ёки унга замондош шоирлардан бири бўлса керак. Мақомшунос О.Матёқубов фикрича, муаллиф атоқли ҳофизнинг ўзи бўлиб чиқиши ҳам истисно эмас. (Қўшиқда ҳар байтдан сўнг “Эй гулъузорим, раҳм айла, нигорим; раҳм айла, нигорим, бергил муродим, қўйма мени зор йиғлатиб, нигорим” сўзлари накорат қилиб олингани ҳам шундан далолат беради. Бу қўшиқ аслида диний мазмунда бўлгани, кейинчалик, шўро мағкураси талаби билан, айрим сўзларни ўзгартиришга тўғри келгани ҳақида мулоҳазалар ҳам йўқ эмас.)

Тахмис боғлаган муаллиф ким бўлса ҳам охирати обод бўлсин, биз учун мухими – мухаммас намунаси билан танишиш. Шу мақсадда мазкур ундан бир бандни олайлик:

Го·ҳ Маж·нун¹ эл·га гаҳ мен¹ со·з_и·ла тенг¹ (б)ўл·ми·шам,
Ҳас·ра·тинг·дин¹ ло·ла янг·лиғ¹ до·з_и·ла тенг¹ (б)ўл·ми·шам,
Ким, ха·зон фас¹ ли·да·ги яп¹ ро·з_и·ла тенг¹ (б)ўл·ми·шам.
Ё·р кў·йи¹ ич·ра·ким туп¹ ро·з_и·ла тенг¹ (б)ўл·ми·шам,
Иш·қ сав·до¹ си бу янг·лиғ¹ по·й·мол эт¹ миш ме·ни.

Тазмисга асос бўлган ғазал байтининг ҳар мисрасида иккитадан ўта чўзиқ ҳижо бор. Муаллиф тахмис боғлар экан, вазнга амал қилган – ҳижолар сони 15 тадан. Хусусан, биринчи мисрада “гоҳ” сўзини аввал ўта чўзиқ ҳижо, иккинчи ўринда эса “таҳ” тарзида оддий чўзиқ ҳижо сифатида қўллаган. Демак, у аруз вазнини яхши билган.

Шу билан бирга, дастлабки икки мисрада Навоий шеъриятига хос бўлмаган жиҳатлар қўзга ташланади: биринчи мисрада Мажнун билан соғ ўзаро таққосланганки, тазод санъатининг бу шакли у қадар муқобил эмас – лирик қаҳрамонни Мажнунга тенглаш жоиз ўхшатиш, аммо “соғ билан тенг бўлдим” дейиш бироз ғалат. Иккинчи мисрада эса, лола доғ билан тенг бўлиб қолмоқда. Лекин қўшиқни тинглаганда бу камчиликлар сезилмайди. Қолаверса, учинчи мисрадаги ноёб поэтик кашфиёт уларни “ювиб” кетади:

Ким, ҳазон фаслидаги япроғ ила тенг (б)ўлмишам.

Бу мисра учун Навоий тахмис муаллифига “офарин” деган бўлармиди? Зоро, бу мисрани шеъриятнинг энг юксак намуналаридан бири сифатида тан олиш лозим: “Гульузорим” қўшиғи шу мисрага етганда тингловчининг кўз олдида кинодагидай ёрқин образ – куз ҳавоси, сарғайиб, изғиринда титраётган, узилиб шамол ихтиёрида уча бошлиган, ҳолсиз ерга қўнган япроқ гавдаланади. Кейинги мисра бу картинани давом эттиради: лирик қаҳрамон “ёр кўйида тупроқ билан тенг бўлар экан”, бу шунчаки эмас, балки “ҳазон фаслидаги япроқ” тақдирни каби содир этилгани тасвирланади. Ҳолбуки, Навоий байтида япроқ образи йўқ!

Хуллас, биргина мисра туфайли муҳаббат ва ҳижрон ҳакидаги байтнинг мавзу доираси ниҳоятда кенгаяди – тақдир қуюнида қолган инсон руҳий ҳолатининг бадиий ифодасига айланади. Ғазални мухаммасгача мана шу йўсинда тўлдириш – тахмис санъатининг намунаси, қолаверса, арузнинг кудратига яна бир далиллар.

– Газал мумтоз адабиёт талабларига мувофиқ бўлиши, хусусан, вазни ҳам, қофияси ҳам аруз меъёрларига жавоб бериши керак, дея иддао қилмоқдасиз. Ҳолбуки, “чучвара ейишдан мақсад – ҳамир эмас, гўшт чайнаш” деган гап бор. Шеърдан маъно ва мақсад – қофия ва вазн эмас, мазмун ва завқку?!

– Бадиий асарда шакл ва мазмун бир-бирини истисно қиласа ёки бири иккинчисига халақит берса, бу – ижодкор маҳоратининг етишмаслиги, ҳатто малакасининг пастлигидан аломатdir.

– Кечирасиз, на вазн, на қофияга қатъий риоя қилган, аммо ижоди адабиётнинг олтин хазинасидан ўрин олган шоирлар кўп.

– Тўғри, лекин улар бошқа вазнларда ижод қилганлар, газалнавис эмаслар.

– Эркин Воҳидовнинг “Ёшлик девони”даги газаллар-чи?

– Бу – балки биргина истиснодир. “Ёшлик девони”да аруздан жузъий четлашишлар учраб туради – буни шоирнинг ўзи “Дебоча”сида қайд этган. Лекин шуни унутмаслик керакки, “Эскирган” деган сохта шиор остида адабиёт майдонидан мумтоз адабиёт жанрлари, хусусан, газал сиқиб чиқарилаётган, Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий каби газалнавислар расмий адабиёт пойига суриб кўйилган бир пайтда “Ёшлик девони”нинг напр этилиши катта аҳамиятга молик ҳодиса бўлган эди.

Орадан қанча сувлар оқиб ўтди. Мустақил Ўзбекистон давлати вужудга келиб, тарихий қадриятларимиз ҳаётдан ўз ўрнини эгаллай бошлади. Аруз вазни ҳам ана шу қадриятлардан бири, буюк мумтоз адабиётимизнинг ажralмас бўлагидир. Қолаверса, аруз Навоий, Бобур, Машраб, Увайсий каби шоирлар “нафаси теккан” табаррук вазн. Бугун энди арузни ўқиши учун шароит

бошқа. Уни қадрлаш – ҳар бир ўзбек зиёлисининг вазифаси, ўрганиш – ҳар бир ижодкорга фарз, арузни тиклаш эса бутунги адабиёт ахлининг зиммасидаги қарздир.

– Аруз – шаклан мураккаб вазн, бу хусусият шеър мазмунини қисишига олиб келади. Худди шу сабабли, Навоий ва Бобурдан сўнг арузда юзлаб ижод қилган шоир ўтганига қарамай, улардан буюклар қаторига кўшиш мумкин бўлғанлари бармоқ билан санарли.

– Буюк шоир чиқиши вазн ёки услубга боғлиқ ҳодиса эмас, балки қонунияти ҳозиргача топилмаган илоҳий бир мўъжиза. Биз сұхбатларимизда шунчаки меъёр устида фикр юритмоқдамиз.

– Бари бир аруз талабларига қатъий амал қилиб шеър ёзиш бармоқ вазнига нисбатан қийин.

– Қанча қийин бўлса, шунча афзал эмасми?

– Бу ҳакда ўйлаб кўриши керак.

– Чин санъат ҳеч қачон осон юмуш бўлган эмас. Маҳорат сирларига етишининг бешаққат йўли мавжуд эмас. Арузда айтилганидай, “риёзат чекмагунча, шамси анварга етиб бўлмас”.

Ҳар икки вазнининг ўзаро қиёсига келсак, чиндан ҳам ўртамиёна ғазал ёзиш бармоқ вазнида ўртамиёна шеър ёзишига қараганда қийинроқ. Лекин шунчаки тизмалар эмас, балки яхши асар яратиш, қойилмақом шеър ёзиш бармоқ вазнида ҳам асло осон эмас. Айтайлик, бир йилда нечта шеър эълон қилинди-ю, шундан нечтаси эл оғзига тушиб, адабиёт хазинасидан ўрин олди?

Ха, аъло асар яратиш қайси вазнда, қайси жанрда бўлмасин, машаққат билан эришиладиган ҳодиса. Мана шу нуқтаи назардан олганда арузнинг алоҳида қийин жойи йўқ.

Юқоридаги мушоҳадалардан шундай аччик хулоса келиб чиқади: аруз бузиб ёзилган “ғазаллар” аксар

ҳолларда ўртамиёнадан ҳам суст бўлади. Чунки ҳаваскор аруз техникасини эгалламасдан туриб “ғазал” ёздими, демак, у ўз устида ишламаган. Бу ҳам майли, “ғазалнавис” аруз билан бармоқнинг фарқига бормайдими, ғазал вазнига бармоқни аралаштирадими, демак, у Навоийни ўқимаган, Бобурни ўрганмаган. Ўқиган тақдирда уларнинг ғазалларидағи вазнига лоқайд бўлган, демак, вазн мукаммаллигини ҳам туймаган.

Ахир ўқиган бўлса, ўз ёзганлари билан вазндағи фарқни сезмасмиди? Наҳотки, Навоий вазнга амал қилмаган, дея ажабланмасмиди? Бу синоатнинг тагига етишга, охир-оқибат арузни ўрганишга жаҳд қилмасмиди?

Навоийнинг ғазал мактабидан ўтмай туриб, ғазалнависликка даъво қилиш – “ғазал султонининг мулкига” тажовуз билан баробар-ку!

Додингни кимга айтасан?

Ҳолбуки, Навоий ғазалини аруз вазнида ўқий билиш – бу ҳали буюк шоир назм оламининг атиги дарвозасига қадам босиш дегани, холос.

Аруз устида баҳс юритар эканмиз, арузга тушмайдиган, демак, аслини олганда арузни менсимай ёзилган “ғазаллар” тўғрисида имкон қадар уларнинг муаллифларини аяб фикр юритдик. Аммо айтилган сўзлар ва келтирилган далиллар бесамар қолаётганга ўхшайди. Таассуфки, ҳатто “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, “Шарқ юлдузи” журналида бармоқда ёзилган ”ғазаллар” мунтазам чоп этилиб турибди. Шу сабабли, аччиқ ботса-да, арузни фаолроқ ҳимоя қилишга тўғри келмоқда. Ният холис – нима қилиб бўлса ҳам, ғазал ёзишга мойил шоирларни арузни ўрганишга ундаш. 21-асрга қадам қўйган авлод учун буни уddeлай олмаслик – уят.

Албатта, аруз ҳам имло қоидалари, грамматика сингари илм. У аввалда шундай аталган – илми аруз. Шунинг учун аввал уни эгалламоқ лозим. Бусиз вақтли матбуотда бир-

икки шеър бостириб, “ғазалнавислик” даъвоси билан чиқиши лаган чертиб юрган одамнинг куй басталаши билан баробар.

Арузни эгаллаш учун қунт қилиш, керак бўлса, куч сарфлаш керак. Лекин ҳар қандай меҳнат, бу ўринда маҳорат сирларини эгаллаш йўлидаги уриниш шунга яраша ҳосил беради. Айниқса, аruz, бу – шундай усулки, уни эгаллаш жараёнининг ўзидаёқ ижодкор маҳорати ўса бошлийди.

Биринчидан, аruz вазнини эгаллаш учун авваламбор унинг ритмини “ўзиники” қилиб олиш керак. (Бу ерда ритм ўлчов эмас, балки замзама – юрак уриши, нафас олиш каби маънода.)

Ўзбек тили учун бармоқ ритми – табиий, у боланинг қонига она алласи биланоқ сингий бошлийди. Аruz эса – ихтиро қилинган ва аждодларимиз томонидан ўзлаштирилган вазн. Бундан аruz бизга бегона вазн деган хулоса чиқмайди, албатта. Қиёслаш учун, бармоқ вазнида ёзилган кўплаб ажойиб шеърларнинг строфикаси Европа адабиёти услубига хос, лекин шунга қарамасдан у бугунги шеъриятимиз учун табиийга айланган.

Аruz ритми шоирнинг “ўзиники”га айланишига келсак, бунинг учун у айнан шу вазндан минглаб шеърларни ўқиши, юзлаб ғазалларни ёдлаши керак. “Мезон ул-авзон”ни мутолаа қилмаган тақдирда ҳам, ҳеч бўлмагандан “Фаройиб ус-сигар” девонини ўқиб чиқиши шарт. Албатта, ғазалларнинг вазнини топиб, ритмига амал қилиб. Бу ишни Ҳусайн Бойқаронинг девонидан бошташ ҳам дуруст – ундан барча ғазаллар арузнинг энг енгил баҳрида ёзилган.

Афсуски, ҳозир арузий шеърларни ўқиганда вазнини ўрнига кўядиган сухандонлар қолмади ҳисоб, бунга ўргатадиган домлалар ҳам бармоқ билан санарли. Ҳолбуки, арузий шеърни тўғри ўқиши “Куръон” қироатидай ўзига хос малака – у ўргатилиши, тарбияланиши лозим. Шу билан

бирга мустақил ўқиб-ўрганаман деган кипига устоз доим топилади. Масалан, Навоий шеърияти.

Алишер тили чиқа бошлаган ёшидан аруз ритмини тинглаб улғайган, дейиш мумкин. Аллоҳ ато эттан истеъдод, ўзига хос муҳит ҳамда шеърга муҳаббат омухта бўлиб, аруз ритми бўлғуси даҳонинг қон-қонига сингиб кетган. Бугунги ижодкорлар учун бу энди эришиб бўлмас ҳолат. Лекин Навоий феноменининг тилсизлариз изоҳлаш мумкин бўлган бошқа қирраси ҳам бор. Алишер қанча шеър ўқиган-у, қанчасини ёд олган? “Муҳокамат ул-луғатайн”да шундай эътирофни учратамиз: “Ўқурга давовиндин (девонлардан) бу факир мутолаасига кўп машғул бўлмағон девон оз эрқан”. Навоий демоқчики, “(форсий тилда битилган) девонлардан мен ўқимаганим деярли қолмаган”.

Яна бир иқтибос: “(Жомий шеърларининг) барчасига кўп қатла ўтупмен, балки кўпин ёд тутупмен”. Ҳолбуки, Жомий ниҳоятда сермаҳсул шоир бўлган – ундан уч йирик девон, етти достон, кўплаб қасида ва маснавийлар қолган. Навоий, шунингдек, “Муҳокамат ул-луғатайн” рисоласида Хусрав Деҳлавий, Хожа Салмон, Хофиз каби назм пирларининг газал ва қасидаларидан талайини ёд билганини айтиб ўтади-да, қўшимча қиласи: “Булардин доғи бошқа, йигитлигим замони ва шабоб айёми авонида кўпрак шеърда сеҳрсоз ва назмда фусунпардоз шуаронинг ширин ашъори ва рангин абётидин эллик мингдин ортуқ ёд тутупмен“. Бу сатрларда буюк шоир форсий назмдан ёдлаганларини эслатмоқда. Тушуниш керакки, у туркий назм намуналаридан бундан кам бўлмаган миқдорда ўқиган ва ёд билган.

Чамалаб кўрилса, Навоий ёд билган байтлар миқдори уч-тўрт юз мингдан ошади! Адабиётга, ижодга даҳонинг муносабати бу.

Хўш, бугун ғазал ёзишига уннаётганлар неча байт арузий шеър ёд биладилар?

Аруз ритми мумтоз адабиётни яхши биладиган шоир ижодида, гарчи у асосан бошқа вазнларда ижод қиласа ҳам, ўзини намоён қилиб туради. Бу ҳодисани Чўлпон меросида кузатиш, Ғафур Ғулом ижодида кўриш мумкин. Яна бир ибратли мисол бу – Абдулла Ориповнинг “Онам вафотига” шеъри:

*Ма·кои·да ло·ма·кои·сан, эн·ди қай·дан из·ла·гай·дур·ман,
Фи·го·ним ким·га ай·тиб, ким·га сен·дии сўз·ла·гай·дур·ман.
Би·ров·лар мо·та·ми·да о·ху фар·ё·д_ай·ла·ган эр·дим,
Се·нинг·чун, эй, ға·ри·бим, ич·и·чим·дан бўз·ла·гай·дур·ман.*

Кўриниб турибдики, шеър – арузий, у ҳажази мусаммани солим баҳрига тушади. Тўртликни муаллиф атайин аруз вазнида ёзмаган – шеър ёзилаётган онда шоирнинг руҳияти вазн танлайдиган ҳолатдан йироқ бўлган. Шеър ўз-ўзидан арузда чиққан ва бунга сабаб – биринчидан, кўплаб арузий шеър ўқиш ва ёдлаш натижасида шаклланган аруз ритми, арузий замзамадир, иккинчидан, шундай туйгулар борки, улар айнан аруз вазнидагина оптимал ифодаланади.

Арузни эгалаш масаласида Бобур Мирзо мисоли айниқса ибратли. У шеърларида вазнга қатъий амал қилган. Шартмиди? Ахир 12 ёшида тахтга ўтирган шаҳзода бўлса! “Бобурнома”да ҳам, “Мухтасар”да ҳам муаллиф арузни қай йўсинда ўзлаштиргани ҳақида бевосита хотираларни учратмаймиз. Аммо аруз назариясига оид ўша даврда маълум манбаларни ўқиб чиққани қайд этилган. Жумладан, Навоийга номаълум қолган Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ал-балоға” рисоласини ҳам ўқиган дейишга асос етарли.

Энди мана бу мисолларга диққат қилайлик:

“Туз боқмоқлиқ ё сўз қотмоқлиқнинг худ имкони йўқ эди. Юз ҳижоб ва ташвиш била ўтулди. Муҳаммад Солихнинг бу байти хотирға келди. Байт:

*Ша·вам шар·ман^{да} ҳар·гаҳ ёрии худ·ро дар^и на·зар би·нам,
Ра·фи·қон сўи ман би·нан^{ду}, ман сўи^и ди·гар би·нам”.*

Ёки: (Шоҳғариб Мирзо) “Ғарифий” тахаллус қилур эди, девон ҳам тартиб қилиб эди, туркий ва форсий шеър айтур эди. Бу байт анингдурким:

*Дар ди·гар ди^{да} ма·ри·рӯи иш·дам де^{во}·на·аш,
Чис·м но·ми^и ў ку·жо бо^ишад на·до·нам^и хо·на·аш”.*

Демак, Бобурнинг ўзига маъкул келган шеърларни ёд олиш одати бўлган. У, айниқса, Навоий ижодини яхши билгани, кўплаб ғазалларини ёддан такрорлаб юргани аниқ. Бу борада куйидаги факт дикқатга сазовор. “Бобурнома”нинг 1499/1500 йилларга бағишланган бобида у ўз руҳиятида вужудга келган безовталик ҳақида сўзлар экан, дил изҳорини баён этади:

“Гоҳи телбалардек ёлғуз пушта ва даштқа борур эдим. Гоҳи боғот ва маҳаллотни кўча-бакўча ахтарур эдим. Не юрумокта ихтиёrim бор эди, не ўлтурмокта, не бормокта қарорим бор эди, не турмокта. Шеър:

*Не борурға қувватим бор, не туарарға тоқатим,
Бизни бу ҳолатқа сен қилдинг гирифтор, эй кўнгул”.*

Бу – Навоийнинг “Наводир уш-шабоб” девонидаги 385-рақамли ғазалнинг учинчи (!) байти. Демак, Бобур бу ғазални тўлиқ ёд билган ва мазкур ўринда руҳиятига мос келган учинчи байтини эсга олган.

“Хазойин ул-маъноий” да атиги биргина мусамман (ҳар банди саккиз мисрали шеър) учратамиз. У айнан зикр этилган ғазалга боғланган. Бобур бу мусамманни ҳам тўлиқ ёд билган, десак хато қилмаймиз. Чунки аруз

ритмикасини ўзлаштиришда мусамман – энг қулай восита. Арузга интилувчи ҳаваскорлар ўзлари ишонч ҳосил килишлари учун мусамманнинг биринчи бандини тўлиқ келтирамиз:

— √ — — | — √ — — | — √ — — | — √ —
Хар *та·раф аз*_м *ай·ла·б*_{ул} *шўхи си·там·го·р*, *эй* *кў·нгул*,
Тий·ги *ҳаж·ри*_{дин} *не·ча* *бўлғай·би·з*_{аф·го·р}, *эй* *кў·нгул*,
Чун *са·фар* *ай·лаб* *э·ди* *бир* *кат·ла* *дил·до·р*, *эй* *кў·нгул*,
Дар·ди *ҳаж·ри*_{ға} *бў·луб* *эр*_{дуқ} *ги·риф·то·р*, *эй* *кў·нгул*,
Буй·ла·ким, *таъри·ф* *э·тиб* *ғурбат·ни* *бис·ё*_р, *эй* *кў·нгул*,
Шах·ру *киш·вар*_{дин} *ма·ло·лат* *ай·ла·б*_{изхо·р}, *эй* *кў·нгул*,
Анг·ла·динг ё *йўқ·му·ким*, *ай·лар* *са·фар* *ё*_р, *эй* *кў·нгул*,
Вах·ки, *бўл·дуқ* *я·на* *ҳаж·ри* *ил·ги·дин зо·р*, *эй* *кў·нгул*.

(Хар мисрада атиги биттадан ўта чўзиқ ҳижо бор – у қофия ҳосил қилувчи бўғин: ситамгор, афгор, дилдор, гирифтор ва ҳ.к. Лекин “р” ҳарфи кейинги хижога ўтгани учун, оддий чўзиқ ҳижога айланган. Натижада бу банд, турокни хисобга олмагандা, 15 бўғинли бармоқ вазнига тушади. Лекин бу ҳолат толиби арузни чалғитмаслиги, ўта чўзиқ ҳижоларни тўғри қўллай билиш – арузнинг асосий шартларидан бири эканлигини доим назарда тутиш керак.)

Бобур девонида шу мусамманга қофиядош (“Шоҳ ва шоир. Захириддин Муҳаммад Бобур” китобидаги 1, 23, 24, 42, 56, 58, 73, 101, 109, 116, 118 рақамли) ғазаллар кўплигини у Навоийнинг мазкур мусамманини тўлиқ ёдлагани билан изоҳлаш мумкин.

“Бобурнома”дан яна бир ибратли шаҳодат: “Одина куни, ойнинг йигирма учида Алишербекнинг тўрт девонидин бухур (аруз баҳрлари), авзони (аруз вазнлари) тартиби билан ғазаллар ва абётким, интихоб қилиладур (танланар) эди, итмомиға (ниҳоясига) етди”.

Демак, Бобур бир неча бор Навоий девонларини бошидан охиригача мутолаа қилган.

Яна бир бор таъкидлаймиз, аруз ритми мунтазам машқ натижасидагина ўзлашади. Мумтоз адабиёт вакилларининг ижоди

**байт → рубоий → қитъа → ғазал, мухаммас →
маснавий → қасида → достон –**

схемасига мувофиқ тушиши ҳам шундан. Ўтмишда шоирлар қасида ва достон жанрига камдан-кам ҳолларда етиб боргани ҳам айнан шу билан изоҳланади.

Бобур бу хусусда гувоҳлик беради: “Ул фурсатларда бирар, иккирар байт айтур эрдим. Вале ғазал тутгатмайдур эрдим (яъни, қитъа машқ қилинган. – А.А.). (Косимбекка) биргина туркий рубоий йибордим”.

Ёки: “Ул қўхистонда бу расмдурким, тошқа қазиб абёт (байтлар) ва нималар битирлар. Бу матлаъни ўшул айёмда айтиб эрдим:

*Ta·кал·луф ҳар¹ не·ча су·рат¹та бўл·са он¹ди·н_ор·туқ·сен,
Се·ни жон дер¹ла·р₂ам·мо бе¹та·кал·луф жон¹ди·н_ор·туқ·сен”.*

Эътибор қилинг: Бобур байт ёзганидан мамнунлигини яширмаяпти. Гап шундаки, шеърни вазнга зўриқиб туширишга тўғри келса, бу – профессионализм етишмаслигидан. Чунки ҳақиқий шеър ўз вазни билан туғилади, “ўз-ўзидан куюлиб келади”. Бир илқом эпкини билан байт айтилгану, у аруз вазнига мос тушган экан, бу – ёш Бобур учун аруз “ўзиники” бўла бошлаганининг аломати эди ва мана шу ҳолат унда мамнунлик туйғусини уйғотган.

Бугун ҳам арузда шеър ёзган одам ҳар байтдан сўнг шундай туйғуни бошдан кечириши керак.

“Бармоқ ғазали моҳир”ларини эса, биргина байт ёзишдан мамнун бўлиш ажаблантиради, албатта. Зоро, улар, Бобурдан фарқли ўлароқ, “байт-майт” ёзив

ўтиrmайдилар, бир йўла “ғазал” ёки “мухаммас” ёзиб ташлайверадилар.

Иккинчидан, аruz шоирдан катта ҳажмдаги фаол сўз бойлигини талаб этади. Ахир чўзиқ ва қисқа ҳижолар тартибини ўрнига қўйиш керак-да. Шоирнинг “сўз сандифида”да хилма-хил синонимлар, қофиядош сўзлар ҳам етарлича бўлиши керак. Ғазал ёзганда икки-учтадан эмас, камида олти-еттиталаб. Устига-устак уларнинг ичида тешмаганлари бўлиши ҳам талаб этилади.

Аслида бу қоидалар барча вазнлар учун ўринли, факат бармоқда ёзадиган шоирлар сўз бойлигини аниқлап махсус тадқиқот талаб этса, аruz буни дарҳол ошкор этиб қўяди – сўз бойлиги етарли бўлмаган шоир қалами қокилиб, вазнни оқсата бошлайди.

Ижодкорнинг лугати қай йўсинда бойишига келсақ, бу яхши маълум – бунинг учун мутолаа лозим, минглаб китоб ўқилиши керак. STOP! Бу – ўта муҳим нуқта: минглаб китоб ўқиган одамнинг нафақат сўз бойлиги ўсади, параллел равишда унинг тушунчаси ҳам бойийди, дунёкараши кенгаяди, тафаккури чукурлашади, тасаввури тиниклашади, истеъоди улгаяди. У ўз ҳаёти ва ижодини ўқиганларига киёслай бошлайди. Ўқиганлари ичида буюк асарлар бўлса, ёзганларини шунга мутаносиб “қарич билан ўлчаш”га ўрганади. Жаҳон адабиётининг олтин хазинасидан ўрин олган китоблардан қанча кўп ўқиса, ўз ёзганларига нисбатан шу қадар талабчан бўла боради. Буларнинг бари, бир томондан, шоир шеърлари шаклан мукаммаллик касб этишини таъминласа, иккинчи томондан, асарларининг мазмуни теранлашиб, бадиий савияси юксалишига асос бўлади.

Шу сабабли вазн, қофия, шеърий санъат каби шаклий жиҳатларда сакталикка йўл қўядиган муаллифнинг ёзганларида мазмун ҳам шунга яраша бўлади. Ва аксинча, ўлмас асарлар ёзган шоирлар шеърларида доим мазмун ва

шакл мукаммаллиги ўзаро уйғун келишини кузатиш мүмкин. Мисоллар келтириб ўтиришта ҳожат йўқ, чунки бу адабиётнинг қонунидир.

ШЕЪР ЁЗИШ ОСОНМИ?

Бугун бу саволга “ҳа” дея жавоб беришга тўғри келади. Матбуот саҳифаларида, кўпдан-кўп қалин ва юпқа китобларда босилаётган сон-саноқсиз тизмалар, туркум, достон, тўплам ва шеърий романлар статистикаси шунга мажбур этади.

Балки бу яхши ҳодисадир, маънавият ва маърифатнинг бир кўриниши дейиши ҳам мумкинdir. Баҳс мавзуси шеърнинг сифати хусусида. Қайд этамизки, “ўзбек шеърияти” деб аталган улкан ва тошқин дарёга ҳар йили янги-янги жилгалар қўшилиб турибди. Улар орасида шеъриятнинг моҳиятини пайқайдиган, сўзни қадрлайдиган, ўзига хос овозга эга бўлган навниҳол ижодкорлар оз эмас. Бу умидбахш оқим танқиддан кўра кўпроқ таҳлил ва тадқиқга муносиб. Лекин, афсуски, жамоатчилик “дастурхонига тортилаётган шеър”ларнинг мутлақ кўпчилиги адабиёт талабларидан жуда паст.

Демак, “шеър” деб босилган ашё чиндан ҳам шеърми ё шеър эмасми – фарқлаш лозим. Бой адабий мерос ва юксак бадиият намуналарига эга адабиётимиз мезонларидан келиб чиқиб, ҳар бир шеърдан савия талаб этишга ҳақлимиз.

Мана шу талабдан келиб чиқилса, шеър ёзиш осон эмас.

Том маънодаги шеърни адабиёт боғидаги гулга қиёслай жоиз.

Хўш, гулни хаشاқдан ким ажратади?

Ҳаққоний савол. Лекин жавоб бериб бўлмайдиган, умуман жавоби мавжуд бўлмаган савол. Аристотель

замонидан бүёнки унга жавоб топилмаган экан, бундан бүён ҳам топилиши маҳол. Қолаверса, ким учун тикан ҳам гул, кимга эса гул – пичан. Бу мавзуда баҳс юритиш бесамара туюлади.

Бирок ўзбек адабиётида бир улуг устоз борки, унинг сабоги гулни хасдан ажратишни ўргатишга қодир. Албатта, сўз Алишер Навоий ҳақида.

Навоий ижоди мўъжиза – бу мунозарасиз ҳақиқат. Шеър савияси ҳақидаги кўп муаммолар Навоийни ўқимасликдан, унинг буюк меросига эътиборсизликдан келиб чиқаётиди. Чунки Навоий асарларининг муҳим бир хусусияти борки, у Навоийни ўқимайдиган, Навоийдан ўрганмайдиган одамга яхши маълум эмас.

Бу хусусият – шакл ва мазмун уйғунилиги, шаклнинг ҳам, мазмуннинг ҳам мукаммаллиги.

Мисол учун Навоий ижодининг гултожи, чўққиси бўлмиш “Хамса”ни олайлик. Буюк шоир “Хамса” ёзишга бир умр тайёргарлик кўргани қайд этилган. Мана шу нуқтада фикр қиласлий. Йигирма ёшида йирик ва мукаммал девон соҳиби бўлган шоир нега бешта достондан иборат бу китобни ёзишга ёши кирқдан ошгач киришган? Наҳот 3000 дан зиёд ғазал битган сўз мулкининг султони “Хамса” ёзиш учун шу қадар узоқ тарааддуд кўрган? Навоий бу асар ёзилишига жуда катта аҳамият берганининг боиси нима? Фофил учун таажжубли ҳол, албатта. Нега энди адабиётимиз тарихида иқтидорли шоирлар жуда кўп ўтганига қарамай, Навоийгача ҳам, у зот замонида ҳам, ундан кейин ҳам ҳеч ким “Хамса” ёзишга уннамаган? Истамаганми? Ёки умр бўйи бештагина достон ёзишга иқтидорлари етмаганми?

Беихтиёр қиёслайсан: буюртмачи топилса, ҳар ойда биттадан достон ёза оладиган шоирлар бугун озми?

Қатъий қайд этиш лозим: бармоқ вазнидаги достонларни Навоий достонлари билан сира ҳам

қиёслаш мумкин эмас. Ҳатто уларни бошқа-бошқа жанрларга мансуб деса ҳам тўғри бўлади. Ҳатто уларни бошқа-бошқа сўзлар билан аташ керак. Образли қилиб айтадиган бўлсак, бу ерда ҳолат обикор ва лалмикор дехқончиликка ўхшайди – шароит ҳам бошқа, парвариш ҳам, олинадиган ҳосил ҳам.

Дарвоқе, ҳосил ҳақида. Хоҳ бармокда бўлсин, хоҳ сарбастида – мумтозлика муносаб достонлар ёзилиши мумкин – бу шубҳасиз. Ёзилган ҳам. Ва аксинча, арузда битилган ва бугун ҳеч ким эсламайдиган достонлар ҳам кўп. Ҳозир гап бошқа жиҳат устида.

Навоий “Хамса”си шунчаки беш достон мажмуаси эмас. Бу ҳақда сўз юритар эканмиз, ниятимиз – юкоридаги саволларга қисман бўлса-да, ойдинлик киритиш, Навоий “Хамса”си нақадар буюк маҳорат ва жасорат маҳсули эканини яққоллаштириш, шеърият мухлисларига Навоий даҳоси ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилишга кўмаклашиш, уларни ўқиб-ўрганишга ундаш. Токи туман тушганда тоғнинг улуғворлиги кўзга ташланмагани каби, “Хазойин ул-маоний”, “Хамса”дай чўққиларнинг юксаклигини бошқа баландлик ва тепаликлар билан чалкаштирмасинлар. Энг муҳими, ёш ижодкорлар ана шу чўққига интилиб, имкониятларини ана шу чўққи билан бўйласинлар, Навоий руҳидан мадад олиб юксак асарлар яратишга интилсинлар – вазн, жанр, мавзу ва ҳоказодан қатъи назар.

Шеър ёзиш осонми? (Бу сафар Навоий тушунчасидаги шеър кўзда тутилади.)

Бу саволни англаш учун биринчи навбатда Навоий поэзияси аруз вазнида ёзилганини алоҳида қайд этиш лозим. Факт сифатида бу яхши маълум, албатта. Лекин кўпинча айнан аён ҳақиқат назардан қочади. Ўйлаб кўрайлик: арузда шеър ёзиш осонми? Арузда биргина ғазал ёзиш осонми?

Йўқ, осон эмас! Аруз талаби ғоятда инжиқ – шеър бошдан-оёқ қатъий бир вазнда ёзилиши лозим: мисрадан мисрага ҳижолар, рукнлар тартиби мунгизам тақорланиши керак. Тақорланганда ҳам шеър ва достоннинг бошидан охиригача! Бу нуқтаи назардан аруз вазни худди темир исканжа. Ҳолбуки, вазнга солинган нутқ – бу шунчаки қолип, холос. “Галатеяниңг тош ҳайкали”. Шоирнинг вазифаси эса ҳайкал эмас, балки жонли асар яратиш, “тошга рух бахшида” этиши. Шу маънода ҳақиқий шеър илоҳий илҳом аралашувисиз дунёга келмайди.

Ўйлаб кўрилса, одамнинг ақлини шоширадиган ҳақиқат: “Хамса”даги бешала достон арузининг ана шу “темир исканжаси”га мувофиқ ёзилган! Мисол тариқасида Навоий достонларидан энг йириги бўлмиш “Садди Искандарий”га эътибор қиласайлик:

1-боб. (Оллоҳга ҳамд)

1-рунн		2-рунн		3-рунн		4-рунн	
Ҳижолар							
в	–	–	в	–	–	в	–
Xу	до-	ё,	ху-	до-	лик	му-сал	лам са- нго
Би	рав	шах	ки	даъ-	би	га-	до-
Xу	до-	ван-	ди	бе-	мис-	лу	мо-
Xу	до-	ван-	д-	лар-	га	ху-	до-
За-	бар-	дас-	т-	лар	зе-	ри	дас-
Би-	йик-	лар	ке-	либ	бор-	ча	тинг-
							нинг

Са·нга кўрғу·зуб мав·жэс дар·ёи жуд,
 Се·н__ай·лаб а·ён кор·го·ҳи ву·жуд.
 Ву·жу·д_аҳли·нинг ко·ми жу·дунг би·ла,
 Ке·либ жу·д ко·йим ву·жу·дунг би·ла.
 Ву·жу·дунг қа·чон қилса зо·хир қа·дам,
 Бў·луб бар·ча аш·ё ву·жу·ди а·дам.

Мусаллам – инкорсиз.

Даъб – хислат.

Худованд – хўжайин.

Зер – паст тутувчи.

Жуд – инъом

Коргоҳ – ишхона; дунё

Ком – истак, манфаат

Койим – тик; тенг

Адам – ўйқ

Кавнайн – бу ва у дунё

*За·мо·но·ки кав·най|н маъ·ду|m_э·ди,
А·дам тан|г·но·й|да мак·ту|m_э·ди,
Не кун ора·зи·дин | бо·р_эр·ди | ни·шон,
Не тун тур|ра·си ан|да ан·бар|фи·шон.*

...
*Я·қин анг|ла·сам ғай|р бор·дур | а·дам,
Ү·зунг о|ши·ку иш|қу маъ·шу|қ ҳам.
Чу маъ·шу|қу о·шиқ | Се·н ўл·дунг | та·мом,
Са·нга иш|қу уш·шоқ·дин васса·лом.*

Маъдум – мавжуд эмас
Тангнай – тор, бўғиз
Мактум – маҳфий
Турра – кокил
“тайр бордур адам” –
башқа нарса йўқ

49-боб. Тузлук таърифида...

Туз – тўғри.

*Э·шиг·тим|ки бир шаҳ|га бўл·ди | ни·ёз,
У·йин ай|ла·мак бир | су·тун уз|ра соз.
Ке·зиб тоپ|ти·лар бир | ии·гоч буй|ла туз
Ва ле·кин | а·нинг моли·ки – бир | а·жуз.
Бе·риб ўн | ба·ҳо, бал|ки юз, бал|ки минг,
Ри·зо бер|ма·йин хот|ти·ри зол·нинг.
Чу бай|ъу | ша·ро тоپ|ма·йин ин|ти·ҳо,
Бе·риб зол ҳамсан|ги ол·тун | ба·ҳо.
Я·со·дила·р ул уй|ни гав·хар|ни·гор,
Су·тун·ни | ва·ле қил|ди·лар зар|ни·гор.
Ҳа·мо·но·ки кел·ди | та·мо·шоға зол,
Йи·го·чин | ў·шуб, сур|ди мун·доқ | ма·қол,
Ки: “Сол·динг, | чу Ҳақ туз | я·рат·ти | се·ни,
Ҳа·м_ӯ·зунг|ни ол·тун | а·ро, ҳам | ме·ни”.
Ни·ҳо·леки ул туз | бўлур жил|ва·соз,
Би·ри эл|ни мун·доқ | қи·лур бени·ёз.
А·гар тузлу·қ_ўл·са | ки·ши·нинг | и·ши,
Не вас·ф_ай|ла·ёл·ғай | и·ши·ни | ки·ши?!*

Ниёз – истак.
Сутун – устун, колонна
Буйла – шунчалик.
Молик – эга.
Ажуз – ожиз, қайсар
“Чол сотишга кўнмади”
Байъу шаро – савдо
“Чолнинг вазнига тенг”
Гавҳарнигор – гавҳар
билан безатилган.
Зарнигор – олтинг билан
безатилган.

Ҳам ўзинги, ҳам мени
олтинга кўмдинг.”
“Биттасидан элга
шунча наф”
“Ким ҳам
таърифлай олади?”

...
 На·во·ий, қи·либ Тенгри ко·минг ра·во,
 Са·нга рўзи эт·ти а·жо·йиб на·во.
 Узот Тенгри шук·ри на·во·сиға тил,
 На·во ортму·ғис·тар э·санг, шукр қил!
 ...

Анча узун иқтибос келтирилганидан мақсад шуки, ўқувчи арузниң “темир исканжаси”ни тасаввур қилсин. Бу вазнда бир байт айтиш осон эмас... “Садди Искандарий” эса 7215 байтдан иборат. Ҳаммаси бир вазнда!

Жами 25615 байтли “Хамса” достонларининг ҳар бири шу йўсинда!! Навоийниң юз минг байтдан зиёд шеърияти – ана шу аруз вазнида!!!

Тўғри, мумтоз адабиёт намуналарида аруз талабларига тушмайдиган мисралар учраб туради – улар сакталик деб аталади. Ҳар бир сакталик шоир ижодининг кемтиги ҳисобланиб, маҳоратига соя ташлайди. Лекин “Хамса”да бирон сакталикка йўл қўйилмаган. Вазн – қатъий!

Биргина истисно – “Хайратул-аброр”ниң биринчи байти, бу байтниң биринчи мисраси...

Бу достон арузниң анча мураккаб (сарій) баҳрида ёзилгани шу достонга мансуб “Одами эрсанг, демагил одами / Оники, йўқ халқ ғамидин ғами” байти баҳонасида қайд этилган эди:

муф-та-ъи-лун, муф-та-ъи-лун, фо-ъи-лун.
 — √ √ — | — √ √ — | — √ —

Бутун “Хамса”да фақатгина биринчи мисра бу схемага тушмайди. Аммо у оддий мисра эмас:

Бисмиллоҳир-раҳмонир-раҳим,
 Риштага чекти неча дурри ятим.

Навоий нима учун шоҳ асарини айнан шу мисра билан бошлангани тушунарли, албаттга. Лекин қайд этиш лозимки, Навоий “Хамса”ни бу оят билан бошлар экан, биринчи достон учун арузнинг шу оятга вазн жиҳатидан энг яқин баҳрини танлаган. Сўнг барча байтлар қатъий шу вазнда битилган.

Таъкидлаш жоизки, арузнинг талаби биргина вазн “исканжа”си билан чекланмайди, аруз қофияга ҳам шу қадар қатъий талаб қўяди.

Навоий “Мажолис ун-нафоис” асарида балхлик шоир Атоий ўз замонасида кўп шуҳрат тутганини таъкидлагач, унинг ижодидан мана бу матлаъни таърифлайди:

**Ул санамким, сув яқосинда паридек ўлтуур,
Ғояти нозуклигидин сув била ютса бўлур.**

Сўнг “қофиясида айбинаси бор” дея изоҳлаб кетади. Ҳозирги кўплаб шеърнависларга бу байт қофиясида ҳеч бир айб йўқ бўлиб туюлса ажаб эмас. Гап шундаки, ҳар икки мисрадаги феълларнинг “-ур” қўшимчаси сокит қилинса, “ўлтур” ва “бўл” ўзаклари қолади, улар эса қофиядош эмас.

Ўз даврида машҳур бўлган шоирнинг бу байти Навоийга маъқул бўлган экан, танбеҳини китобига киритмаслиги мумкин эди. Лекин шеърдан мукаммаллик талаб этган “ғазал мулкининг султони” кейинги авлодлар сабоқ олсин, деган бўлса керак. Зотан, етук санъатда майда-чуйда нарса бўлмайди.

Навоий нафақат ўзи шеър ёзганда арузга қатъий амал килган, балки арузни бузадиган шеърни – шеър, шоирни шоир ҳисобламаган!

Яъни, “Шоирлик даъвонгиз борми? Марҳамат, аруз техникасини эгалланг, бунинг учун ўқиб-ўрганинг, мashaққат чекинг, сўнг қўлингизга қалам олинг”.

Гап шундаки, биринчидан, шеърнинг бадиий савиясини баҳолаш осон эмас. Қолаверса, баҳо бари бир субъектив бўлади – кимгадир ёқсан асар бошқа одамга жўн бўлиб туюлиши ҳеч гап эмас. Лекин шеър арузга мосми ёки мос эмасми – бу вазн тарозисида ўлчаб, объектив баҳолаш мумкин бўлган жиҳат.

Хўш, аruz вазнига тушса, шеър яхши бўлиб қолаверадими? Йўқ, албатта. Аммо гап бошқа томонда: аruz вазнида шеър битиш осон эмас экан, бу шоирдан катта мехнат, кўплаб мутолаа талаб қиласди, муҳими, катта сўз бойлигига эга бўлишни талаб этади. Сўз бойлиги эса ўз навбатида ифода бойлигини келтириб чиқаради. Ифода бойлиги эса туйғуни гўзалроқ тасвирлашга, фикрни чукурроқ баён этишга, хуллас, эркинроқ ва мазмунлирок ижод қилишга асос бўлади. Сўз бойлигини орттириш жараёнида ижодкорнинг диди, савияси ўсиши тўгрисида юқорида мушоҳада қилган эдик.

Хуллас, Навоий замонасида вазн ўзига хос ғалвир вазифасини ўтаган. Киёслаш учун: бармоқ вазнида бундай ғалвирнинг тешиклари жуда катта, сарбастда – йиртиқ, верлибрда эса умуман ғалвир йўқ, деса катта хато бўлмайди.

Ха, арузда шеър ёзиш осон эмас. Шунинг учун бус-бутиун достон ёзиш камдан-кам шоирга насиб этган. “Хамса” ёзганлар эса, умуман жаҳон адабиётида бармоқ билан санарли. Улардан адабиёт хазинасини бойитганлари – Низомий, Хисрав Дехлавий, Жомий (форс тилида) ва Навоий (туркий тилда ягона).

Навоий “Хамса” яратишга бир умр тайёргарлик кўргани ва бу ишга 42 ёшга етгач жасорат қилганининг сабабларидан бири мана шунда.

Бу мулоҳазаларни ўқиган ўкувчида яна бир марта истеҳзою таъна омухта савол туғилиши мумкин: “Мумтоз

адабиётда шакл мазмундан устун туради”, деган фикр тутри экан-да?”

Асло! Агар қайси бир шеърда шакл бору мазмун ғарип бўлса, бу арузнинг айби эмас, балки ўша шеър хусусияти, агар қайси шоир ижодида шакл ё мазмун оқсаса, ёки улар орасида номутаносиблик бўлса, бунга мумтоз адабиёт жавобгар эмас. Акс ҳолда гекзаметр вазнида ижод қилган Рим шоирларини ёки сонет жанрида ижод қилган Уйғониш даври классикларини ҳам шаклбозлиқда айблаш мумкин бўлар эди.

Навоий шеърларида, улар қанчалик аruz “исканжа”сида ёзилган бўлмасин, шакл мазмундан устун дейиш ҳақиқатта мутлақо хилоф иддаодир. Уларда шакл мукаммаллигига яраша мазмун ҳам осмон қадар юксаклигини исботлашга заррача бўлсин зарурат йўқ. Аммо масалага шакл ва мазмун диалектикаси томонидан ёндашиб фойдадан холи эмас. Бадиий ижоднинг бутун тарихи тасдиқлайдики: шакл ва мазмун айни бир ҳодисанинг турли жиҳатларидир, бирини иккинчисидан айриш нафақат нотўғри, аслида мутлақо мумкин ҳам эмас. Шакл ва мазмун ҳар доим бир-бирига мутаносиб бўлади. Шаклсиз мазмун мавжуд бўлмаганидай, баланд мазмун албатта гўзал шакл билан ҳамоҳанг келади.

Гап шундаки, шеърнинг шакли – вазн, қофия, бадиий санъат ва ҳоказодан иборат эмас, буларнинг бари – шунчаки шакл унсурлари, холос. Аслида, шеърнинг шакли – сўз. Худди шу сингари, шеърнинг мазмуни – матнда ифодаланган маъно, деб тушуниш бадиий адабиётга примитив ёндашув натижасидан бошқа нарса эмас. Шеърнинг мазмуни – ундаги рух.

Шеър шоир руҳиятининг эпкинидан туғилиши маълум. Лекин қайд этиш лозимки, бу – ҳақиқатнинг бир томони, холос. Зеро, шеър ёзишга уннаган одамнинг хаёлига нималар келмайди, бошида қандай фикрлар туғилмайди?

Эси бор одам уларнинг ҳаммасини вазну қофияга солиб ё солмай, “шеър” деб зълон қиласкермайди. Бадий ижоднинг иккинчи, муҳимроқ томони – қоғозга туширилган ёзув, уни ўқиганнинг қалбига ҳам таъсир қила оладиган, ўкувчини ҳаяжонлантира оладиган, энтиклириб, дилини яйратадиган, кўзини намлаб, руҳиятига қанот бағишлайдиган хусусият касб этиши лозим. Акс ҳолда матн шеър деб аталгани билан, мисраларда қандайдир маъно бўлгани билан, у росмана шеър эмас, жонсиз, руҳсиз бир тизмаки, ҳозир бунақасини компьютерлар ҳам қойил қила олади.

Навоий назмининг буюк хусусияти – шаклда навоийона мукаммаллик, мазмунда навоийона руҳ борлигида.

Навоий сўз устида шу даражада қаттиқ шуғулланганки, натижада аruz “исканҷа” эмас, балки илҳом қанотларига куч-кудрат бағишловчи омилга айланган.

Фараз қилайлик, Навоий XX-XXI асрларда яшаб, бошқа вазнларда, бошқа жанрларда ижод қилган тақдирда шу даврнинг энг буюк асарларини яратишига ким шубҳа қила олади? Мукаммаллик – замон ва маконга нисбатан инвариант (боғлиқ бўлмаган) ҳодиса. У ижодкорнинг бадий диди, ўзига нисбатан талабчанлиги, сўз олдидағи масъулиятни қай даражада хис этиши, ёзганларига қай даражада танқидий кўз билан қарай олиши, шеърдан шеърга, асардан-асарга маҳоратининг улғайиб бориши билан боғлиқ.

Ҳар бир шоирдан мумтозлик даражасида шеър ёзиши талаб этиш – бемаънилик, албатта. Лекин бундан “шеър” деган муқаддас тушунчага нисбатан хурматсизлик қилиш хуқуки келиб чиқмайди. Навоийдек устозимиз, ҳакамииз, пиримиз бор экан, шеърга нисбатан хурмат ва масъулиятни хис этишни ўргансак, муаллиф ҳам, ўкувчи ҳам ютади.

Бунинг учун фараз қилиш кифоя: Навоийга манзур бўладиган шеър ёзиш осонми?

I БОБГА ИЛОВА

“АРУЗ ФАНИ ШАРИФ ФАНДУР”
(Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон”
рисоласидан парча)

...Аммо билгилким, аruz фаниким, назм авзонининг мезонидур (*ишеър вазнларининг тарозусидир*), шариф фандур. Невчунким, назм илмининг рутбаси (*мартабаси, дараҷаси*) бағоят бийик рутбадур. Андокки, Ҳаққ субҳонаху ва таолонинг каломи мажидида (яъни, “Куръон”и каримда) кўп ерда назм воқеъ бўлубтурки, аruz қавоиди (*қоидалари*) била ростдур. Ул жумладин бу оятдурким:

“Лан *та·но·лу* | *би·ра* ҳат·то | *тун·фи·ку*” –

(“Оли Имрон” сураси, 92-оят), рамали мусаддаси маҳзуф (*фоъилотун фоъилотун фоъилун*) воқеъ бўлубтур. Ва яна будурким:

“Вал-мур·са¹ло·ти ур·фан, | фал-о·си¹фо·ти – ас·фан”

(“ал-Мурсалот” сураси, 1- ва 2-оятлар), вазни мафъувлу фоъилотун мафъувлу фоъилотундур, музориъи мусаммани ахраб воқеъ бўлубтур. Ва яна:

“Жанноти аднин фадхуллухо холидин” –

ким, вазни мустафъилун мустафъилун мустафъилондур варажази мусаддаси музол воқеъ бўлубтур^{*}.

Ва Каломуллоҳда кўп ерда бу навъ воқеъдур. Ва Расул саллаллоҳу алайҳи васаллам аҳодисида дағи бу тарийқ тушубдур (*ҳадисларда ҳам яна шу тарздаги ҳолатлар бор*). Ул жумладин бири будурким,

“Ман ак·рағма о·ли·ман¹ фа қад ак·рағма·ни” –

(“Ким олимларни иззат қиласа, мени иззат қилган бўлади”), ким, вазни мағъувлу мағоъилун мағоъийлу фаъулдур ва рубоий вазнида ҳазажи ахраби мақбузи макфуфи мажбуб воқеъ бўлубтур...

Бас, сабит бўлдиким, аruz фани шариф фандур.

* Чамаси, “Мезон ул-авzon”нинг нашрига асос бўлган қўлёзмаларда саҳвга йўл кўйилган. Бирингчидан, мазкур жумла ражази мусаддаси музол вазнига тушмайди. Иккинчидан, “Мукаммал асарлар тўплами”нинг нашрида бу жумланинг бошидаги “жаннати аднин” сўзлари “Сод” сурасининг 50-оятидан, “фадхуллухо холидин” ибораси эса “Зумар” сурасининг 70-оятидан олинган, дей изоҳ берилган. Бизнингча, Навоий мисолни бу йўсинда танлаган бўлиши ҳақиқатдан йирск.

II боб

АРУЗ ИЛМИ (Соддалаштирилган назария ва амалий тавсиялар)

МУҚАДДИМА

Мумтоз аruz назарияси араб тили ва эски ўзбек ёзувига хос бўлган *ҳаракатли ва сокин ҳарф* тушунчаларига асосланган. Шайх Аҳмад Тарозий, Алишер Навоий ва Захириддин Муҳаммад Бобурнинг арузга бағишланган рисолаларида айнан шу назария баён қилинган.

XX аср бошларида эски ўзбек ёзуви ислоҳ қилинади – ўзбек тилига хос бўлмаган товушларни ифодаловчи ҳарфлар чиқариб ташланади, ҳаракатли ва сокин ҳарф тушунчаларидан воз кечилади, уч унли ҳарф (а, у, и) ёнига яна уч унли (о, э, ў) ҳарф кўшилади, хуллас, “бир товуш – бир ҳарф” принципига асосланган алифбога (жадид алифбосига) ўтилади.

Кейинчалик лотин, кирил, сўнг яна лотин алифболари жорий қилинганда моҳияттан ҳарфларнинг шакли ўзгарган, холос, алифбо таркиби эса “бир товуш – бир ҳарф” принципига мувофиқлигича сақланган.

Эски ўзбек ёзуви ислоҳ қилиниши натижасида аruz ёзувдаги асосини йўқотди, натижада унга бармоқ вазнига хос унсурлар аралаша бошлади. Увайсий, Нодира, Фурқат аruz вазнига қатъий амал қилган бўлсалар, Ҳамза, Ибрат, Тавалло каби жадид шоирлари шеърларида аруздан четлашиш одатий ҳолга айланди. Оқибатда аruz умуман унутилиш, демак, бегоналашиш хавфи остида қолди. Шундай вазиятда бу хавфни туйган ва унинг тарихий-

маънавий қадриятларимиз учун бутун салбий оқибатларини яхли ҳис этган Абдурауф Фитрат ҳижко тушунчасига асосланган аruz назарияси тўғрисида рисола битди.

Албатта, филология факультетларида эски ўзбек ёзувига асосланган мумтоз аruz ўргатилиши керак. Аммо ундан бугунги ижодкорлар амалиётда фойдалана олишлари даргумон. Бу жиҳатдан Фитрат назарияси ҳар томонлама ўнгай. Шунга қарамасдан, аruz вазнига бағишлиланган китобларда бу вазн ҳамон муомаладан аллақачон чиқиб кетган ёзув билан боғлиқ бўлган сабаб, ватад, фосила каби тушунчалар асосида баён қилинмоқда. Бу эса бугунги ижодкорларни арузни ўрганишга даъват этиш ўрнига, ундан чўчитмоқда. Ҳолбуки, яна тақорлаймиз, Фитрат баёнидаги ўзбек арузи ғоят содда, ўрганишга осон, амалиёт учун ҳам қулай. Ушбу бобдан бош мақсад – ғазалхон ва ғазалнависларга шу ҳақда тушунча бериш.

ВАЗН СХЕМАСИ

Ўзбек арузи ҳижко тушунчасига асосланади. Ҳижолар вазн ўлчови бўйича икки хил: қисқа ҳижко ва чўзиқ ҳижко.

*Арузниң биринчи қоидаси:
шеърниң барча мисраларида қисқа ва чўзиқ
ҳижсолар сони ҳам, тартиби ҳам бир хил.*

Арузий шеър вазни икки унсурдан таркиб топади: мисралардаги ҳижолар сони ва қисқа-чўзиқ ҳижолар тартиби. Уларни яққол тасвирлаш мақсадида *вазн схемасидан* фойдаланилади. Бунда куйидаги белгиларни қўллаймиз:

қисқа ҳижо: ∨
 чўзиқ ҳижо: —
 мисра охиридаги ўта чўзиқ ҳижо: ~
 руқн чегараси: |

М и с о л. “Кече келгумдир дебон ул сарви гулрў келмади” мисраси билан бошланадиган машҳур ғазалнинг вазн схемаси: — ∨ — — | — ∨ — — | — ∨ — — | — ∨ —.

Арузнинг иккинчи қоидаси:
барча мисралар бир хил тартибда руқнларга бўлиниади.

Келишув: шеър вазнини яққолроқ кўрсатиш ва вазнга солиб ўқишни ёнгиллатиш мақсадида матнда қисқа ҳижоларни курсив билан ажратамиз, чўзиқ ҳижоларни эса тик шрифтда қолдирамиз. Ҳижоларни ўрга нуқта (яъни, . ишораси) билан ажратамиз, ҳижо чегараси икки сўз орасига ёки руқн чегарасига тушган ҳолда бу ишора кўйилмайди. Агар бир ҳижо икки сўзга тегишли ҳарфлардан таркиб топса, бу ҳолатни остки чизик ишораси билан туташтириш воситасида кўрсатамиз.

Хусусан, юқоридаги мисранинг ҳижо ва руқнларга бўлиниши:

Ке·ча кел·гум·дур де·бо·н_ул¹ сар·ви гул·рў¹ кел·ма·ди.

М а ш қ. Схемага асосланиб, “Муножот” кўшиғига асос бўлган Навоий ғазалининг яна уч мисрасини олинг, руқнлар чегарасини қўйиб чиқинг ҳамда ҳижоларнинг қисқа-чўзиқлигини аниқлашга ҳаракат қилинг.

Шундай қилиб, арузнинг муҳим хусусияти: шеър атиги икки мисрали фард бўладими, ёки бус-бутун достон бўладими – бошидан охиригача бир хил вазнда ёзилади ва ўқилади. Мисол учун, Навоийнинг “Лисон ут-тайр”

достонида барча мисра уч руки ва 11 ҳижодан таркиб топган:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11

Хо·жса Аб·дулло·ҳ Ан·со·рий де·ди,
Ул·ки бу йўл аҳ·ли·ға хо·дий э·ди:

- Ким ки·ши со·з_ай·ла·бо·н о·ҳан·ги руд,
- Туз ·са ул о·ҳанг а·ро лаҳ·ни су·руд,

Ле·к бу ру·ду су·ру·ри·дин му·род
Бўл·са Тенг·ри ё·ди, эй по·к_эъ·ти·қод,

Ях·ши·роқ·ким, ғаф·ла·т_о·ҳан·гин ту·зуб,
Ў·ку·ғай мус·ҳаф, ти·ло·ват кўр·гу·зуб.

Бўл·са лаҳ·ну наг·ма·да о·го·ҳ·лиғ,
Беҳ·ки то·ат вак·ти·да гум·ро·ҳ·лиғ”.

Достоннинг вазн схемаси: — v — — | — v — — | — v —.
Арузда вазн нақадар мунтазамлигини айниқса мана бундай жадвал яққол намоён этади (“Фарҳод ва Ширин” достонининг бошланиши):

v	—	—	—	v	—	—	—	v	—	—	—
<i>Bi</i>	-ҳам	-дик	фат	-ҳу	аб	-во	-бул	<i>ма</i>	-о	-ний	
<i>Ha</i>	-си	-б_эт	күнг	-лу	-ма	фат	-ҳ_ўл	<i>-ма</i>	-к_о	-ни	
<i>Kў</i>	-зум	-га	ул	э	-шик	қуф	-лин	<i>на</i>	-ди	-д_эт	
<i>A</i>	-нинг	фат	-ҳи	-за	кил	-ким	-ни	<i>ка</i>	-ли	-д_эт	

Машиқ. Жадвални давом эттиринг.

РУКН ВА ТУРОҚ

Ароздаги руқн билан бармоқ вазнидаги туроқ тушунчасини қиёслайлик. Бармоқ вазнида мисралар узунлиги 9 ва ундан ортиқ бўтинг бўлса, туроқланади – мисра қисмларга бўлиниб, пауза билан ўқилиши шарт.

Мисоллар:

Нафс йў-ли-га / кир-ган ки-ши / рас-во бў-лур,
Йўл-дан о-зиб, / то-йиб, тў-зиб / гум-роҳ бў-лур,
Ёт-са, кўп-са / шай-тон би-лан / ҳам-роҳ бў-лур,
Нафс-ни теп-кил, / нафс-ни теп-кил, / эй бад-кир-дор.

(Аҳмад Яссавий, туроқлаш схемаси: 4+4+4).

Қар-ға-лар уч-са қа-рай-лик / Мар-ғи-лон-нинг йў-ли-га,
Ке-зи кел-са маст бў-лай-лик / ҳан-да-лак-нинг бў-йи-га.

(Халқ қўшиги, туроқлаш схемаси: 8+7).

Гу-наф-ша-хон, / гу-наф-ша,
Ку-лиш-ла-ринг / чи-рой-ли,
Бо-ғи-миз-да / о-чи-либ,
Ту-риш-ла-ринг / чи-рой-ли.

(Зафар Диёр, туроқлаш схемаси: 4+3).

Арозда туроқ бўлмайди – руқнлар чегараси икки сўз орасига тўғри келиши шарт эмас, сўз ўртасига ҳам тушаверади. Гап шундаки, арозда шеър мисралари ичида пауза қилинмайди, балки ўзига хос оҳанг, таъбир жоиз бўлса, куй, кироат билан ўқилади. Бунда руқнлар тўлқинсимон тарзда талаффуз қилинади:

Ке·ча кел·гум·дир де·бо·н_ул | сар·ви гул·рў | кел·ма·ди,
Кўз·ла·рим·га | ке·ча тоңг от·қун·ча уй·ку | кел·ма·ди.
1_____3 1_____3 1_____3 1_____3
1-тўлқин 2-тўлқин 3-тўлқин 4-тўлқин

Дикқат қилсак, байтнинг ҳар мисраси – тўрт руҳи, бунда икки жойда рукнлар чегараси сўз ўртасига тушяпти: келгумдир, откунча. Мана бу байтда эса бирорта ҳам руҳи сўз оралиғига тушмаган:

Дав·р·э·ли соға·ри·ни қилди ма·ши но́б тү·ла,
Жуз ме·ни·нг_зески са·фо·лим·ни·ки, ху·но́б тү·ла.(FC)

И з о х. Бу байтда Навоийнинг ўз даври ва замондошларига маломати ифодаланган: *атрофимдагилар*, даврга мослашганлар ўз қадаҳларини шодлик майи билан тўлдириб, кайфу сафо билан банд бўйсалар, давр менинг “қадаҳимни қон” билан тўлдириди. Бу бобда, айрим ҳолларни истисно этганда, шеърларнинг мазмуни устида тўхталинмайди – келтириладиган мисоллар асосан вазн нуктаи назаридан қаралади.

ҚИСҚА ВА ЧЎЗИҚ УНЛИЛАР

Маълумки, бармоқ вазнида ўлчов бирлиги – бўғин бўлиб, бўғинлар қандай ҳарфлардан таркиб топгани билан бир-биридан фарқланмайди. Аruz вазнида эса, биринчидан, ўлчов бирлиги – ҳижо, иккинчидан, ҳижолар ўлчов хисобида икки хил: қисқа ва чўзиқ.

Хўш, хозирги тилимизда ҳижонинг чўзиқ-қисқалиги қандай аниқланади? Бу – унли товушларнинг қисқа ё чўзиқ талафзузи билан боғлик.

Қисқа ва чўзиқ унлиларни ўзаро қиёслаш учун шер ва шеър сўзларида “э” товуши, даво ва даъво сўзларида “а” товуши, доно ва дон сўзларида “о” товуши талафзуздаги фарққа эътибор қилиш кифоя.

Араб тилидан ўзлашган сўзларда унлиниг чўзиқ-қисқалиги тайин бўлади. Шунинг учун қисқа унли албатта қисқа, чўзиқ унли албатта чўзиқ талафуз этилиши лозим. Масалан, фаол сўзи арабча **фаъал** сўзидан келиб чиқкан.

Ундаги биринчи “а” қисқа, иккинчиси эса чўзиқ. Шунинг учун ўзбекча талаффузга мосланиб, чўзиқ “а” товуши “о” ҳарфига айланган: *фаол*, аруй шеърда бу сўз фа·о·о·ол тарзида айтилиши лозим.

Яна бир неча мисол.

шур сўзида биринчи “у” қисқа, иккинчиси чўзиқ,

ҳофиз сўзида “о” чўзиқ, “и” қисқа, *ҳафиз* сўзида эса, “а” қисқа, “и” чўзиқ, *маҳфуз* да “а” қисқа, “у” чўзиқ,

анвар (энг нурли) сўзида ҳар икки унли қисқа, *анвор* (нурлар) сўзида эса, иккинчи унли чўзиқ;

иблис сўзида биринчи “и” қисқа, иккинчи “и” чўзиқ,

овон (он сўзининг кўплиги, онлар) сўзида биринчи “о” қисқа, иккинчи “о” чўзиқ (шунинг учун кўпинча *а·вон* ёзилади),

адаб сўзида ҳар икки унли қисқа, унинг кўплиги бўлган *одоб* сўзида эса ҳар икки унли чўзиқ ва ҳ.к.

Олий сўзида биринчи унли чўзиқ, иккинчиси қисқа. У билан ўзакдош сўздан ясалган **Али исмининг** ўзбекча талаффузида ҳар икки унли қисқа, аслида эса иккинчи унли чўзиқ. Шу сабабли мумтоз адабиётимиз алломаси академик А.Рустамов китобларини “*Алийбек Рустамов*” дея имзоламоқда.

Шу сингари ҳозирги жонли тилимизда араб тилидан ўзлашган сўзларда чўзиқ унлиларни қисқа талаффуз этиш ҳоллари кўп учрайди, лекин мумтоз адабиётда бунга йўл кўйилмаганини назарда тутиш лозим.

М и с о л л а р. Киши исмини билдирувчи **О·лим** сўзида биринчи “о” қисқа талаффуз этилади, аслида эса, у чўзиқ, хижодан иборат;

раҳм (*шафқат*) ва *Раҳим* (киши исми) сўзлари тилимизда деярли бир хил талаффуз этилади, лекин *раҳим* сўзида “и” чўзиқ: *раҳийм* (аммо бу сўзни *роҳийм* деб ўқиш мақбул эмас – “ро” ҳижоси чўзиқ бўлиб қолади). Навоий бу сўзга ятим сўзини вазндош қилиб олган:

Бисмиллохир-раҳмонир-раҳим,
Риши-та-га чекди и-еча дурри я-тим.
(“Хамса”нинг бошлангич байти)

Пайғамбар Масиҳ исми ҳозир **Исо** шаклида ёзилади ва айтилади, аслида ундаги “и” товуши чўзиқ, шунинг учун у мумтоз адабиётда **Иисо** тарзида талафуз килинади.

Оллоҳ ва **омон** сўзларида эса, акс ҳодиса рўй берган: қисқа “а” товуши “о”га айланган. Бу икки сўзда биринчи унли қисқа, иккинчи унли – чўзиқ. Шунинг учун мумтоз адабиёт матнида улар **Аллоҳ** ва **амон** шаклида ўқилиши мақсадга мувофиқ.

Форс тилидан ўзлашган сўзларда “о” асосан чўзиқ, “а” эса қисқа унлига тўғри келади. Шунингдек, кўпинчча (аммо доим эмас) “и” қисқа, “э” чўзиқ, “у” қисқа, “ў” чўзиқ.

Мисоллар:

Зарафшон, зарфишон – “о” товуши чўзиқ, “а” билан “и” қисқа;

гўянда – “ў” чўзиқ, ҳар икки “а” қисқа;

гумроҳ – “у” қисқа, “о” чўзиқ;

гулдастабанд – ҳамма унли қисқа;

оромгоҳ – ҳамма унли чўзиқ;

гириҳ – ҳар икки “и” қисқа, аммо унинг гирех шаклида “е” чўзиқ;

гардунжаноб – ҳар икки “а” қисқа, “у” билан “о” эса чўзиқ;

оташкада – биринчи ва охирги унли чўзиқ, ўртадаги икки “а” қисқа;

пушт – “у” қисқа,

пўш – “ў” чўзиқ ва ҳ.к.

Арабча сўзларда қисқа ва чўзиқ унлилар ўзгартирилиши мумкин эмас – бу маъно бузилишига олиб келади. Ундан фарқли форс тилидан ўзлашган сўзларда бу ҳодиса тез-тез учрайди:

Шоҳ – шах, гоҳ – гах, гоҳи – гаҳе, гўй – гў – гу, зиҳи – зиҳе, лиму – лийму, пой – по, жой – жо, корфармо – корфармой, кулоҳ – кулаҳ ва ҳ.к. Шу сингари, -кушо, -афзо, -физо, -намо каби сўз ясовчи қўшимчалар вазн тақозоси билан -кушой, -афзор, -физор, -намор шаклида ҳам ёзаверилади.

Туркий тилларда унлилар чўзиқ-қисқалиги билан фарқланмайди. Шунинг учун асил туркий сўзларда унлилар қисқа ҳам, чўзиқ ҳам талаффуз этилавериши жоиз.

М и с о л л а р (Бобурнинг асосан туркий сўзлардан тузилган байтларидан):

Бор·га·й_эр·дим | бо·ш_и·ла қў|ий·га, най·лай, | Бо·бу·ро,
Ҳар қа·чон бор|са·м_э·ши·ги·га, ке·лур о|ри о·нинг.

Қўй·мо·ғум·дур | э·та·гинг кет|сам и·лик·дин | ҳар не·ча,
Бор·мо·ғум·дур | о·с·то·нинг|дин а·гар бор|са бо·шим.

О·чи·ли·б_ик|ки со·чи ю|зи·га ё·пил|миш·лар,
Ё·рук жса·хон|ни кў|зум·га | қа·рон|гу қил|миш·лар.

Асил туркий сўзлардаги унлилар талаффузидаги бундай эркинликка қарамай айрим хусусиятларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ.

1. Талаффуз вақти ва сарф бўладиган нафас оқимига кўра “о” унлиси чўзиқликка мойил, “а” унлиси эса кўпинча қисқа. Хусусан, қа·ро, ма·нго, са·нго, а·нго, а·ни сўзларида биринчи унли қисқа, иккинчиси чўзиқ, о·ни, о·нинг сўзларида эса “о” чўзиқ, “и” қисқа.

Яширин, асраган сўзларининг биринчи бўғинидаги “а” товуши қисқа. Мана бу байтда улар “о” билан алмаштириб чўзилган:

На·в·о·ий, не | ма·й_эр·ди·ким, | и·чиб о·лам|га фо·ш_эт·тим
У·лус·тин ё|шурун йил·лар | кў·нгул·да ас|ра·ғо·ним·ни.

2. Асил туркий сўзларнинг ёпиқ бўғинларида унли ҳар доим қисқа – бу қоидадан истиснолар учрайди, лекин жуда кам. Очиқ бўғинларга келсақ, ҳолат бир оз мураккаб: сўз охиридаги унлилар чўзиқликка мойил. Масалан, лаҳзалаҳза, қатра-қатра, унда-мунда сўзларида биринчи “-за”, “-ра”, “-да” хижолари қисқа, иккинчилари эса чўзиқ. Бу қоида ҳижога нисбатан ҳам кўлланади: ҳижо охиридаги очиқ бўғин унлиси – чўзиқ.

М и с о л. Навоийнинг деярли тўлиқ асил туркий сўзлардан тузилган мана бу байтини қарайлик:

Де·ма·нгиз: “Ул¹ким, се·вар·сен, ¹не·га қо·нинг¹ни тү·кар?”
– Лут·ф ор·туқ¹ кўр·гу·зур ор¹туқ·си·роқ сев¹дур·га·ли.

Бу ерда демангиз, нега сўзларида “э” товуши чўзиқ, севдургали сўзида эса қисқа, қонингни, севдургали сўзларида “и” товуши чўзиқ, ортуксироқ сўзида қисқа.

АРУЗ АЛИФБЕСИ: ҚИСҚА, ЧЎЗИҚ ВА ЎТА ЧЎЗИҚ ҲИЖОЛАР

Ҳижо бармоқ вазнига хос бўлган бўғин тушунчасидан яна бир жиҳати билан кескин фарқ қиласиди. Бўғин билан қиёслаганда ҳижолар уч хил: қисқа ҳижо, чўзиқ ҳижо ва ўта чўзиқ ҳижо.

Қисқа ҳижо – қисқа унлили очиқ бўғин

М и с о л л а р: *ва, ки, у, ма, на (не); ва·фо, кў·нгул, ма·нго, ме·ни, қа·ни, ма·лак, па·ри, гу·ноҳ, ти·рик; то·ки, ах·ли, ич·ра, ло·ла, уш·бу; ис·та·ди, ай·ла·ма, ма·қо·ла, у·ка, та·ла·бим, си·ги·ниб, ку·ли·шинг, ю·гу·ра·сан* ва х.к

Чўзиқ ҳижо – чўзиқ унлили очиқ бўгин ва қисқа унлили ёпиқ бўгин

М и с о л л а р. Чўзиқ унлили очиқ: ё, то, рў, не; до·но, ҳо·ло, бе·жо, бо·ну, то·бе; ме·ни, ме·нга, ма·нго, са·нго, а·нго, ва·фо, и·ки; то·ки, фў·та, а·ло·ло, ма·бо·до, та·мо·шо ва х.к.

Қисқа унлили ёпиқ: ҳам, гар, чун, мен, сен, эй, ким, юр, ўт, ол, бўл, кун, ёз (феъл); маҳ·кам, қул·лук, сак·киз, тўқ·киз, ет·миш, анг·лар·миш, кўр·сат·гай, қир·чил·лат·мок, тар·қал·мас·дан, қир·сил·лат·ган·дай; кў·шиқ, ма·кон, би·лим, ва·тан, де·мак, де·бон; мак·тан·ма·чоқ, ал·бат·та, ик·кин·чи, и·кин·чи; мам·ла·кат, ис·та·дим, кўр·ма·дим, тош·ма·мон, му·ал·лақ, му·хам·мас, та·лаб·чан, та·бас·сум ва х.к.

Аралаш: Лай·ло, тан·ҳо, сав·до, сий·мо, бе·жиз, но·кас, ҳо·сил; На·во·ий, бе·ма·жол, му·ло·қот, та·ман·но, ит·тифо·қо, ит·ти·фо·қан, муб·та·ло·лар·га ва х.к.

Ўта чўзиқ ҳижо – чўзиқ унлили ёпиқ бўгин ва қисқа унлили қўши ундош билан тугайдиган бўгин

Келишув: ўта чўзиқ ҳижо остки қўшчизик билан таъкидланади.

М и с о л л а р. Чўзиқ унлили ёпиқ бўгин: шоҳ, ҳол, ёр, ёз (фасл), тоғ, тиғ, бўй, хеч, опи·кор, под·шоҳ, дос·тон, бом·дол, кор·гоҳ, дар·гоҳ, ос·мон, Дех·ла·вий, жўш·кин, зор·лик, кор·ҳо·на ва х.к.; “-ор”, “-од”, “-оз” қофияли сўзларнинг деярли ҳаммаси: ни·гор, аф·гор, бе·мор, но·чор, душ·вор, шам·шод, ёд, Фар·ҳол, о·бод, ус·тол, бар·бод, поз, роз, ма·жоз, на·моз, ал·фоз, боз ва х.к.

Мана бу байтда соф ўзбекча тош сўзи ўта чўзиқ ҳижо ташкил этган:

Бир бу·зуг узра жу·нун қушла·ри кўн·ган | ке·би·дур,
То·и·ким, ёрдурур_ул шўхи си·там·го^r ма·нго. (FC)

Кўшундош билан тугаган қисқа унлили бўғин: халқ,
васл, хажр, дард, бахс, арз, амр, умр, ахд, илк, илм,
вакт, уфқ, тўрт, кирқ, дард·манц, торт·торт, паст-
ба·данл, касл·ма·касл ва ҳ.к.

Аralаш: сарв·ноз, пой·тахт, гул·канл, ёр·дўст, ласг·ёр,
пой·баст, мушк·фом, хайр·бод, сер·фар·занд ва ҳ.к.

Арузнинг учинчи қоидаси:
ўта чўзиқ ҳижко мисранинг бошида ва
ўртасида икки ҳижсога – битта чўзиқ
ва битта қисқа ҳижсога тенг

М и с о л.

Жаврда нодир, зулмда мохир,
Ишвада қодир, гамзада устод, (Бобур)

– бу байтда жавр, зулм ўта чўзиқ ҳижолари ишва, гамза сўзлари билан вазндош бўлиб келаётгани юқоридаги қоидани яққол намойиш этади.

Арузнинг учинчи қоидасидан муҳим истисно:
ўта чўзиқ ҳижко мисранинг охирида бир ҳижсога юради

Шу сабабли мисра охиридаги ўта чўзиқ ҳижко вазн схемасида алоҳида белги ~ билан кўрсатилади. Бундай ҳижко ўзига хос хусусиятга эга: вазн ўлчовида оддий чўзиқ ҳижсога тенг, аммо талаффузда ундан бир озгина чўзиқроқ.

Эслаб қолинг: вазн схемасида мисранинг бопи ва ўртасидаги ўта чўзиқ ҳижони алоҳида белгилашга ҳожат йўқ, унинг ўлчови: — v бўлади.

М и с о л (вазн схемаси: v — — — | v — — — | v — ~):

**Қа·динг деб сарғ·ни жон бўлса хур·санд,
А·жаб ёл·ғондуру_ам·мо рост·мо·нанд.**

Келишув. Бундан буён ўта чўзиқ хижо деганда фақат мисра бошида ва ўртасида келадиганларини тушунамиз, мисра охиридаги ўта чўзиқ хижо ҳакида гап кетганда буни алоҳида таъкидлаймиз.

Агар мисрада ўта чўзиқ хижо учрамаса (охиридагиси мустасно!) ундаги ҳижолар ва бўғинлар сони тенг бўлади. Мумтоз адабиётда бундай байтлар кўп, албатта, аммо ўта чўзиқ хижодан холи ғазал жуда кам учрайди. Бобурнинг мана бу шеъри шундай истиснолардан бири:

**Жа·мо·линг васғи·ни, эй Ой, | не·ча эл·дин | э·шиг·гай·мен,
Не кун бўл·ғай | ви·со·линг·ға | ме·ни дил·ҳас ма ет·гай·мен.**

**Та·рах·хум юзи·дин ю·зунгни кўр·мак·ка | бу·юр·ғай·сен,
Ху·ш_ул·ким ора·зинг·ни кўрға·мен, сў·зунг | э·шиг·гай·мен.**

**И·тинг·дур·мен, | со·чинг зан·жири·ни бўй·num'га маҳ·кам қил,
Ки во·ди·йи | фи·ро·кинг ичра кўр·қар·мен'ки йиг·гай·мен.**

**Та·рах·хум қилма·санг ё бокма·й_ис·тиғ·но | би·ла ўт·санг,
Та·зар·руь қилға·мен ё йиғла·гай·мен, ўзға нет·гай·мен.**

**Му·я·сар бўлма·са бо·шимни кўй·моқ·лиғ | а·ё·ғи·ға,
Бо·шим·ни оли·б_эй Бо·бур, | а·ёқ ет·ган'ча кет·гай·мен.**

Эслаб қолинг: Мумтоз адабиётда тиниш белгилари қўлланмаган. Ҳозирги имлога мувофиқ тиниш белгиси, масалан, вергул ёки тире грамматик маъно нуқтаи назаридан тўғри кўйилган бўлса-да, аммо бу – ғазални ўқиганда шу жойда пауза қилиш кераклигини ёки ҳатто руқн чегараси бўлишини билдиrmайди. Юқоридаги байтда ёлғондур ва аммо сўзлари орасида, кейинги ғазалда эса олиб ва эй сўзлари орасида, имлога кўра, вергул бўлиши лозим. Бироқ вергуллар қўйилиб, ўқиганда пауза қилинса,

“-дур” ва “-либ” ҳижолари чўзиқ бўлиб қолади ва вазнга путур етади.

АРУЗ ВА БАРМОҚ ВАЗНИДА ЎЛЧОВ ТАФОВУТИ

Ўта чўзиқ ҳижо учрайдиган мисрада бўғинлар сони ҳижолар сонига тенг бўлмайди: ҳар бир ўта чўзиқ ҳижо бўғинлар сонини шунчага камайтиради.

М и с о л. (“*Фарҳод ва Ширин*”дан):

Аларга ошкорою ниҳони,
Кўз ичра ашкдек асратқил они.

Достон 11 ҳижоли вазнда ёзилгани қайд этилган эди. Келтирилган байтда эса, ҳар икки мисра 10 бўғиндан иборат. Бу – ўта чўзиқ ҳижолар эвазига: биринчи мисрадаги ош-ко-ро сўзида ош- бўгини билан иккинчи мисрадаги ашк сўзи ўта чўзиқ ҳижодан иборат. Демак, уларнинг ҳар бири икки ҳижо ҳисобига ўтади. Бу ҳолатни ёътиборга олсак, мисралар 11 ҳижоли экани ойдинлашади:

*A·лар·га ош·ко·ро·ю | ни·ҳо·ни
Кўз·и·ч·ра ашк·дек ас·ратқи·л_о·ни.*

М и с о л. Навоийнинг машҳур ғазалидан дастлабки икки байт:

Хилъатин то айламиш жонон қизил, сориғ, яшил,
Шуълаи оҳим чиқар ҳар ён қизил, сориғ, яшил.

Гулишан эттим ишқ саҳросин самуми оҳдин
Ким, эсад ул дашт аро ҳар ён қизил, сориғ, яшил.

Биринчи байт (матлаъ)да ҳар икки мисра 15 бўғинли ва 15 ҳижоли, учинчи мисра эса... 13 бўғин. Сабаби яна равшан: биринчи ва иккинчи мисраларда ўта чўзиқ ҳижо

йўқ, учинчи мисрада эса ишқ ва оҳ сўзлари бир бўғинли-ю, аммо ўта чўзиқ хижолардир, демак, ҳар бири икки хижога тенг:

Гул-иша-н_эт-тим | ишқ саҳ-ро|син са-му-ми | оҳ-дин.

“Ҳайрат ул-аброр” достони 11 хижоли вазнда битилганини кўрган эдик. Масалан,

Сўз гу-ҳа-риға э-ру-р_он|ча ша-раф,
Ким бў-ла ол|мас а-нга гав|ҳар са-даф.

Энди шу достондан мана бу байтни олиб қарайлик:

Шоҳ деди лутғ била завқнок:
Ким ани худ хижлат этибдур ҳалок.

Маълум. Байтнинг хижко ва рукнларини ажратинг.

Биринчи мисраъ атиги 8 бўғин! Қарангки, Навоий аруз нуқтаи назаридан ихчамгина мисрада уч бора ўта чўзиқ хижко кўллаган: шоҳ, лутғ, завқ (аслида -нок қўшимчаси ҳам ўта чўзиқ). Шунинг учун 8 бўғинли мисра аслида 11 хижодан иборат.

Бобурдан шу каби мисол:

Ёз фас-ли, | ё-р вас-ли | дўс-т.лар-нинг | сух-ба-ти, (12 бўғин)
Шеъ-р баҳ-си, ишқ дар-ди, | бо-да-нинг кайфи-я-ти. (13 бўғин)

Мун-ди-н_ор-туқ | бўл-ма-ғай, Бо|бур, жа-ҳон-нинг | иш-ра-ти.
(15 бўғин)

Бундай байтлар аруз маҳоратининг нақадар юксаклигидан шаҳодатdir.

Мисол (“Фарҳод ва Ширин”дан):

Анга ишқ аҳлини қил орзуманд,
Анинг бирла аларни ҳам баруманд.

Байт вазнини таҳлил қиласайлик:

1. Ишик ўта чўзиқ ҳижо, аммо унинг қисқа ҳижоси бўлган “к” кейинги сўздаги “а” ҳарфи билан кўшилиб, жумла иш·к_ах·ли·ни тарзида талафғуз этилади, натижада ҳижолар сони ортмайди.

2. Икки бўғинли орзу сўзининг биринчи бўғини ўта чўзиқ ҳижо, шу боис бу сўз уч ҳижо беради: о·р·зу.

3. -манд бўғини ҳам ўта чўзиқ ҳижо, аммо у мисра охирида келгани учун, бир ҳижо ҳисобига ўтади. Шундай қилиб:

*A·нга иш·к_ах·ли·ни қил о|р·зу·манд,
A·нинг бир·ла | а·лар·ни ҳам | ба·ру·манд.*

Навбатдаги қоида чекловчи эмас, енгиллаштирувчи табиатдли:

Арузнинг тўртинчи қоидаси:

коғияланмайдиган мисраларнинг охирги ҳижоси қатъий тартибда тақрорланиши шарт эмас – мисра охирида чўзиқ ҳижко билан ўта чўзиқ ҳижко аралаш келиши, улар қаторида ҳатто қисқа ҳижко кўлланиши ҳам жоиз.

М и с о л (“Фаройиб ус-сигар”, 352-газал):

...

Ду·ди о·ҳим | са·р·е·дек чикти·ю гул·гун | бўл·ди ашк,
Қил·га·ли тарки ва·фо сарви гу·лан·до·мим менинг.

...

До·на·и тасби·х май·ли | ай·ла·мас кўнглум ку·ши
Риш·та·и зун·но·ри зул·фунг | бўл·га·ли до·мим ме·нинг.

Эй На·во·и, | мен·де·к_ул бут | кў·ии со·ри | кир·ма·ким,
Куф·р_и·ла бўл·ди ба·дал бу | йўл·да ис·ло·мим ме·нинг. (FC)

Бу ғазалда тоқ рақамли мисралар охирида келаётган “ашк” – ўта чўзиқ, “-ши” – қисқа, “-нинг”, “-ким” – оддий чўзиқ ҳижолардир. Улар айнан мисра охирида келгани учун чўзиқ-қисқалиги вазнга ҳам, оҳангдорликка ҳам таъсир этмайди.

ҲИЖО ҚИСҚАРИШИ

Юқорида кўрилган мисолларда бир ҳижонинг охиридаги ундош ундан кейин келадиган ва унли билан бошланадиган ҳижога ўтиш ҳодисаси кузатилди. Уни ундош қўчиши деб атаемиз. Энди бу ҳодисага батафсилроқ тўхтайлик.

Ундош қўчиши дунёнинг кўп тилларига хос (жумладан, француз тилида муҳим ўрин тутади). Ўзбек ва форс тилларида ҳам мунтазам учрайди: бор, э → бо-ре, кўп ажиб → кў-па-жиб, ёш оқизди → ё-шо-қизди, ёд этгил → ё-дет-гил, келсанг эди → кел-са-нге-ди, келиб ол → ке-ли-бол, қўй, энди → кў-ен-ди, ўн икки → ў-ник-ки, бош оғриқ → бо-шоғ-риқ; даст аввал → дас-тав-вал, дил афгор → ди-лаф-гор, пеш айвон → пе-шай-вон, намак об → па-ма-коб, ғам-алам → ға-ма-лам; ҳей, ука → ҳе-ю-ка, ахлоқ-одоб → ах-ло-қо-доб, обод эт → о-бо-дет, баҳор айёми → ба-ҳо-рай-ё-ми ва ҳ.к.

Аруз вазнида ундош қўчиши муҳим роль ўйнайди. Чунки ундош қўчиши натижасида ўта чўзиқ ҳижо оддий чўзиқ ҳижога айланади; агар ундош узатган ҳижо оддий чўзиқ бўлса, у қисқа ҳижога айланади (ҳар икки ҳолда ҳам ундош қабул қилган ҳижонинг чўзиқлиги ўзгармайди). Масалан, юқоридаги ғазалнинг сўнгти байти (мактаби)да -дек оддий чўзиқ ҳижосининг “к” ҳарфи кейинги “ул” ҳижосига қўчиши туфайли қисқа -де- ҳижосига айланди, **куфр** ўта чўзиқ ҳижо, аммо унинг “р” ҳарфи ила сўзига ўтиб, **куф-** оддий чўзиқ ҳижосига айланди.

Лозим ҳолда ундош кўчишига амал қилинмаса, ёки аксинча, ундош кўчмаслиги лозим ҳолда, кўчирилгудай бўлса, вазн бузилади.

Мисол:

Гулишан эттим ишқ саҳросин самуми оҳдин
Ким, эсар ул дашт аро ҳар ён қизил, сориг, яшил.

Гулишан сўзининг ҳар икки ҳижоси оддий чўзиқ ва шу шаклда вазнга тушмайди, аммо бу ерда “и” ҳарфи “эт-” ҳижосига ўтиши натижасида, “-шан” қисқа ҳижога айланади: Гул·и·ш·а·и·эт·тим.

Дашт сўзи ўта чўзиқ ҳижо, лекин аро сўзи таъсирида у оддий чўзиқ ҳижога айланади: Даш·т·а·ро.

Ким, эсар иборасида бу ҳодиса рўй бермайди, яъни ким сўзининг “м” ҳарфи “э” билан қўшилмайди, чунки бу ҳолда биринчи ҳижо “ки”га айланиб, қисқариб қолар ва вазн бузилар эди.

Эттим сўзининг “м” ҳарфи ҳам кейинги ишқ сўзига кўчмайди – бу энди бошқа сабаб туфайли: ишқ сўзи аслида “ъ” (айн) ундоши билан бошланади (ушбу боб иловасига к.).

Мана бу байтдаги ундош кўчишларига диққат қилинг.

Эй На·во·ий, | ҳал·қ дер: жон | бе·ру ё қе́ч_иш·қи·дин,
Гар·чи бу душ·во·р_э·рур, ле́ки·н_у·л_о·сон|дур ма·ниго.

Диққат қилинг: ул сўзининг ҳар икки томонида ундош кўчмоқдаки, бу ҳам вазн маҳоратига намуна.

Шундай қилиб ундош кўчиши ва бўғин қисқариши ҳодисаси ҳар доим қатъий содир бўлавермайди. Эски ёзувда бу ҳодиса маҳсус восита – васла белгиси билан кўрсатилган. Ҳозирги ёзувда қачон ундош кўчади-ю, қачон кўчмайди – умумий қоида мавжуд эмас. Лекин мутлақ кўпчилик ҳоллар учун қуйидаги тавсиялар кифоя:

1. Келиб чиқишига кўра туркий сўзларнинг биринчи ҳарф унли бўлса, одатда унга ундош кўчади.

М и с о л:

Э·рур чун о́ла·м_ич·ра жо́х фоний, ях́ши от – бо·кий,
Ба·с_эл ко·мин право ай·ла ў·зунг·ни ком·рон кўр·гач.

(Шоҳ – мансаб, мартаба; фоний – ўткинчи, омонат; бокий – абадий, асили; ком – истак, мақсад, саодатга интилиш; комрон – ўз мақсадига эришган, баҳти).

Гоят мазмундор бу байт вазни

v — — — | v — — — | v — — — | v — — —

Ундош кўчишлар:

чун олам иборасида “н” ундоши “о”га кўчмайди –
чун хижоси қисқариб қолар эди,

олам сўзининг “м” ҳарфи ичра сўзига кўчиши туфайли “лам” чўзиқ хижоси қисқаради,

худди шу ҳодиса бас, эл иборасида ҳам содир бўлмоқда.

Яна бир м и с о л:

Васл_аро парвона ўртанди, ҳамоно билдиким,
Килғудекдур субх_ани шамъи шабистондин жудо

– ундош кўчиши оқибатида **vasl** ва **субҳ** ўта чўзиқ хижолари оддий чўзиқ хижога айланган.

2. Арабча “ал-“ олдқўшимчаси (аниқлик артикли) билан бошланган сўз ўзидан олдин келган ҳижонинг охиридаги ундоши албатта ўзлаштиради. Бу қоида, табиий, “ал-“ кўшимчасининг “ан-”, “ар-”, “ас-”, “аз-”, “ат-”, “аш-” ва уларнинг турланган шакллари бўлмиш “ул-“, “ил-“, “ун-”, “ир-“ ва ҳоказоларга ҳам тааллуқли.

М и с о л (“Ли·со·н_ут·тайр”дан):

Он·да Сул·тон | со·йи·м_уд·дах|r_эр·ди кун,
Ул си·фат·ким | ко·йи·м_ул·лайл_эр·ди тун

– бу байтда “сойим ал-дахр” (доим рўза тутувчи) ва “қойим ал-лайл” (тунлари бедор бўлиб ибодат қилувчи) иборалари ҳамда достоннинг “Лисон ат-тайр” номидаги “ал-“ кўшимчалари бош келишикда “уд-” ва “-ул” шаклига кирган ҳамда олдинги ҳижодан ундош қабул этган.

М и с о л:

Жуз Навоий борига жоми каромат туттуинг,
Айю·х_ac·соқий, ми·н_ул·каъси фано ай·н_ул·ано? (FC)

Бу хосса **Бис·мил·ло·хир·раҳ·мо·нир·ра·хийм** оятида уч марта қўлланади: бисми ал-илоҳи → бисмиллоҳи, бисмиллоҳи ар-раҳмони → бисмиллоҳир-раҳмони → бисмиллоҳирраҳмони ар-раҳийми → **Бисмиллоҳир-раҳмонир-раҳийм**.

М а ш қ. Навоий асарларининг номларида ундош кўчиш ҳолларини санаб чиқинг. Масалан, “Маҳбуб ал-кулуб” → Маҳ·бу·б_ул·ку·луб.

3. Араб тилидан ўзлапган сўзлар “айн” ундоши билан бошланса, ўзбек имлосида ёзилганда ташлаб кетилади, натижада бу сўзлар ҳозирги ёзувда гўё уни билан бошланади. Ҳолбуки, аслида бу сўзларнинг биринчи ҳарфи ундош экан, олдинги ҳижодан ундош кўчмайди. Бу қоида қисман “ҳамза” ундоши билан бошланадиган сўзлар учун ҳам ўринли (*Иловага қ.*).

М и с о л: Гул узор – бу иборада “л” ҳарфи кейинги ҳижога кўчмайди, чунки узор сўзи “айн” билан бошланади. Шу жиҳатдан уни гулъузор шаклида ёзиш ва ўқиш тўғри. Бордию “ъ” эътиборга олинмаса, яъни, “л” ҳарфи “узор” сўзига кўчса, гул ҳижоси қисқарив қолади.

М и с о л: Аҳад (“бир”) сўзи “ҳамза” билан бошланиб, унда ҳам ундош кўчиши ҳодисаси рўй бермайди. Шу боис **Абдул’аҳад** деб ўқилиши лозим, **Абду-лаҳад** эмас.

4. Бошқа ҳолларда ундош кўчиши ҳам, кўчмаслиги ҳам мумкин – бу вазндан келиб чиқиб аниқланади.

М и с о л (“*Faroib us-sigar*”, 8- ва 18-газаллардан):

Шаҳ·га сид·қ_ах!ли да·ми·дин | маш·ъа·ли дав|лат ё·рур,
Меҳ·р·дек·ким, | суб·ҳ ан·фо'си о·чар тал'ят а·нга.

Гар ка·ло·минг'ни Ma·си·х_ан'фо'си де·дим, | эй ҳа·биб,
Ай·б қил·ма'ким, га·лат го'хе ту·шар “Кур'о·н” а·ро,

– биринчи байтда **анфос** (нафаслар) сўзига ундош кўчмаган, иккинчи байтда эса кўчган **Масих** сўзининг иккинчи ҳижоси – ўта чўзиқ!

АРУЗДА ИНТЕРНАЦИОНАЛ СЎЗЛАР

Туркий тилларда (араб ва форс тилларида ҳам) бўғин икки ва ундан ортиқ ундош билан бошланмайди: ё унли билан, ёки бир ундош билан бошланади. Масалан, Навоий асарларида Искандар исми вазн тақозоси билан баъзан Скандар ёзилади. Аслида бу ҳолда “С” дан кейин қисқа унли талаффуз этилади, яъни “С” ҳарфи қисқа ҳижо ташкил этади. Ҳозир тилимизда учрайдиган кўплаб интернационал сўзларда бўғин бошида ҳам кетма-кет ундошлар ёзилаверади. Уларни шу ҳолатда арузга солиб бўлмайди – бунинг учун керакли ўринларда қисқа унлилар кўшиб ёзиш ва ўқиш керак.

М и с о л л а р. **психика** – пи·сий·хи·ко, **спектр** – ис·пек·тир, **программа** – пи·раг·рам·му ёки пий·ро·ги·рам·ма, **стратегия** – ис·ти·ра·те·ги·ё, **контрстратегия** – кон·ти·ре·ис·ти·ра·те·ги·ё ва х.к. 20-аср

бошларида кровать – каравот, стакан – истакон, трактор – тарактур шаклида айтилгани ҳам шундан.

Мисол: Faфур Fуломнинг мана бу ғазалида (“Шарқ юлдузи”, 1966 йил, №11-12) Европа тилларидан кирган сўзлар қандай арузга мосланганига эътибор беринг:

Эй у·ка, бир¹ кел·са·нгиз ҳам¹ бе·ма·лол айлаб ке·линг,
Ам·ри·ко зо·лим·ла·рин ум·рин за·вол айлаб ке·линг.

Но·з_и·ла бир¹-бир бо·сиб, а́том ре·ак·тур¹ни кү·риб,
Хи·ми·я ил¹ми·да до·ниш¹ни ка·лом айлаб ке·линг.

Бир ра·кет от¹моқ би·лан ав·жи фа·лак·ка¹ ет·ка·зиб,
Мо·хи·то·бои¹ни я·на со·хиб·жас·мол айлаб ке·линг.

Аг·ра·нум·лар¹дай бо·киб бер¹зен·т₂э·тиқ·лар¹ни қо·киб,
Чак·ка·га пах¹та ма·киб, ши·рин ма·қол айлаб ке·линг.

...
Ер ю·зи·да¹ шух·ра·т₂ол·ди¹ “Пах·та·кор” фут¹бол·чи·лар
Бир те·пиб фо·шис·т₂э·лин синган са·пол айлаб ке·линг.

То·ш·кан·га¹ ет·ка·зиб Жарқоқ·Бу·хо·ро¹ газ·зи·ни,
Ан·г·рен·да¹ ГЭС қу·риб, сув¹ни зи·лол айлаб ке·линг.

Лай·п·циг шах¹ри·да·ги шах¹мат ў·йин·да¹ зўр чи·киб,
Бур·жу·о шах¹мат·чи·син “Мот”¹ деб у·вол айлаб ке·линг.

...
Зо·ра сиз ҳам¹ бу са·фар тил¹ло за·йўм·дан¹ ют·са·нгиз,
Ел·ва·гай айлаб са·фар, шарқу ши·мол айлаб ке·линг.

“Кўнгул”

Ўзбек тилидаги асосий товушлардан бири – “нг”. Бу товуш инглиз тилида бор: Инглиш, мониторинг,

Вашингтон ва ҳ.к. Рус тилида бундай товуш йўқ, шу туфайли юқоридаги сўзлар Ин-г-лиш, мониторинг-г, Вашинг-г-тон каби битта “г” орттириб талаффуз этилади. “Нг” товуши араб тилида ҳам йўқ. Эски ўзбек ёзувида у, қарийб ҳозиргидай, икки ҳарф билан “нг” тарзида ёзилган. Шу туфайли мумтоз адабиётда “нг” бирикмаси икки хил равишда учрайди.

Айрим ҳолларда у икки ҳарф сифатида келади.

М и с о л:

Оғ·зи·дин чиқ·қан ҳа·ди·си | но·зу·ку ран·гин·ни бил,
Ла·ъ·л суф·ти·дин чи·қар·ған | риш·та·дур ран·ги қизил.(FC)

Мана бу мисолда ранг сўзи ўта чўзиқ ҳижо бўлиши яна ҳам яққолроқ кўринади:

Ша·хи·д ўл·са·м | ли·бо·си ло·ла·гу·н сар·ви | ра·во·ни·м·дин,
Я·санг қаб·ри·м | у·за ми·ле, | бў·янг гул·ран² қо·ни·м·дин.(FC)

Одатда бу тоифа “нг” тайин нарсани билдирувчи турдош отлар ўзагида келади: ранг, чанг, жунг (катта кема, корабль) ва б. Шунингдек, гул·шан·га, майдон·га ва ҳ.к.; ла·бинг·га, қо·ма·тинг·га ва ҳ.к., тин·ган, сўн·ган ва ҳ.к. (сифатдошлар), лан·гар, тан·га, ва ҳ.к.; форсчадан ўзлашган сўзларда: ан·гушт, мотаман·гиз, ан·габин, сангин, шин·гарф ва ҳ.к.

Айни пайтда юқоридаги мисолда ясанг, бўянг сўзларида “нг” бир ҳарф ўрнида келаётганини кўрамиз.

Эслаб қолинг: Мумтоз адабиётда “нг” асил туркий сўзларда деярли ҳар доим бир товуш бўлиб, ажralмас бир ҳарф вазифасида келади.

Мисоллар. Анг·ламоқ, анг-г-ламоқ эмас, инг·мак (истамоқ), ин-г-мак эмас, му-нгуз, мун-гуз эмас (хайвон шохи), и-нгич·ка, ин-гичка эмас ва ҳ.к.

Э·нги гул·зо^{ri}·да кўп ранг¹ и·ла бу,
Ла·би ай·нул¹·ҳа·ё·ти·дин¹ и·чиб сув. (ФШ)

Энг бир·ла¹ ме·нинг ях·ши, ¹са·қо·ғинг¹ ях·ши. (FC)

Оддий нутқда кўпинча “нг” қандай талаффуз қилинишининг аҳамияти йўқ, аммо арузий шеърларда бу муҳим – “нг” икки ҳарфга ўтган жойда бир товуш билан ўқиш ҳам нотўғри, ва аксинча, бир ҳарфга ўтган жойда иккига бўлиб ёки “г” орттириб ўқиш ҳам нотўғри бўлади.

Қайси ҳолда қандай ўқилишини аниқлап эса қийин эмас.

Қиёслаш учун м и с о л: сўнг сўзида “т” орттирилса, маъноси ўзгариб кетади: сў·нги – охири, ниҳояси, агар у сўн·ги деб ўқилса, талаффузда сўнг·ги чиқади ва охирги, ниҳоясидаги дегани бўлади. Шу каби – то·нги ва тонг·ги.

Жуда тор бу мавзуга алоҳида тўхталишимизнинг боиси шуки, 20-асрнинг иккинчи ярмидан “нг” товушини ҳамма жойда “н” + “г” тарзида иккига бўлиб ёки “г” орттириб “нг” + “г” тарзида талаффуз қилиш одатга айланди: си·нгили ўрнига син·гил ёки синг·гил, кели·нгиз ўрнига келин·гиз, ми·нгинчи ўрнига мин·гинчи, “иши·нгиз ў·нгидан келсин” дейиш ўрнига “ишин·гиз, ўнг·гидан келсин” ва ҳ.к. Масалан, ҳозир ен·гил деб талаффуз қилиш табиий бўлиб кетган. Ҳолбуки,

Эй а·жал, кўйи·да бо·шим¹ қил о·ғир·ким, ¹ай·ла·миш
Ҳаж·р аш·ким¹ сай·ли·н_ил·дам, ¹за·ф жис·мим¹ни е·нгил (FC)

– бу байтни ен·гил дея яқунлаш мумкин эмас, вазн бузилади, енг·гил дея талаффуз этилса, вазн бузилишидан ташқари маъно ҳам ўзгариб кетади: енгмоқ феълининг буйруқ майлида “заъифлик, жисмимни енгиб қўя қол” маъносчи ҳосиб бўлади.

Енгил сўз-ку жуда кам учрайди. Аммо бузиб ўқилаётган сўзлар сирасида мумтоз шеъриятда муҳим ўрин тутувчи кўнгил сўзи борлиги жуда афсусланарли.

КЎНГУЛ сўзи ўзбек мумтоз адабиётида, айниқса Навоий ва Бобур шеърларида энг кўп учрайдиган сўзлардан биридир. Хусусан, “Хазойин ул-маоний”да 16 та “кўнгул” радифли ғазал бор!

Эслаб қолинг: Мумтоз адабиётда кўнгил сўзи ҳамма ерда — қолипида ишлатилган ва у ҳар доим **кўн-гил** эмас, **кў-нгил** ёки **кў-нгул** тарзида талаффуз этилиши лозим.

М и с о л: Мана бу байтни **кўнгул** сўзини аввал **кў-нгул** тарзида, сўнг **кўн-гил** ёки **кўнг-гул** тарзида ўқиб, қиёсланг:

**Ях·ши·лиғ аҳли жа·хон·дин ис·та·ма Бо·бур ки·би,
Ким кў·руб·тур, эй кў·нгул, аҳли жа·хон·дин ях·ши·лиғ?!**

Шу сингари, аруз шеъриятида: **ме·нга** (мен-га эмас), **ма·нго**, **қил·са·нгиз** (қил·санг·гиз эмас), **сў·нгак** (сўн-гак эмас) ва **ҳ.к.**

М и с о л (“Фавоийид ул-кибар”дан):

**Шук·р_э·рур, эй кўз·ки, ҳар ўқ'ким о·тар ул қо·ши ё,
Ё са·нго·дур, ё ба·ғир·ға, ё кў·нгул·ға, ё ма·нго.**

М и с о л (Бобур “Девон”идан):

**То ё·р ким·ни ис·та·ру кўнг·ли·га ким ё·қар,
Таш·ви·ш бе·жи·ҳат·ту·рур о·хир са·нго, ма·нго.**

Бошқа м и с о л:

**Мен чу ўл·дум ё·шу·руб иш·қин, га·р_эм·ди сўр·са ёр,
Хо·ла·тим·ни сиз не бил·ған·ни де·нгиз, ёшур·ма·нгиз (БВ)**

— иккинчи мисрадаги “нг” товушларини асло иккига бўлиб бўлмайди.

Куйидаги мисраларда “нг” турли ўринларда турлича талафғузда келади:

Бо·ги хус·нуиг|ким гү·л_оч·ти¹ рад·г-ран·г,_эй¹ муғ·ба·ча... (FC)

Бе·на·во кўнг|лум·ни ғам чан·ти·ди·н_о·зо¹д_ай·ла·нгиз. (Бобур)

“Ғаройиб ус-сифар” девонининг 1988 йилги нашридаги 486 рақамли ғазал шундай якунланган:

Хар не ёзмиш оллингта килки қазо кўрмак керак,
Эй Навоий, қочмоқ ўлмас тенгрининг тақдиридин.

Бу ерда **оллингта** сўзи **оллинга** шаклида ёзилиши ва **ол·ли·нга** ўқилиши керак, уни **ол·линг·га** ёки **ол·лин·га** деб ўқиш тўғри эмас:

Хар не ёз·миш¹ ол·ли·нга кил¹ки қа·зо кўр·мак ке·рак,
Эй На·во·ий,¹ қоч·мо·қ¹ ўл·мас¹ Тенг·ри·нинг тақ·ди·ри·дин.

АРУЗИЙ ШЕЪРНИ ИФОДАЛИ ЎҚИШГА ТАЙЁРЛАШ

Аruz вазнида ёзилган шеърни ҳар доим ҳам бир ўқишда ифодали чиқариш осон эмас. Бундай малака анча-мунча машқ ва амалиётдан сўнг ҳосил бўлади. Шунинг учун кўпинча даставвал шеърни ўқишга тайёрлаб олишга тўғри келади. Бу, масалан, куйидаги йўсинда бажарилади.

1-босқич. Қисқа, чўзиқ ёки ўта чўзиқ эканлиги аниқ бўлган ҳижоларни ҳамда аниқ ундош кўчган ҳолларни қайд этиб чиқамиз.

М и с о л (қисқа ҳижолар курсив, чўзиқ ҳижолар оддий шрифт билан ажратилган, ўта чўзиқ ҳижолар остига кўшчилик тортилган, ундош кўчиши аниқ бўлган ҳоллар ҳам белгиланган. Шу билан бирга қисқа-чўзиқлиги вақтингча номаълум ҳижоларга ? белгиси билан кўйилган).

*Ғазалда[?] уч ки[?]ши[?] таври[?]дур_ул навъ,
Ким, андин яхши[?] йўқ назм_эҳтимоли[?].*

*Би[?]ри[?] муъжиз баёнлиғ сохи[?]ри хинд
Ки, (ъ)ишк_аҳли[?]ни[?] ўртар сўзу ҳоли[?].*

*Би[?]ри[?] Ийсо нафаслик ринди Шероз,
Фано дайри[?]да[?] масту[?] лоуболи[?].*

*Би[?]ри[?] қудси[?] асарлик (ъ)ори[?]фи Жом
Ки жоми Жамду[?]рур синган сафоли[?].*

*Навоий назми[?]га[?] боқсанг[?] эмастур
Бу[?] учнинг ҳоли[?]дин ҳар байти[?] ҳоли[?].*

*Ҳамоно кўзгу[?]дурким, (ъ)акс солмиш
Анга[?] уч шўх[?] маҳвашнинг жамоли[?].*

2-босқич. Ҳижолари аниқланган руқнларни топиб, бошқа руқнларни улар билан таққослаймиз ва ? белгили ҳижоларнинг чўзиқ-қисқалигини аниқлаймиз.

Хусусан, кўрилаётган мисолда “Навоий наз-“ жумласида ҳижолар тартиби $\vee \text{---}$ эканлиги аник. Бу тўрт ҳижо биринчи руқнни ташкил этади*. Иккинчи-тўртингчи байтлардаги “баёнлиғ со-“, “нафаслик рин“ ва “асарлик о-“ жумлалари ҳам худди шу $\vee \text{---}$ тартибида бўлиб, иккинчи руқнни ҳосил қиласди. Демак, охирги мисрадаги шўх сўзи ўта чўзиқ ҳижодан иборат.

Учинчи руқн уч ҳижоли бўлиб, биринчиси қисқа, иккинчиси чўзиқ эканлиги кўриниб турибди. Охирги ҳижо эса аралаш келяпти, юқорида айтилганига кўра, уни чўзиқ деб олиш мумкин: $\vee \text{---}$.

*Шеър руқнларини аниқлаш *тақтитъ* деб аталади. Бу амалга қуйирокда тўхталинади.

Нихоят, бешинчи байтда боқсанг сўзининг “нг” ҳарфи кейинги ҳижога ўтиши ҳам, ўтмаслиги ҳам мумкин – бу вазнга таъсир этмайди. Натижа:

∨ — — — | ∨ — — — | ∨ — —
*Fa·зal·да уч | ki·ши тав·ри|du·р_ул навъ,
Ki·м,_ан·дин ях̄ши йўқ наз·м_эх̄ти·мо·ли?*

*Би·ри муть·жиз | ба·ён·лиғ соҳи·ри хинд
Ки, иш·к_аҳ·лини ўр·тар сўзу ҳо·ли.*

*Би·ри Ий·со | на·фас·лик рин|ди Ше·роз,
Фа·но дай·ри|да мас·ту ло|у·бо·ли.*

*Би·ри қуд·си | а·сар·лик ори·фи Жом
Ки жо·ми Жам|ду·рур син·ған |са·фо·ли.*

*На·во·ий наз|ми·ға боқ·санг | э·мас·тур
Бу уч·нинг ҳо·ли·дин ҳар бай|ти ҳо·ли.*

*Ҳа·мо·но кўз|гу·дур·ким, (ъ)ак|с сол·миш
А·нго уч шўх маҳ·ваш·нинг | жа·мо·ли.*

И з о х: Бу қитъада Навоий ўзининг шеърларига уч сифат хослигини таъкидламоқда: 1) мукаммал шаклнинг гўзаллиги; 2) самимий туйгунинг юксаклиги; 3) орифона мазмуннинг чукурлиги. Ўқувчи кўлидаги рисола мана шу уч хусусиятдан биринчисига, шунда ҳам атиги шакл гўзаллигининг энг бошланғич нуқтаси бўлмиш вазн мукаммалигига бағишлиланган.

Навоийхонлик бу – унинг назмий меросидаги ана шу уч жиҳатни англаб етишга интилиш ва завқ олишга муюссар бўлишдир.

Ғазални ўқишига тайёрлаш жараёнининг муҳим учинчи босқичи – ундаги сўз ва иборалар маъносини чақиши, луғатга, керак бўлса, навоийшуносларга мурожаат этиши.

Мисол учун лугат:

тавр – 1) тарз, йўсин; 2) одат;

мутьжиз – ожизлантирувчи, ҳайратта солувчи, мўъжизакор;

соҳир – сеҳрловчи, гипнозчи; **Соҳири хинд** – шоир Амир Ҳусрав Дехлавий;

ринд – кайфга, ишратга берилган; **Ринди Шероз** – шоир ва сўфий Ҳофиз Шерозий;

дайр – бутхона, кўчма маънода – майхона, **фано дайри** – бу ўтқинчи, бевафо дунё;

лоуболи – бепарво, локайд (**Фано дайрида маству лоуболи** – ўтқинчи дунё ҳою-ҳавасларига бефарқ, ўз ишқи билан маст, яъни ўз тариқатига берилган);

кудс – муқаддаслик;

асар – хусусият;

Жом – Ҳирот яқинидаги қишлоқ; **Орифи Жом** – Абдураҳмон Жомий;

Жам – ағсонавий Эрон шохи Жамшид; **жоми Жам** – Жамшидинг кимматбаҳо олтин (айрим ривоятларга кўра, сеҳрли) жоми, қадаҳи.

ҲИЖО ВА РУКИЛАР ТАЛАФФУЗИННИГ ВАҚТ ДАВОМИЙЛИГИ

Арузий шеърни ўқиганда ҳижоларни қисқа-чўзиқ талаффузига амал қилиш керак, албатта. Бунда чўзиқ ҳижонинг талаффуз вақти такрибан, шартли равишда 1 секунд, қисқа ҳижонинг талаффуз вақти эса, унинг ярмича – такрибан ярим секунд бўлиши лозим.

Хўш, ўта чўзиқ ҳижонинг талаффуз вақти-чи? Вазн ўлчовида бундай ҳижо битта чўзиқ ва битта қисқа ҳижога тенг юришини айтган эдик. Бундан ўта чўзиқ ҳижонинг талаффузи такрибан бир ярим секунд давом этиши лозимлиги келиб чиқади. Лекин бу дегани – бир ярим секундли битта ҳижо дегани эмас, ҳижолар бари бир иккиталигича қолиши шарт.

Шунингдек, ўта чўзиқ ҳижони битта чўзиқ ва битта қисқа ҳижо тарзида талаффуз этиш ҳам тўғри бўлмайди. Биринчидан, ўта чўзиқ ҳижонинг иккинчи, яъни қисқа ҳижоси ҳар доим битта ундош товушдан иборат бўлади, уни эса, қисқа очиқ бўғин сингари ярим секунд давомида

талаффуз қилиб бўлавермайди. Иккинчидан, бунинг имкони бўлган тақдирда ҳам шеър ифодали чиқмайди. Мисол учун, “ёр” сўзни “ё-ррр” ёки “ё-ри” деб ўқиш мақбул эмас. Бу ҳолатдан чиқиш учун қуидаги қоидани қабул қиласиз:

**Ўта чўзиқ хижонинг биринчи (яъни, чўзиқ)
хижоси тақрибан биру чорак секунд давомида,
қисқа хижоси эса тақрибан чорак секундда
талаффуз қилинади.**

Бу қоидани “биру чорак ва чорак қоидаси” деб атаемиз. Уни қўллаш натижасида ҳижолар сони ҳам сақланади, мисраларни ўқишга сарфланадиган вақт давомийлигига ҳам риоя қилинади – тақрибан бир ярим секунд бўлади.

Ўта чўзиқ ҳижолар – арузни қийинлаштириш учун ўйлаб топилган, сунъий нарса эмас. Аксинча, айнан ўта чўзиқ ҳижолар талаффуз хусусиятига кўра аруз вазнига ўзига хос оҳангдорлик, жозиба баҳш этади. Арузий шеърда ўта чўзиқ ҳижоларнинг камлиги уни мана шу маънода қашшоқлаштиради.

Хуллас, айнан ўта чўзиқ ҳижолар ва уларнинг ўзига хос талаффузи арузни аруз қилувчи муҳим омилдир.

Энди руқни ўқишга келайлик. Руқн талаффузининг давомийлиги ҳижолар вақтидан таркиб топади. Бунда аруз вазнида шундай қонун кучга эга:

***бир руқн бир нафас олиб чиқарши давомида
талаффуз қилинади.***

Худди шу сабабли тўрт ҳижодан иборат руқни вазн кенг тарқалган: унинг талаффуз давомийлиги 3-3,5 секундга teng бўлиб, айнан нафас ритмига мувофиқ. Беш

ҳижоли руқнлар талаффузи 4 секундни ташкил этиб, хотиржам нафас олишга мос келади, уч ҳижоли руқнлар эса 2-2,5 секундни ташкил этиб, бир оз тез нафасга мос тушади. Бир ва икки ҳижоли руқнлар асосан мисра охирида учрайди ва уларнинг кетидан пауза келгани учун, талаффузи қанча давом этиши у қадар муҳим эмас.

Яна бир муҳим қоида:

**бир руқннинг кетидан иккинчи руқнга
пауза билан эмас, балки руқнаро ун билан
ўтилади**

Руқнаро оралиқ ун, сўнгги ҳижонинг ёпиқ ёки очиқлигига қараб, тақрибан нимчорак секунддан ярим секундгача бўлиши мумкин.

Юқорида айтилганларни диаграмма тарзида қуйидагича тасвирлаш муайян тасаввур беради:

- чўзиқ ҳижо, ≈ 1 секунд,
- қисқа ҳижо, $\approx \frac{1}{2}$ секунд,
- бир чўзиқ ва бир қисқа ҳижо, $\approx 1 + \frac{1}{2} = 1\frac{1}{2}$ секунд,
- ўта чўзиқ ҳижо, $\approx 1\frac{1}{4} + \frac{1}{4} = 1\frac{1}{2}$ секунд.

М и с о л (*Шириннинг Фарҳодга номасидан*):

Де·мон бир шамъи·дин пар·во-¹ на со · ри,
Са·ман·дар·дин¹ би·р о·тап·хо-¹ на со · ри,
Ки яъ · ни мен¹ за·и · фи хас-¹ та жон·дин,
Ма·ло·лат қал-¹ ъа·си · га по-¹ с·бо·н·дин,

Са·нга·ким қалъа·нг ўл·миш кү¹ хи ан·дух,
 Фа·му дар·ду фи·ро·кинг кү¹ х то күх.
 На·дур ах·во·ли·нг эй зо·ри га·ри·бим,
 Ви·со·лим дав·ла·ти·дин бе·на·си·бим?

М и с о л (“Fаройиб ус-сигар”дан):

Вай·ро·на·е дур мас·ка·ним, ан·дин ман·га бис·ё·р гам,
 О·хим би·ла э·шик·та ўрт, аш·ким би·ла де·во·р нам.
 Нў·ши·ли·н эл·та гуф·ти·гў, эй ҳаж·р, и·чар·мен ме·н о·фу,
 Ко·ш ўл·са·му кўнг·лум·ни бу·ан·ду·х·дин кут·ко·р·сам.
 Қил иш·к дай·ри·да ма·қар, сук·ко·ни·ға сол·ғил на·зар,
 Ким, бор бу маж·маь ич·ра ҳар·дур·дий·ка·ши ҳам·мо·р Жам.
 Ҳар ер·ки ан·да бир на·фас, иш·рат·қа топ·сам дас·т·рас,
 Йоз кат·ла ай·лар·мен ҳа·вас·ким, бўл·са эр·ди ё·р ҳам.
 Со·кий, бў·гун·май·ни у·нут, мен·дек да·ме·ху·но·ба·ют,
 Мут·риб на·во·йи нав·ҳа тут, со·зинг·ға боғ·ла то·р бам.
 Де·са·м·ки, эй·бад·мех·р ў·ғул, ю·зунг кў·риб·о·й тут·ти·йўл,
 Дер·Ер қу·йи·тар·бо·ди·ул, бир·шаб·ра·ви·ай·ё·р кам.

Мис·кин На·во|й бер·са жон, |эй дий·да, ҳар |дам тўк·ма қон,
Ул ҳар не·ча | кил·са фи·гон, |сен ас·ра·ги| зин·ҳо · р дам.

Арузий шеърларни тўғри ўқишининг бош қоидаси:
биринчи байтнинг вази схемасини тўғри аниқлаб олиш
ва кейинги мисраларни шу схемага тушириб ўқиш.

Бундай малака муайян ҳажмдаги машқдан сўнг
шаклланади – автоматизм касб этади.

АФОЪИЙЛУ ТАФОҶУЛ

Аруз вазнида шеър ёзиш шоирдан биринчи навбатда
аруз ритмикасини эгаллаб олишни талаб этади. Аруз
ритмикаси уч унсурдан иборат:

Биринчи унсур – ҳижко, яъни шеърда ҳижонинг қисқа,
чўзиқ ва ўта чўзиқлигини ҳисобга олиш.

Иккинчи унсур – руқн, ҳар бир рукнни бир нафас олиб
чиқаришда ўқишга мувофиқлаш.

Учинчи унсур – баҳр, яъни шеър мисраларидағи
рукнлар таркиби унинг равонлигини таъминлайдиган
схемалардан бирига мос келиши.

Аруз таълимотида ҳар уч унсурни эслаб қолиш, умуман,
аруз ритмикасини эгаллаш учун афоъийлу тафоҷул деб
аталадиган ўнгай восита ўйлаб топилган.

У билан танишиш мақсадида ўзбек тилидаги асосий сўз
туркумларидан бири феъл эканлигини эсга олайлик.

Феъл арабча сўз бўлиб, ҳаракат қилиши, ишилаш,
бажсариси, фаоллик кўрсатиши маъноларига эга. Фаол,
фаолият сўzlари у билан ўзакдош (аслида фаъюл,
фаъолийят).

Араб тилидаги сўзларнинг 90 фоиздан зиёди уч ҳарфли ўзакдан ясалади. Масалан, фикр, афкор, мағкура, тағаққур, муғағқир сўзларининг ўзаги ФКР (“фо”, “коф”, “ро” ҳарфлари), китоб, күттоб, китоба(т), котиб, котиба, кутуб(хона), мактуб, мактаб сўзларининг ўзаги КТБ ва ҳ.к. Бу ўринда биз учун муҳим бўлган феъл сўзининг ўзаги ФЪЛ – “ф” (фо), “ъ” (айн) ва “л” (лом) ҳарфларидан иборат.

Энди ўзбек ва араб тилида сўз ясаш тарзини қиёслайлик. Ўзбек тилида сўз ўзаги исталганча ҳарфли бўлишидан ташқари, янги сўз ясаш ва сўз ўзгартириш асосан шу сўз охирига кўшимча кўшиш билан амалга оширилади. Масалан,

юв→ювин→ювинтири→ювинтирув→
ювинтирувчи→ювинтирувчилар→ювинтирувчиларга,
нон→нонвой→нонвойхона→нонвойхонада→нонвойхона-
даги→нонвойхонадагими?

Араб тилида сўз ясовчи кўшимчалар (аффикслар) сўзнинг бошига ҳам, ўртасига ҳам, охирига ҳам кўшилаверади. Мисол учун “СЛМ” ўзагидан ясалган ва ўзбек тилида учрайдиган сўзларни қарайлик (ўзакка кўшилган ҳарфлар остига чизилган):

Машиқ. МЛК ўзагидан ясалган (яъни мулк, малак сўзлари билан ўзакдош) ўзбек тили лугатига кирган 10 та сўз кўрсатинг. ЪЛМ ўзагидан ясалган (иљм сўзи билан ўзакдош) нечта сўзни биласиз?

Машиқ. Араб тилидан олинган кипи исмлари ўзагини аниқлаб, улар билан ўзакдош сўзлар топинг. Масалан, **Фаттоҳ** → ўзаги ФТҲ → ўзакдош исмлар: **Фатхиддин**, **Фатхулла**, **Фотих**, **Муфтах**.

Ўзакдан сўзлар муайян қолип (формула, парадигма) бўйича ясалади. Қолип сифатида эса ФЪЛ ўзагидан ясалган сўзлардан фойдаланилади. Бундай сўзлар кўп ҳолда сунъий, маъносиз бўлиши мумкин. Ана шундай қолиллар мажмуаси **афоъийлу тафоъул** деб юритилади.

Мисоллар. **Фаъол** қолипидаги сўзлар: камол, салом, шароф, азоб, (ъазоб), маош (маъош), вақъ (тилимизда ҳеч вақо ибораси таркибида учрайди);

фаъал қолипида: **шараф**, **Самад**, **сабақ** (ҳозирги имлода сабоқ), **амал** (ъамал), **араб** (ъараб), **таъма** (аслида тамаъ), **тараб** (**тараб** – қийинчилик):

Дах·р бо·ғи | а·ро кўп иста·ма·гил ай|шу та·раб
Ким, гу·ли – шуъла·йи ғам, ғун¹ ча·си·дур хоғири **та·аб**. (НШ)

фаъол қолипидаги сўзлар: **кашшоф**, **каззоб**, **Ҳаллож**, **Ҳажжож**, **Хайём**, **банно** (банноъ), **аттор** (ъаттор), **айёр** (ъаййор);

фоъил қолипидаги сўзлар: **ходим**, **котиб**, **зокир**, **толиб**, **омил** (ъомил), **соме** (сомиль – тингловчи), **ноиб** (ноъиб);

фуъало қолипида: **фузало**, **фуқаро**, **уламо** (ъуламо), **умаро** (ъумаро), **шуаро** (шуъаро);

тафъийл қолипида: **табриқ**, **таксил**, **ташвиш**, **таълим**, **тазъиф** (I. заифлик; II. икки бараварлаш), **тактиъ** (мисрани рукилларга бўлиш).

*Не·ким тақ·ди́р бўл·са, ул¹ бў·лур таҳ·ки́к бил·гай·сиз,
Э·рур жан·гу¹ жса·дал , ран·жу¹ ри·ё·зат бар'ча бе·ху·да.
(Бобур)*

Тафъила(т) қолипида: тажриба, тарбия(т), тавсия, тазкира;

тафъийлот қолипида: тафсилот, тақдимот, тарғибот; таълимот,

тафаъъул қолипида: тасаввур, тараниум, таъаллук, танаъум, татаббуъ;

истифъол қолипида: истиқбол, истиқдол, истибод, истеъмол, истехзо (истихзоъ);

мафъувл қолипида: маҳдум, мактуб, мазкур, матлуб, манзур, масъул, маъмур, мамандуъ (манъ этилган);

муфаъъил қолипида: муҳаррир, муҳаддис, мусаввир, мураббий;

муфоъил қолипида: муқобил, муносиб, муҳолиф, мусоғир, мулоъиб (масҳарабоз, қўғирчоқбоз), муовин (муъовин);

муфоъалат қолипида: муносабат, мулоҳаза(т), мурожаат (мурожаъат), мудофаа (мудофаъат);

мутағағаъил қолипида: мутахассис, мутакаллим, мутаъаллим, мутағаккир, мутавалли (мутаваллий).

М и с о л (*Фавойид ул-кибар* "дан):

*Мас·ти бе·бо́ким қа·чон ҳо́лим·га бўл·ғай¹ мут·та·лиъ
Ким, қу·ло·ғиға де·сам сир·ри·ни, бўл·мас¹ мус·та·миъ.*

*Жам·ъ_э·тар чоғда кўнгул, зулғунг па·ри·шон¹дур ба·се,
Ле·к со·лурда па·ри·шон¹лиғ, бў·лур кўп¹ муж·та·миъ.*

*Қах·р қил·са¹ ўл·му·руб, бу¹ тур·фа·ким, лутғ_эт·са ҳам,
Қат·л_и·ши·да¹ бўл·ми·ш_у қо́тил ба·ғо·ят¹ мух·та·риъ.*

...

Ғазалда қофиядош бўлиб келаётган сўзлар муфтаъил колипида бўлиб, муртрафиъ, мубтадиъ, мумтаниъ, мунфадиъ, мунқатиъ, мутталиъ тарзида давом этган. Бу сўзларнинг бирортаси ҳам ҳозирги тилимизда ишлатилмайди. Аммо худди шу қолипдаги сўзлар оз эмас: мунтазир, мўътадил, мужтаҳид, муттасил, муштарий ва б.

Ўзакдош сўзларни топиб, қиёслаш эса уларнинг маъносини топишни осонлаштиради. Хусусан, мутталиъ (ўзаги ТЛЪ, маъноси – толиъ ато этувчи; толиъ, тальят сўзлари билан ўзакдош), мустамиъ (ўзаги СМЪ, маъноси – тингловчи, сомеъ сўзи билан ўзакдош), мужтамиъ (ўзаги ЖМЪ, маъноси – йифувчи, жамъ, жамоа, мажмуа, жамият сўзлари билан ўзакдош), мухтариъ (ўзаги ХРЪ, маъноси – ихтиро этувчи) ва ҳ.к.

Демак, Навоий араб тилидан олиб ишлатган нотаниш сўзларга ҳозирги лугатимизда бор ўзакдош ва қолипдош сўзларни топиш ана шу сўзларни тушунишга кўмаклашади.

Мисол:

Мултафит булбулға сен, эй гул, тиканга ёндашиб,
Вах, неча ўлтургасен ҳар лаҳза они тиргузуб?

Бу байтда ҳозирги лугатимизда йўқ биргина сўз – мултафит, унинг ўзаги – ЛФТ (тилимиздаги шу ўзакдан ясалган биргина илтифот сўзи бор, аммо шунинг ўзи кифоя). Энди мана бу схемага боқайлиқ:

ЛТФ → илтифот → мултафит;
↓ ↑ ↑
НЗР → интизор → мунтазир.

Иккинчи қатордан кўриниб турибдики, мултафит – илтифотга муҳтоҷ дегани. Энди байт мазмуни аён: Эй гул, қачонгача тиканга улфат бўлволиб, сендан илтифот кутаётган булбулни ҳар лаҳзада бир тикан санчиб ўлдириб, бир сайраб тирилтираверасан?

Мана бу мисолда эса, вазият бутунлай бошқа – байт асосан араб тилидан ўзлашган сўзлардан таркиб топган:

**Эй, етти манзар тарҳига меъмори сунъингдин бино,
Маснуълар фоний vale маслуби сониъдин фано.** (ФК)

Оллоҳга муножотдан иборат бу байт мазмуни насрой баён этилгудай бўлса, бус-бутун рисолани ташкил этади: етти манзар, меъмори сунъ, маслуби сониъ, фоний, фано – бу ибораларнинг ҳар бири катта маъно ташувчи диний-фалсафий тушунчалардан иборат.

М а ш қ. Бу байтдаги сўзларга а) ўзакдош сўзларга; б) колилдош сўзларга мисоллар келтиринг.

Ўзбек тилида нисбатан кам қўлланадиган қолиллар ҳам талай. Масалан,

тафаъъулот: таассурот (таъассурот), **тажайюлот;**

мустафъаль: мустаҳкам, мустаҳсан ҳ.к.

фуъул: умум. (ъумум), **фунун** (фанлар), **нужум** (юлдузлар).

фуъъол: ушшок (ошиклар), **куззот** (қозилар), **куррө** (корилар);

М и с о л:

**Чу маъ·шуқу о·шиқ | се·н_ўл·дунг | та·мом,
Са·нга иш·ку уш·шоқ·дин вас·са·лом.**

Бу каби қолилларнинг миқдори араб тилида юздан ошади. Уларнинг бир қисми араб тили грамматикаси бўйича сўз ўзгартириш функциясини бажаради ва ўзбек тилига алоқаси йўқ. Аммо катта қисми янги сўз ясаш схемалари бўлиб, бу тоифанинг деярли ҳаммаси ҳозирги тилимизда озми-кўпми даражада учрайди. Навоий улардан кенг ва унумли фойдаланган.

Бошқа маълумотларни Иловага қолдириб, энди мақсадга кўчайлик. Арузда рукнларни худди шу йўсинда – афоъийлу тафоъул воситасида қолиплаш қабул қилинган:

**фоъилотун, мустафъилатун, мафъил, мафъул, фаъул,
фоъ ва ҳ.к.**

Эслаб қолинг: Бир руқн бир нафас олиб чиқариш билан боғлиқ бўлгани учун руқнда ҳижолар кўпи билан бештагача етиши мумкин. Мўътадил руқнлар тўрт ҳижолидир. Беш ҳижоли руқн бирор мўътадил руқнни узайтириш, уч ҳижоли руқнлар эса қисқартириш йўли билан ҳосил қилинади. Бир ҳижоли руқн фақат мисранинг охирида келади, икки ҳижоли руқн ҳам камдан-кам ҳолда мисра ўртасида учрайди.

Арузда ҳижоларнинг чўзиқ-қисқалиги жуда муҳим эканлигини ҳисобга олиб, афоъийлу тафоъул қолипларини ёзишда қуйидаги келишувга амал қиласиз:

Қисқа ҳижолар: **фа, ъа, ъи, ъу, ла, лу, ма, му, та, ту;**

Чўзиқ ҳижолар: **фаъ, фо, ъо, ъий, ъув, ло, лув, то, тун;**

Ўта чўзиқ ҳижолар: **фоъ, ъол, ъийл, ъувл, лон.**

Руқндаги чўзиқ ва қисқа ҳижолар нисбати ҳам исталганча бўла олмайди. Арузнинг айрим, анчайин сунъий баҳрларини ҳисобга олмагандан, бу нисбат қуйидаги қонунларга бўйсунади:

1. Руқндаги чўзиқ ҳижолар миқдори қисқа ҳижолар миқдоридан кам бўлмайди. Фақат беш ҳижоли руқнларда учта қисқа ва иккита чўзиқ ҳижо кўлланishi мумкин (умумий вақти – уч ярим секунд).

2. Уч-тўрт ҳижоли руқнларда камида битта, беш ҳижоли руқнларда камида иккита ҳижо қисқа бўлади.

Энди шу қонунларга бўйсунадиган руқнларни санаб ўтайлик:

Мўътадил руқнлар:

Мафоъийлун, в — — —

Фоъилотун, — в — —

Мустафъилун, — — в —

Мафъувлоту, — — — в

Узайтирилган руқнлар:

Ма·фо·ъи·ла·тун, $\text{v} - \text{v v} -$
 Мус·таф·ъи·ла·тун, $- - - \text{v v} -$
 Муф·та·фо·ъи·ла·тун, $- \text{v v v} -$
 Му·та·фо·ъи·лун, $\text{v v} - \text{v} - \text{ва б.}$

Бир чўзиқ хижо қисқартирилган руқнлар:

Мафоъилун, $\text{v} - \text{v} -$
 Мафоъийлу, $\text{v} - - \text{v}$
 Фоъилатун, $- \text{v v} -$
 Мафъулоту, $- \text{v} - \text{v}$
 Фаъилотун, $\text{v v} - -$
 Мустафъилу, $- - \text{v v}$

Уч хижоли руқнлар:

Мафъувлу, $- - \text{v}$
 Фоъилун, $- \text{v} -$
 Фаъийлун, $\text{v} - -$
 Фоъилу, $- \text{v v}$
 Фаъийлу, $\text{v} - \text{v}$
 Фаъилун, $\text{v v} -$

Юқоридаги руқнлар мисранинг исталган жойида келиши мумкин. Улардан фарқли ўлароқ куйидаги руқнлар асосан мисра охирида келади:

Фаъийлон, мафоъийл $\text{v} - \sim$
 Фоъилон, $- \text{v} \sim$
 Фаълун, фоъил, мафъул $- -$
 Фаълон, мафъийл $- \sim$
 Фоъ, \sim
 Фаъ, фо, $-$

И з о х л а р. Сўнгти рўйхатдаги руқнлардан биринчи, иккинчи ва тўртинчиси мисра бошида ва ўргасида ҳам келиши мумкин, фақат бунда уларнинг ўлчови мос равишда v — — v, — v — v, — — v га тенг юради.

Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ал-балоға” асарида мисра ичидаги бир ва иккى ҳижоли руқнларга мисоллар берилган. Лекин бу соғ назарий ҳолатлар бўлиб, амалда учрамайди.

Афоъийлу тафоъул қолишининг араб тили грамматикаси ва аруз вазнида қўлланишида муҳим бир фарқ бор: биринчи ҳолда қолипда унлилар тайин бўлади, фақат ундошлилар ўзгаради. Масалан, **фурсат**, **кудрат**, **шухрат** сўзлари фуълат қолипида, **раҳмат**, **санъат**, **жаннат** сўзлари фаълат қолипида, **мактаб**, **манساب**, **манбаъ** сўзлари эса бошқа – мағъал қолипида. Арузда эса, қолип фақат қайси ҳижо чўзиқ, қайси ҳижо қиска эканлигини кўрсатиш учун хизмат қиласди, холос. Хусусан, санаалган сўзлар барчаси бир мағъул=фоъил қолипида, яъни иккى чўзиқ ҳижодан иборат.

М а ш қ. Куйидаги жадвалнинг ўнг устунидаги ҳар бир қолипга чап устунидан мувофиқ келадиганини топинг (намуна кўрсатилган):

мафъувлу
мафъувлун
мустафъилун
мафоъилун
мафъувлун
фаъийлотун
фаълун
фаъувлун
фоъилон
фоъилотун
фоъилун

мафоъийлун
мафоъил
мафъулотун
мустафъил
мутафъилун
тафъилун
фоъийлатун
фоъийлун
фоъийлу
фоъилот
фоъил

МИСРАЪ ВА РУКН

Шеър мисраси рукилардан тапкил топади. Хўш, мисрада рукилар қандай тартибда келиши мумкин? Бу саволга қатъий универсал жавоб йўқ. Асосий талаб: шеър ўқимишли, вазни равон бўлса бўлди. Шунга қарамай, айрим қонуниятларни кузатиш мумкин. Масалан,

Мафоъийлун мафоъийлун мафоъийлун мафоъийлун

– энг кенг тарқалган баҳрлардан бири. Бу бежиз бўлмаса керак – шу баҳрда ғазал битиш анча ўнгай.

Юқоридаги вазн мумтоз аruz назариясида ҳазажи мусаммани **солим** деб аталади. Бунда ҳазаж – мафоъийлун рукинга асосланган баҳр номи, мусамман – бу руки икки мисрада саккиз марта такрорланишини кўрсатади (мусамман – саккизланган дегани), **солим** – барча рукилар асли ҳолида, ўзgartирилмаган эканини билдиради.

Мумтоз аruz назариясида ҳазажи мусаддаси ахрами аштари **солими аруз** ёки **мақбуз ас-садр ва мақсур ал-ҳашв ваз-зарб** каби узундан-узун номлар қўлланади. Вазн турларининг микдори ҳақида Бобурнинг мана бу сўzlари тасаввур беради:

“Одина куни зулхижжа ойининг иккинчисида қирқ бир қатла ўқур вирдни (дуони) бунёд этдим. Ушбу айёмда бу байтимни:

Кўзу қошу сўзу тилиниму дей,
Қаду хаду сочу белиниму дей,

беш юз тўрт вазнда тақтиъ қилдим (яъни, 504 усулда рукиларга бўлинган! – А.А.). Бу жиҳатдин рисола тартиб берилди” (“Бобурнома”, ҳижрий 933 йил воқеалари боби). Ҳолбуки, бу байт мисраълари атиги 11 ҳижоли. Навоий девонларида эса, 20 ҳижоли ғазаллар ҳам бор. Хулоса

чиқариш мумкинки, руқнлар таркиби бўйича мисраъ турлари, демак, аruz вазни шохобчалари принцип жиҳатидан олганда, ўн мингдан ошади.

Уларнинг мутлақ кўпчилиги ҳеч бир амалий аҳамиятга молик эмас. Шунинг учун биз мумтоз аруз назариясининг бир босма тобокқа етадиган атамалар тизимидан имкони борича озини жалб этишга ҳаракат қиласиз:

Баҳр – вазилар гуруҳи, одатда мисранинг бошидаги бир ё икки, бир неча ҳолда эса уч руқн билан белгиланади. Чунончи,

Ҳазаж – мафоъийлун рукнига асосланган баҳр,

Рамал – фоъилотун рукнига асосланган баҳр,

Ражаз – мустафъилун рукнига асосланган баҳр.

(Мафъувлоту рукни мустақил баҳрни ташкил этмайди).

“Хазойин ул-маоний”даги ғазалларнинг тақрибан ҳар ўнгадан биттаси айнан ҳазаж баҳрининг мусаммани солим вазнида битилган.

М и с о л л ар (“Fаройиб ус-сигар”дан):

Кўнгул-ни айла·дим юз чо·к иш·ки·дин, | ме·ни маҳ·зун
Ки, хус·нунг вас·фи ёз·тай·мен | ки·то·бе қо·ға·зи гул·гун.

...

На·во·ий, наз·м ло·фин қўй·ки, кўз бир кун·лу·ғи эр·мас,
А·гар юз йил | со·чар·сен таб·ъ баҳ·ри·дин | дури мак·нун.

(№ 439)

Бу·лут ҳай·вон | зу·ло·ли бир·ла тир·гуз·ди | ҳа·во жо·нин,
Се·вун·мак аш·ки·дин шо·до·б қил·ди саб·за муж·го·нин.

...

Гу·ли мак·су·д ул қон·дур, | На·во·ий·ким, | а·ё·ғинг·дин
Чи·қар чек·кан·да мақ·сад Каъба·си хо·ри | му·ғий·ло·нин.

(№ 440)

Му·ҳаб·бат риш·та·син уз·ди·ки, ўл·тур·гай | бу ғам·но·кин,
Ма·гар ул риш·та бир·ла тик·ми·ш_эр·ди кўк·ра·тим чо·кин.

...

Де·сам ул ой, | бо·риб чик·мас | га·ми кўнг·лум|ди·н_ай·тур·ким:
“На·во·ий, не | а·жаб, бўл·моқ | қа·мар со·иир, | ҳа·жар со·кин”.
(№ 441)

Шу вазнда ёзилган яна бир неча машҳур ғазаллар матлаъи:

Ме·н_о·шик·ман | гў·зал юз·га. | Ю·зи ой·га | со·лур ғав·го,
Не юз·дур? Юз·ла·ри дил·бар. | Не дил·бар? Дил·ба·ри зе·бо.
(Низомий Ганжсавий. Шоислом Шомухамедов таржимаси)

Ба·ҳо·р_ай·ё·ми·дур до·ги | ии·гит·лик·нинг | а·во·ни·дур,
Ке·тур, со·кай, | ша·ро·би но·б·ким, иш·рат | за·мо·ни·дур.
(Бобур)

Ши·фо·ий вас·л қад·рин ҳаж|r_и·ла бе·мо|r_ү·лан·дан сўр,
Зу·ло·ли зав·қ шав·қин таш|на·и дий·до|r_ү·лан·дан сўр.
(Фузулий)

Се·ни Лай·ли|ии рая·но·дек | а·жо·йиб дил|ра·бо дер·лар,
Ме·ни Маж·ну|ни шай·додек | кў·йинг·да бир | га·до дер·лар.
(Машраб)

(Оташнафас шоир газаллари арузда ёзилган, аммо кўн
ўринларда ундан чекиниш учрашини назарда тутиши лозим.
Масалан,

Ю·руб сўр·дум | та·биб·лар·дин: | “Бу дар·дим·га | да·во бор·му?”
Та·би·б_ай·тур|ки: “Эй, но·дон, | бу да·р·ни бе·да·во дср·лар”

– “дард” сўзидаги вазн сакталиги бор. Бундай истисно ҳолатлар
буғунги шоирлар учун газални бармоқ вазнида ёзига баҳона
бўлолмайди.)

Ки бул·бул но·ла аф·го·н_ай|ла·мак·ни ман|ди·н_үр·ган·ди,
Ву·жу·дин шам·ъ сў·зо·н_ай|ла·мак·ни ман|ди·н_үр·ган·ди.
(Увайсий)

О·лур ҳар лаҳ|за юз жон чаш|ми фат·то·нинг|га сал·лам·но!
Тў·кар ҳар дам|да минг қон – тий|ги муж·го·нинг|га сал·лам·но!
(Огаҳий)

Са·бо, ар·з_ай|ла, то ул зул|фи рай·ҳон бир | ке·либ кет·сун,
Ки топ·сун бў|и·дин тан ҳар | на·фас жон, бир | ке·либ кет·сун.
(Муқимиий)

*Фи·ғон·ким, гар^{ди}·ши дав·рон | а·юр·ди шах^{су}·во·рим·дин,
Га·мим кўп, эй^{кў}·нгул, сен бе·ха·бар·сан о^{ху} зо·рим·дин.
(Фурқат)*

*Ю·зунг·ни кўр^{са}·тиб ав·вал, | ў·зинг·га ба^нда·лар қил·динг,
Я·на кўнг·лум | о·либ, юз но^з бир·ла хан^{да}·лар қил·динг,
Жа·мо·линг пар^{та}·вин со·чиб, | а·жо·йиб иш^{са}·лар қил·динг,
Ма·сиҳ·дек бир | бо·киш·да мур^{да} жис·мим зин^{да}·лар қил·динг,
Се·нга мен то | қи·ё·мат о^{ши}·но деб ва^йда·лар қил·динг.*

(Завқий)

*Се·ни ёт·лар | ту·гул ҳат·то | қи·лур·ман раши^к ў·зим·дан ҳам,
У·зок·роқ тер^{му}·либ қол·сам, | бў·лур·ман ғаш | кў·зим·дан ҳам.
(Эркин Воҳидов)*

Ҳазаж баҳрининг

мафоъийлун мафоъийлун мафоъийлун мафоъил

шакли деярли учрамайди, аммо бошқа вариантлари оз
эмас. Масалан,

*Ги·риҳ·ги·риҳ | чу ту·гар·сен | е·та·р_a·ёги·нга соч,
Ги·риҳ·ла·рин | чу о·чар·сен | ту·шар қу·ло^ч·қу·лоч. (НШ)
Мафоъилун, фаъилотун, мафоъилун, фаъилун.*

Рамал баҳрида бундай ҳолатнинг аксини кўрамиз:

фоъилотун фоъилотун фоъилотун фоъилотун

(рамали мусаммани солим) вазнидаги ғазаллар жуда кам.

М и с о л:

*Эй жа·ло·лу | раҳ·ма·тинг·дин | гар за·ли·лу, | гар му·аз·заз,
Саф·ҳа·и кав^{най}·и·ў·лу·б_о^{тинг} та·ро·зи^{дин} му·тар·раз.(НШ)
(Эътибор беринг: вазн ноёблиги яна ғазал мазмунининг
мураккаблиги билан ҳамоҳанг.) Рамал баҳрининг
мусаммани маҳзуф, яни*

фоъилетун фоъилотун фоъилотун фоъилун

шакли энг кенг тарқалган вазндири. Чунончи, Навоий ғазалларининг қарийб ярми (!), Ҳусайн Бойқаро ғазалларининг барчаси (!), унинг ўғли, Навоийнинг шогирди Ғарибий девонидаги ғазалларининг деярли ҳаммаси, Бобурнинг 119 ғазалидан элликка яқини айнан шу вазнда ёзилган!

Мисоллар:

Қай·си уй·нинг | шам·ъи·дур у, | қай·си жой·да | хо·на·си?
Ўр·та·ди жон·ни, сў·ранг, ким·ни·нг_э·рур жо·но·на·си?

(Хофиз Шерозий, Чустий таржсимаси)

Ким·га қил·дим | бир ва·фо·ким, | юз жа·фо·син | кўр·ма·дим,
Кўр·гу·зуб юз | мех·р, минг дар|ду ба·ло·син | кўр·ма·дим.

Ке·ча кел·гум|дир де·бо·н ул | сар·ви гул·ру | кел·ма·ди,
Кўз·ла·рим·га | ке·ча тонг от·кун·ча уй·ку | кел·ма·ди.

Ким·ки бир кўнг|ли бу·зуғ·нинг | хо·ти·рин шо|д_ай·ла·гай,
Он·ча бор·ким | Каъ·ба вай·рон | бўл·са, о·бо|д_ай·ла·гай.

(БВ)

Навоий асарларидан мураккаброқ мисол (**кошки** сўзининг ўта чўзиқ ҳижосини талаффуз қилишда **биру чорак ва чорак коидасига** эътибор қилинг):

Оч·ма·ға·й_эр|динг жа·мо·ли | о·ла·м_o·ро | ко·ш·ки,
Сол·ма·ға·й_эр|динг ба·ри о'lam·да ғав·ғо | ко·ш·ки. (НШ)

Бобур татаббути:

Кўр·ма·ға·й_эр|дим жа·мо·лин | о·ла·м_o·ро | ко·ш·ки,
Бўл·ма·ға·й_эр|дим ба·ри о'lam·га рас·во | ко·ш·ки.

Бобурдан мураккаброқ мисол (чўзиқ ва ўта чўзиқ ҳижоларнинг охиридаги ундоши кейинги ҳижога ўтиб кисқаришига эътибор беринг):

Чун *фа·лак* қўй¹*мас ме·ни бир* | лаҳ·за вас·л_ай²ё·ми·да,
Тонг *йў·қ*₃ эй бе·мех·р_а·гар ўл⁴сам *фи·ро·кинг* | шо·ми·да.

Замонавий шеъриятдан:

Чар·х_у·рар эр¹дим *фа·зо·да*, | юл·ду·зим йўл²до·ш_э·ди,
Юл·ду·зим·га | тер·му·либ юл³дуз кўзим·да | ёш_э·ди.

(Абдулла Орипов)

Ражаз баҳрининг солим шакли қўп учрайди:

Мустафъилун мустафъилун мустафъилун мустафъилун

Мумтоз адабиёт намуналари кўрсатадики, бу вазн айниқса,
мусажжарь (ички қофияли) ғазал битишга ўнғай:

Тан·дин ў·кунг¹ни чек·са·лар, | оғ·рир·ди·и² эр³мас ше·ва·ним,
Ан·дин қи·лур⁴мен нав·ҳа·ким, | ай·ру тү·шар⁵ жон·дин та·ним.

Гул·хан ку·ли | ич·ра ни·хон, | жис·мим жу·ин¹дин·дур ни·шон,
То тел·ба·лик | бар·ки а·ён | бўл·ғач ку·юп²тур хир·ма·ним.

То иш·қ_a·ро | аф·со·на·мен, | ўт ич·ра·ки | де·во·на·мен,
Ул шам·ъ_у·чун | пар·во·на·мен, | ким бўл·ми·ш_ўр³тан·мак *фа·ним*.

Ул шў·х сеқ·ринг·ти са·ман¹д, | эр²мас на·си·ҳат су·дман³д,
Ҳар дўс·т бер·са эм·ди пан⁴д, | ул·дур у·луғроқ душ·ма·ним.

Май ич·ка·ли | ул иў·ш·лаб | зо·хир қи·лур | ҳар дам та·раб,
Бу нав·ъ_о·чили·моқ не а·жаб | ан·доқ су ич·кан гул·ша·ним.

Чун о·да·мий|да йўқ ва·фо, | кўр ул па·рий | иш·ки а·ро
Жав·лон·га·хим | даш·ти *фа·но*, | вай·ро·на·йи | ғам – мас·ка·ним.

Ғам тий·ги·дин | қоч·моқ ҳа·вас | қил·ма, *На·во·ий*, ҳар на·фас,
Ул тий·ғнинг | даф·ъи·га бас, | юз по·ра хир¹қа жав·ша·ним. (FC)

Соқий эрур | ишрат чағи, | афсурда бўл¹ма дай била,
Ўтдек чоғир | келтур, дағи, | сухбат тут²шур май била.

Келтур шар³би нобни, | омода қил | асбобни,
Хуш тут шаби | маҳтобни | чун бордурур | ул ой била.

Даврон ғамин | бар~~бод~~ қил, | ишрат уйин | об~~од~~ қил,
Жону күнгүл^{ни} шод қил | овози чан^{гу} най била.

Мажлиса бор^{дур} сар-басар | май нашъаси^{дин} шўру шар,
Борини мас^{ту} бехабар | қил жоми^{пай} дарпай била.

Ҳамда~~рд~~ ёре қониким, | бир ғамгусо~~ре~~ қониким,
Абри баҳо~~ри~~ қониким, | Бобур киби | йиглай била.

Бу тоифа ғазалларда кўпинча туроқ бўлиши ҳам дикқатга сазовор.

Турли руқнлардан ташкил топган баҳрда ғазал битиш юкоридаги баҳрларга нисбатан мураккаброқ, албатта. Шунинг учун бундай ғазаллар нисбатан кам учрайди.

Мисол:

Фоъилотун | фаъилотун | фаъилотун | фаъилотун
Суб·ҳи дав·лат | ю·зу·нг_эй тав^са·ни гар·дун | са·нга аш·ҳаб,
Бо·ши·нг_у·с·ти·да·ги дур уй·ла·ки, тонг бо·ши·да гав·ҳар.

...

Тел·ба·раб кўнг^{ли} На·во·ий^{ни}·нг_а·гар ар·ба·да ай·лар,
Даф·ъи·ға сил^си·ла·йи зул^ф_и·ла бас·дур | ча·ҳи габ·ғаб.

(FC)

Бошқа мисол (ҳар мисрадаги биринчи ва учинчи руқнларда кетма-кет икки қисқа ҳижо вазн оҳангига ўзига хослик бағишлиётганига ҳамда фоъилатун билан мафоъилун руқнларининг талаффузига эътибор беринг):

Фоъилатун | мафоъилун | фоъилатун | мафоъилун
Гар а·ла·мим^{га} чо·ра йўқ, | бўл·ма·са бўл·ма·сун не·тай,
Вар га·ми·ма шу·мо·ра йўқ, | бўл·ма·са бўл·ма·сун не·тай.

...

Маш·ъа·ли вас^л и·ла у·лус | шо·ми мунав^ва·ру ме·нинг
Бах·ти·ма бир | ша·ро·ра йўқ, | бўл·ма·са бўл·ма·сун не·тай.

(“Бадойиъ ул-васат”. Бу ғазалга Оғаҳийнинг татаббуъи ҳам машҳур.) Тўртала руқн ҳам турлича ғазалга мисол:

Мус	таф	ъи	лун	Фа	ъув	лу	Ма	фо	ъий	лу	Фо	ъи	лун
—	—	v	—	v	—	v	v	—	—	v	—	v	—
Хай-	хо-	m-	ким, би-	рав	га-	ми-	дин	зо-	p-	мен	я-	на	
Фар-	ë-	d-	ким, ба-	ло-	га	ги-	риф-	то-	p-	мен	я-	на	
Эй	муд-	да-	ий-	ки,	о-	ри-и_э-	ди	тать-	ну	сүк-	ма-	гинг,	
Фо-	риғ	де-	гил-	ки,	хар	не	де-	санғ	бо-	p-	мен	я-	на
Даф-	ъул-	ми-	ш	ди	нў-	ши	ла-	бинг-	дин	ма-	ло-	ла-	тим,
Лут	фай-	ла,	эй	та-	би-	б-	ки	бе-	мо-	p-	мен	я-	на
Хар	ке-	ча	бир	қу-	ёш	га-	ми-	да	ғус-	са	то-	ши-	дин,
Бош-	дин	a-	еғ	си-	пех-	r-	де-	к аф-	го-	r-	мен	я-	на
Сү-	фи-	йи-	ак-	л	сав-	ма-	а-	син	шук-	r-	ким	бу-	зуб
До	рул-	фа-	но-	ий	иш-	қ-	да	хам-	мо-	p-	мен	я-	на
Оғ-	зим	ку-	руб,	да-	мим	ту-	ту-	луб,	сек-	ри-	дим,	не	тонг
Ким,	тел-	ба	чо-	бу-	ким-	га	жи-	лов-	до-	p-	мен	я-	на
Ак-	п ит-ти,	ху-	ш	кет-	ти,	кү-	нгул	куй-	ди,	чик-	ти	жон,	
Шук	р эт,	На-	во-	и-	ё-	ки,	са-	бук-	во-	p-	мен	я-	на

Бу каби арузий шеърнинг вазнини топиб ўқишининг ўзи мураккаб, ғазал ёзиш эса, етиб бўлмас даражадаги маҳорат талаб этади. Устига-устак, ғазалнинг мазмуни ҳам унинг вазнига монанд равишида чукур эканлиги кўриниб турибди. Бундай асар олий маҳорат билан илоҳий илҳом омухталигининг натижасидир.

Энди охирги руҳи қисқаришининг бошқа вариантларига намуналар кўрайлик.

М и с о л (мафоъилун фаъилотун мафоъилун фоъил):

*Кўзум·да мут¹та·си·л_ул эг¹ма қоп ке·рак¹ бўл·са,
Ко·шим·да кўз¹ ё·руғи ул¹ ку·ёш ке·рак¹ бўл·са.*

...

Се·нинг би·ла | бо·ри эл но·ху·ш_ул·са, эй | Бо·бур,
Не бўл·гу·си | се·нга, ул ё·ри хуш ке·рак | бўл·са.

Арузда сўнгти руқнга талаб бошқа руқнларга нисбатан эркинроқ эканлигини айтиб ўтган эдик. Хусусан, охирги руқнда фоъилун ёки мафоъил билан бирга фаълун ва фаълон қолипидаги руқнлар параллел келиши ҳам жоиз. Бобурнинг юқоридаги ғазалида худди шу ҳодиса кузатилади:

Ҳа·би·й иш·кү·да бош·дин | ке·ч,_эй кү·нгул, | йў·к_э·са,
Бу йў·л·га кўй·ма а·ёқ сен·га бош ке·рак | бўл·са

– сўнгти руқнлар – фоъилун ва фоъил.

Навоийдан мисол (фоъилотун, мафоъийлун, фоъилотун, фоъил, учинчи мисранинг сўнгти руқни – фоъилун):

Не·ча бўл·ғай | ма·нга ҳаж·р_ич·ра та·зал·лум, | ё раб?
Ай·ла бу зул·м_а·ро ҳо·лим·ға та·раҳ·хум, | ё раб!

Ва·д·а·йи кат қи·либ ва·д·а·га қил·ғун·ча ва·фо,
Не·га мен ха·ст·а·ни ўл·т·ур·ди та·ваҳ·хум, | ё раб? (FC)

14 ҳижоли шеърларда руқнлар 4|3|4|3 тартибида келиши ҳам кўп учрайди. М и с о л (Мустафъилун мафоъил муфтатилун мафоъил):

Хат·тинг а·ро | у·з·о·ринг | саб·за и·чин·да ло·ла,
Ул ча·ш·ми шур·ху·мо·ринг | ло·ла·да·ғи | га·зо·ла. (Бобур)

Машрабнинг мана бу ғазали ҳам 14 ҳижоли:

Сен·сан се·в·а·рим, | хо·ҳ и·нон, | хо·ҳ и·нон·ма,
Қон·дур жи·га·рим, | хо·ҳ и·нон, | хо·ҳ и·нон·ма.
Гам шо·ми фи·ро·қинг·да ка·боб | эт·ти фа·лак·ни
О·ҳи са·ҳа·рим, | хо·ҳ и·нон, | хо·ҳ и·нон·ма.
Мустафъилатун фоъилатун мустафъилатун

Аruz баҳрларининг хилма-хиллигига яна бир неча мисол:

Бо·ги·нга ет¹ма·су·и_о·шуб¹ ха·зон·дин,¹ ё раб,
Гул би·ла сар¹вү·нга о·себ¹ за·мон·дин,¹ ё раб.
Фоъилатун фаъилотун мафоъил мафъул

Қа·чон мак·таб¹да ул мо·хи¹ му·ад·даб
Бо·ру·р₂ўз·дин¹ бо·рур·лар аҳли мак·таб. (ФК)
Мафоъийлун мафоъийлун мафоъил

Ўл·ту·рур гар¹чи ме·ни гуф¹торинг,
Тир·гу·зу·р_ул¹ ла·би шак·кар¹ бо·ринг. (Бобур)
Фоъилотун фаъилотун фоъил

Мумтоз адабиётда 13 ҳижоли шеър деярли учрамайди –
бундай мисра қай йўсинда рукнларга бўлинмасин, тўмтоқ
чиқади, чоғи.

12 ҳижоли шеърлар ҳам кўп эмас. М и с о л (Навоийнинг
наът-ғазали, вазни – Фоъилун фоъилун фоъилун):

Эй, са·нга¹ мук·та·до·лиқ и·ки¹ кав·н_a·ро,
Ан·та хай·рул ба·шар,¹ ан·та хай·рул ва·ро.

...
Ё на·би·юл·ла·ҳ, аҳ·во·ли·ма¹ қил на·зар
Жур·му исё·ну о·жиз·ли·ғим¹ мо·та·ро.

То а·нинг¹ бир·ла бўлғай, На·во·ий, се·нинг
На·тму ҳам·динг ба·ёни·ға достон·са·ро.(БВ)

11 ва 10 ҳижоли шеърлар эса анча кенг тарқалган:

Иш·к·дин ёнса та·ним сўр·ма са·баб,
Куй·са хо·шоқ ё·лин·дин не а·жаб.
Фоъилотун фаъилотун фоъилун

Фак·р аҳ·ли·га по·д·шо¹ мух·тоҷ,
Уй·ла·ким, шо·х·га га·до¹ мух·тоҷ.
Фоъилатун мафоъилун мафъувл (*Навоий*)

Ю·зи·да ул | ла·би хан·дон | кү·ри·нур,
Сут·га кўп бок·са, ба·ле қон | кү·ри·нур.
Фоъилотуҳ фаъилотун фоъилун

Эй ю·зи | нас·рин, | қо·ма·ти | шам·шод,
Не·ча қилур·сен | жо·ни·ма | бе·дод.
Фоъилун фоъил фоъилун фоъил. (Бобур)

Кўр·сат | жа·мо·линг | мас·то·на·лар·ға,
Иш·кинг·да куй·ган | пар·во·на·лар·ға.
Мафъул мафоъил мафъул мафоъил (Машраб)

Қо·шинг·га тек·киз·ма·гил | қа·лам·ни,
Бу хат би·ла | буз·ма·гил | ра·қам·ни.
Мустафъилун фоъилун мафоъил (Амирӣ)

Му·ҳаб·бат·сиз | ки·ши о·дам | э·мас·тур,
Га·р о·дам·сан – му·ҳаб·бат ихти·ё·р_эт.
Мафоъийлун мафоъийлун мафоъил

Эй сар·ви ра·вон, | на·дур ха·ё·линг,
Жо·н_ўр·та·ди ваъ|да·и ви·со·линг.
Мустафъилатун мафоъилатун (Нодира)

Но·за·ни·нин·ла·рдур са·нга, эй | сар·в·ноз,
Иш·к·бо·зу | иш·к·бо·зу | иш·к·бо·з.
Фоъилатун фоъилатун фоъилун

И·ло·хи, | ҳар қу·нинг | нав·рў·з | бўл·сун,
Ҳа·ми·ша | то·ли·ъинг | фе·ру·з | бўл·сун.
Фаъилун фоъилун мафъувл мafъул (Оғаҳӣ)

Ю·зу қад·динг | кў·риб, жо·но, | ча·ман·да,
А·си·ринг бўл|ди гул, шам·шо|д бан·да.
Мафоъийлун мафоъийлун мафоъил (Фурқат)

Аруз достонлари асосан 10-11 ҳижоли бўлади. Навоий
“Хамса”си достонларининг вазни:

Ҳай·ра·ти аб¹ро·р кү·риб¹ зо·ти·ни,
“Ҳай·ра·т_ул_аб¹ро·р” де·дим¹ о·ти·ни.
Муфтаильун муфтаильун фоъилун

Чи·киб ул так¹га Фар·ҳо¹ду Ши·рин
Не·чук·ким гул¹ша·н_ич·ра сар¹су на·рин.
Мафоъильун мафоъильун мафоъил

Кўз·дин чу¹ о·қиз·са аш¹к сай·ли,
Маж·нуни ки¹би ёд¹_э·тар¹да Лай·ли.
Мафувлу мафоъильун мафоъил

Бўл·ди чун бу¹ ра·қам и·ши¹ тай·ёр,
Кўй·ду·м_о·ти·ни “Саб·ъа·и¹ сай·ёр”.
Фоъилотун мафоъильун фаъилун

Та·но·суб¹ би·ла ақ¹л но·мо¹ва·ри,
Де·ди о·ти·ни “Сад¹ди Ис·кан¹да·рий”.
Фаъувлун, фаъувлун, фаъувлун, фаъул ёки
Мафоъил мафоъил мафоъил фаъил

Сўнгти руқнда куйидаги ислоҳлар бўлиши мумкинлигини таъкидлаймиз:

фоъилун билан бирга фоъилон, ё фаълон = фоъийл,
ёки фоъил,
мафоъил билан бир пайтда мафоъийл, ё мафуул, ёки
мафъол,

фаъилун биргаликда фаълон, ё фаълун, ёки фаъийлун,
фаъул билан бир қаторда фаълун ёки фаълон.

Жумладан, “Сабъаи сайёр”дан олинган юқоридаги байтда сўнгти руқн – фаълон.

9 ва 8 хижоли шеърлар жуда кам:

Бор·ги·л_эй ҳам¹дам, ҳар ё·ни,
Кўнг·лу·м_иғ·миш, ¹тоғ·қи·л_o·ни. (ФК)

Умуман, бармоқ вазнидан фарқли ўлароқ, ҳижолар сони камайган сари арузда шеър ёзиш қийинлашади. Нозимахонимнинг мана бу ғазали бу борада ўзига хос рекорд:

Мустафъилун мафоъил
Кўзи сузук | ни·го·рим,
Сўзи чу·чук | ни·го·рим.

Боқ·май қи·ё | ў·тар·сан,
Ай·бим на·чук, | ни·го·рим?

Ҳаж·ринг·да дар | ду ғам·дин
Қад·дим бу·кук, | ни·го·рим.

Ҳиж·ро·ни о | та·шишинг·дин
Бағ·рим кү·юк, | ни·го·рим.

На·дур хур·ши | ди то·бои, (?)
Сен·сан бу·юк, | ни·го·рим.

Вах, эм·ди бит | ди то·қат,
Мен бир ў·лук, | ни·го·рим.

Кўк·сум·га боқ | – а·лам·дин
Чо·ки сў·кук, | ни·го·рим.

Раҳ·м_ай·ла Но | зи·манг·га,
Кўзи сузук | ни·го·рим.

(9-мисраъда вазн бузилган. Ноёб вазнли ғазал учун айб эмас, албатта.)

Навоийнинг мана бу 20 ҳижоли ғазали эса, аксинча, мисралар узунлиги бўйича рекорд бўлса керак:

Не по·к Маж·нун|ки, бир па·рий чех|ра по·к ҳусни|га зо·р бўл·ғай,
Бу по·к иш·к_ичра по·к жон тар|ки эт·са, не их|ти·ғр бўл·ғай.

...

Ва·фо йў·лин·да | На·во·и·й_ўл·ди|ю кўр·ма·ди гай|ри бе·ва·фо·лиғ
Ва·фо ши·о·ри | би·лур·ки, ёри|га бе·ва·фо·лиғ | ши·ғр бўл·ғай.

Мафоъилатун мафоъилатун мафоъилатун мафоъилатун

Х у л о с а л а р: 1. Ҳижолар талаффузга кўра уч хил, ўлчовига кўра атиги икки хил бўлгани ҳолда рукнлар жуда хилма-хилдир. Мисраларнинг рукнларга бўлиш усуллари эса, табиийки, яна ўнлаб баробар кўп – назарий жиҳатдан олганда, мингдан ортади. Лекин уларнинг ичида мутлақ кўпчиллиги сунъий бўлиб, талаффузга келиши ҳам қийин. Узоқ йиллар тажрибаси асосида атиги 20-30 атрофида аruz баҳрлари ва уларнинг юзтacha атрофидаги шохобчалари ўзбек арузидан ўрин олган. Яна такрорлаймиз: арузда рукнлардан мисра тузилишининг бош қоидаси бу – шеърнинг равон, ўқимишли чиқишидир.

2. Арузий шеърнинг сўнгти рукни муайян даражада вариацияланиши мумкин.

3. Шеър арузнинг қайси баҳрида ёзилиши тилсимли бир равишда шеър мазмунининг чукурлиги, ундаги кайфият, руҳият мураккаблиги билан боғлиқ.

4. Арузнинг ҳали очилмаган имкониятлари кўп. Масалан, унинг бетакрор жанрларидан бири бўлган мустаъзод ривожланмай қолиб кетган. Ҳолбуки, мустаъзод каби “синдирилган” шакллар яна ҳам хилма-хилроқ бўлиши мумкин. Бундан ташқари, у гражданлик лирикаси йўналишида ижод учун катта имкониятларга эга.

АРУЗ ВАЗНИНИ ЎЗЛАШТИРИШ

Аруз вазнида ижод қилиш унинг ритмикасини – замзамасини ўзлаштиришдан бошланади. Бу тажрибани, баҳрлар хилма-хил бўлгани учун, улардан тайин бирини танлашдан бошлаган маъқул. Одатда одамнинг ички табиатига мос равишда қайсиидир баҳр бошқаларига нисбатан кўпроқ ёқади, унга кўпроқ мойиллик бўлади. Буни аниқлаб олгач, ана шу баҳрдаги ғазал ва

мухаммасларни ўқиши, имкон қадар күп намуналар ёдлашва уларни мунтазам тақрорлаб юриш керак.

Мисол учун, вазн сифатида ҳазажи мусаммани солим, ёдлаш учун Навоийнинг мана бу машхур ғазали танланган бўлсин, дейлик. Уни ўқиганда ва ёдлаганда ҳар мисрадан аввал ёки кейин вазн замзамасини тақрорлаш фойдали:

Мафоъийлун | мафоъийлун | мафоъийлун | мафоъийлун
Мени мен ис^{таган} ўз сух^{батига} ар^{жуманд} этмас,
Мафоъийлун | мафоъийлун | мафоъийлун | мафоъийлун
Мени истар | кишининг сух^{батин} кўнглум | писанд^{этмас}.
Мафоъийлун | мафоъийлун | мафоъийлун | мафоъийлун
Не баҳра топ^{қамен андин} ки, мендин ис^{тагай} баҳра,
Мафоъийлун | мафоъийлун | мафоъийлун | мафоъийлун
Чу улким, баҳраи андин | тилармен, баҳраманд этмас.
...

Ёки, рамали мусаммани маҳзуф учун:

Фоъилотун | фоъилотун | фоъилотун | фоъилун
Жисми беморимга бо·р_ул | нарғиси шах^{ло бало},
Фоъилотун | фоъилотун | фоъилотун | фоъилун
Жони хунҳоримга ҳам ул | лаъли руҳафзо бало.
Фоъилотун | фоъилотун | фоъилотун | фоъилун
Даҳ^р_иchinда | оғият нег^{сунки}, ичкач | бир қадаҳ,
Фоъилотун | фоъилотун | фоъилотун | фоъилун
Ёғдурур оламга ўл шўхи қадаҳ пай^{мо} бало.
Фоъилотун | фоъилотун | фоъилотун | фоъилун
Не балодур^{ким}, кутулмасмен балодин | бир нафас
Фоъилотун | фоъилотун | фоъилотун | фоъилун
Ким, манго ет^{мас} даме ул | шўх^{дин} ил^{ло} бало.
Фоъилотун | фоъилотун | фоъилотун | фоъилун
Во·й^{ким}, жонимга кўзу кошу хатгу | холидин
Фоъилотун | фоъилотун | фоъилотун | фоъилун
Ё адамдур, ё малолат, ё суъубат, ё бало...

Айни битта вазндан юзлаб ғазал ўқилиб, минглаб байт ёд олингач, кишида шу вазнга мос ритм шаклланади –

шоирнинг нафас олиши ва ҳижоларни чўзиқ-қисқа талаффузи аруз вазнига мослашади.

Навоий, Бобур, Огаҳий каби ижодкорларда ана шундай ритм автоматизмга айланиб кетган. Шунинг учун, дадил айтиш мумкинки, уларнинг шеърларида аруздан четлашадиган мисра йўлиқса, бу – хаттот ёки ноширнинг айбидан. Бундай ҳолларда асил вазни тиклашга уриниш керак.

М и с о л. “Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами” наприда 16-ғазал:

Кўр·га·ли ҳус·нунг·ни зо·ру | муб·та·ло бўл·дум са·нга,
Не ба·ло·лиғ | кун э·ди·ким, | о·ш·но бўл·дум са·нга.

...

Жо·ми Жам бирла Хиз·р? су·йи на·си·бим|дур му·дом,
Со·қи·ё, то | тар·ки жо·х_ай|лаб га·до бўл·дум са·нга,

– бу тарзда учинчи мисранинг иккинчи руқни рамали мусаммани маҳзуф вазнига тушмайди. Аслида

Жо·ми Жам·да | Хиз·р су·йи|ким, на·си·бим|дур му·дом,

ёки *Хизир* су·йи деб ёзилган бўлиши мумкин. Бобур ҳам бу жумлани шу вазнда қўллади – *Хизир* билан *Масийҳ* сўзларини вазндош қилиб олади:

Ким Хи·зир су·йин о·ғиз·лан|тай, бо·линг·нинг | қо·ши·да?
Ким Ма·сиҳ ал·фо·зи·дин дегай ка·ло·минг | бо·ри·да?

Навбатдаги босқич – ўзлаштирилган вазнда бир мисра шеър битишга уриниш. У алоҳида мисра бўлиши ҳам мумкин – мумтоз адабиётда бир мисрали шеър жанри мавжуд.

М и с о л (“Хазойин ул-маъоний” дебочасидан):

Иш Тенгри·та | тав·ба·ю | и·но·бат | бўл·ғай.
Мустафъилун мафъилун мафъоил мафъул

Мисол (“Бобурнома”дан): “Тонгласига алар ҳам қалин қустилар, бирисининг худ ҳоли ҳароб эди, охир бори халос бўлдилар. Мисраъ:

Ра·си·да буд | ба·ло·е, | ва·ле ба хайр гу·зашт”.

Бу машғулотни севимли ғазалнинг ҳар байтига бир мисрадан жавоб айтиш тарзида бажариш ҳам дуруст.

Машқ. Мисрани тўлдиринг (асру – кўп):

Не·ча йил·лар | — √ — — | — √ ас·ру, | кел·ма·ди,
Ке·ча кел·тум·дир де·бо·н ул | сар·ви гул·рў | кел·ма·ди,
Кўз·ла·рим·га | ке·ча тонг от·кун·ча уйку | кел·ма·ди.

Шундан сўнг энг кўп такрорлаб юрилган ғазалнинг икки-уч байтига тахмис боғлашга уннаса бўлади. (Бутун ғазални мухаммасга тўлдириш билан аruz вазнида етарли малака ҳосил қилгач киришиш лозим. Гап фақат вазнда эмас – мухаммас “атлас кўйлакка бўз ямоқ” қабилида чиқмаслиги кераклиги ҳакида I бобда айтиб ўтилди.)

Аruz вазнини ўзлаштиришнинг яна бир йўли – бу даставвал мавзун шеърлар машқ қилиш. Бунда қофияга эътибор қилинмайди, бутун дикқат вазнга қаратилади. (Вазн ўзлаштириб олингач, қофияни ўрнига кўйишни ўрганиш у қадар қийин эмас. Бармоқ вазнида ижод қилувчилар, аксинча, биринчи ўринда қофия туради, “ғазал” бу – строфалари *aa ba ca ...* йўсинда қофияланган шеър, вазн эса мухим эмас деб қаттиқ янглишадилар.) Мавзун шеърлар ўрганиш жараёнининг маҳсули бўлгани учун, девонларга киритилмайди. Биргина Увайсийнинг мана бу шеъри мустасно:

*За·мо·на кул·фа·ти·дин бу | кў·нгул доғ ўл·ди, доғ ўл·ди,
Бу чар·хи бе·му·рув·ват·дин | кў·нгул доғ ўл·ди, доғ ўл·ди*

...

*Ме·ни рас·во·и о·lam·дин | ма·бо·до эҳ·ти·роз эт·ма,
Ta·кал·лум бир·ла·шо·д_ай·ла, | кў·нгул доғ ўл·ди, доғ ўл·ди.*

*А·жаб аш·ъори мав·зун боғла·ди Вай·сий | ҳа·сад·дин·ким,
У·мар·хон зу·фу·нун·дин·ким, | кү·нгул доғ ўл·ди, доғ ўл·ди.*

(Шеър чамаси Амирийнинг худди шундай – мавзун шеър машқи таъсирида ёзилган. Увайсий асарларининг нашрларида вазн бузилиши ҳолатлари учрайди. Масалан,

*Жароқат бўлди бағрим тиги бедоди рақиблардин,
Бу кўтаҳ мардуми нофаҳмдин кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди,*

байтининг иккинчи мисраси ҳазажи солим вазнига тушмайди. Ҳолбуки, Увайсийдай шоира (яна мавзун шеърда) вазн сакталигига йўл қўйган бўлиши асло мумкин эмас.)

М а ш қ. Увайсий мисрасининг аслини тиклашга уриниб кўринг.

Арузда ижоднинг ибтидоъи – фард, яъни бир байтдан иборат шеър.

Мисоллар:

*Аб·ла·ҳ_о·ни | бил·ки, о·лам·дин ба·қо қилғай та·мась,
Аҳ·ма·қ_ул·ким, | о·ла·м_ах·ли·дин ва·фо қилғай та·мась.(ФК)
(Тамасъ сўзини таъма деб ўқиши мумтоз адабиёт талаффузига зид эканига эътибор беринг.)*

*Ё·р қад·рин | бил·ма·дим, то | ё·р·дин ой·рил·ма·дим,
Ё·р қад·ри | мун·ча ҳам душ·во·р_э·кан·дур | бил·ма·дим.
(Бобур девонидан. Ёр, -вон ўта чўзиқ ҳижсолари қўлланишига эътибор беринг.)*

Фарднинг хусусий шакли – **муаммо**, исм яширинган байт. М и с о л:

*Бу гул·ша·и·чра·ки йўқ·тур | ба·қо гу·ли·га са·бот,
А·жаб са·о·да·т_э·рур чик·са ях·ши·лик | би·ла от
(“Наводир ушишабоб”, муаммолар боби)*

— эски ўзбек ёзувида саодат сўзи С^аҶОД^аТ шаклида ёзилади. Агар О ва Т ҳарфлари чиқарилса, С^аҶД сўзи (исм) қолади.

Бармоқ вазнидаги шеърнинг кульминацияси сўнгти бандга тўғри келади. Сўнгги банди чиқмаган шеър — чала шеър (*Усмон Азимов*). Арузда эса тамойил бошқа — сўнгти байт кўпинча анъанавий табиатда бўлади. Дейлик, шоирнинг ўз-ўзига мурожаати, насиҳати тарзида. Масалан, Навоий ғазаларининг кўпчилиги “май ичу дунё ғалваларини унут” деб якунланган. Албатта, ғазалнинг сўнгти байти муҳим, шу сабабли у ҳатто мақтаъ деган алоҳида номга ҳам эга. Лекин **матлаъ**, яъни ғазалнинг биринчи байти унинг тақдирида ҳал қилувчи аҳамиятга молик. “Биринчи байт қандай чиқса, бутун ғазал шундай чиқади” — деган ибора ҳам шундан. Қолаверса, мумтоз адабиётда шеърлар сарлавҳасиз бўлади — улар айнан матлаъи билан эслаб қолинади.

Матлаъга қўйиладиган талаблар:

1. **Вазн равонлиги**. Бу тушунарли — биринчи байт вазни равон чиқса, уни ёдда тутиш ҳам, кейинги байтларни шу вазнга тушириб ўқиш ҳам ўнгай бўлади.

2. **Оригиналлик**. Матлаъда муаллиф ҳали ҳеч ким кўлламаган фикр, шеърий санъат, қофия ёки ҳеч бўлмаса радиф ихтиро қилиши лозим. Бу ўринда Навоийга фоят манзур бўлган байтлардан эслайлик. Ривоятга кўра, шоир куйидаги байтни бир дарвешдин “тилаб” олган ва уни ғазалгача тўлдирган:

Кўк·ра·гим·дур | суб·ҳ·нинг пи·ро·ҳ·нидин* | чо·к·рок,
Кир·пи·ким шаб·нам тү·кул·ган | саб·за·дин нам·но·к·рок.(НШ)

Байтнинг ҳар икки мисраъида фавқулодда ёрқин образ мужассам. Ундан ташқари **чокрок**, -**нокрок** қофиясининг

* Кўйлак, яктак

оригиналлиги ҳам байтни эшитган одамнинг хотирасига “михлаб” кўяди.

Мана бу байт Ҳусайн Бойқаро ғазалининг матлаъи. Уни Навоий “Маҳбуб ул-қулуб”да шундай таърифлайди:

“Бу радиф ҳам гўёки шариф табъ ва латиф зеҳиннинг ихтироъидурким, (ҳозиргача) эшитилмайдур, бағоят ширин ва дилпазир ва рангин воқеъ бўлубтур:

**Хас·та жо·ним | зя·фи·ға лаъ|ли ша·кар·бо|ринг и·лож,
Зо·р кўнг·лум | дар·ди·ға жон~~бах~~ш гуф·то|ринг и·лож”.**

Ҳусайнин ўта чўзиқ ҳижоларни маҳорат билан кўллаганига эътибор беринг. Ҳар икки мисрадаги маъноси якин сўзларнинг параллел келиши, **илож** сўзининг ҳам даво, ҳам чора маънолари, лаъл сўзининг лаб маъносидан ташқари тиббиётда дори сифатида кўллангани, **хаста** ва **зарьф**, **зор** ва дард синонимик сўзларга асосланган ийҳом санъати – муаллифнинг юксак маҳоратидан далолатdir.

Бу каби матлаълар “шоҳбайт” дея эъзозланиши бежиз эмас.

3. **Салмоқ.** Газалнинг биринчи байтига шундай маъноюкланиши лозимки, уни кейинги байтларда давом эттириш, ривожлантириш мумкин бўлсин ёки кейинги байтларда шарҳлаш учун етадиган салмоқقا эга бўлсин.

Бунинг ёрқин мисоли: “Ҳазоин ул-маоний”нинг биринчи девонидаги биринчи ғазалнинг биринчи байти:

**Аш·ра·қат мин | ак·си шам·сил | каъ·си ан·во|рул·ху·до,
“Ё·р ак·син | май·да кўр” деб | жо·м·дин чиқ¹ти са·до.**

Бутун ғазал шу байтдаги тезисни изоҳлашга, ривожлантиришга қаратилган. (Бу ҳақда Алийбек Рустамов қаламига мансуб “Адаблар одобидан адиллар” рисоласининг “Ҳазоин ул-маоний”нинг фотиҳаси” бобига қаралсин.)

Ўзни арунда синааб кўришнинг синалган бир йўли – татаббубуъ боғлашдир. Мисол:

Ўт·га сол·гил | са·р·в·ни, ул | қад·ди мав·зун | бўл·ма·са,
Ел·га бер·гил | гул·ни, ул рух|со·ри гул·гун | бўл·ма·са. (НН)

Бу ғазалдаги инкор руҳи ҳамда “гулни гулгун дея таърифлаш” Навоийнинг ўзини қониқтирмаган чоғи, кейинроқ ғазал радифини сақлаган ҳолда “бўлмаса” сўзидан “бўлсин” (!) деган маъно чиқадиган ғазал битган:

Гул керакмастур менга, мажлисда саҳбо бўлмаса,
Найлайин саҳбони, бир гул мажлисоро бўлмаса. (ФК)

Хусайн Бойқаро эса матлаънинг аслига жило берган:

Ўтга ёндур са·р·ни, ул қадди раъно бўлмаса,
Елга бергил гулни, ул рухсори зебо бўлмаса.

Шоҳғариб Мирзо Фарибий ҳам татаббубуъ боғлашга уннаган:

Хилватеким бўлса ёру ғайр андо бўлмаса,
Ваҳ, не хуштур гар менга борур таманио бўлмаса.

Бобур татаббубуъи:

Ким кўрар хуршидни ул моҳсиймо бўлмаса?
Ким сўрар шаккарни ул лаъли шакарxo бўлмаса?

Фурқатнинг жавоби:

Умр хуш ўтмас баҳор айёми саҳро бўлмаса,
Лолазор ичра бисоти айш барпо бўлмаса.

Матлаъга қараганда Фурқат мавзуни бошқа томонга – баҳорги табиат мавзуъига бургандек туюлади. Аммо ғазалнинг иккинчи байтига ўтайлик:

Ҳосил ўлмас бодау жом_ила мийнодин мурод,
Жилвагар то сокийи гулчехра андо бўлмаса.

ҚУЛАЙЛАШТИРУВЧИ ВОСИТАЛАР

Арузни тушунадиган, аммо бармоқ вазнида ижод қилувчилар ўртасида “аузда шакл жуда қисиқ, шеърни унинг вазнига туширгунча мазмунга путур етади” деган фикр юради. Аслида аузда шакл мазмундан устун эмас, аксинча шакл ҳатто мазмунга қурбон қилинади, дейиш ҳам мумкин.

Бобур девонидан м и с о л л а р.

Ме·нга бор·моқ¹ муш·ки·лу кел·мак са·нга о·сон·ду·рур,
Уш·бу муш·кил¹ни ма·нга, ё¹ раб, се·н_о·сон¹ қил·га·сен,

— вазн тақозоси билан биринчи мисрада осондур сўзи осондурур шаклида олинган, иккинчи мисрада қилғайсен сўзининг иккинчи ҳижоси қилғасен тарзида қисқартирилган.

Гаҳ қошинг секритибу гоҳи кўзунг ўйнатибон,
Не бало фитна менинг жонима ангиз этасен

— гоҳ сўзи бир ўринда гаҳ, иккинчи ўринда гоҳи шаклида ёзилган; қошингни, кўзингни сўзларида “-ни” кўшимчаси ноошкор қолган; ўйнатиб сўзи ўйнатибон шаклида кўлланган.

Яна м и с о л л а р:

Ўлдуройин дермусан ё қуйдоройин дермусан,
Ёна бошимга балолар ёғдуройин дермусан? (Машраб)

— вазн тақозоси билан “-ра-“ ўрнида “-ро-“ ёзилган ҳамда яна сўзи ёна шаклида кўлланган.

Эй сарви равон, надур хаёлинг,
Жон ўртади ваъдаи висолинг.

...

**Ул ойни юзига баҳс этарсен,
Етмиш магар эй, қуёш, заволинг, (Нодира)**

– вазн талаби билан **ойнинг** сўзидаги қаратқич келишиги қўшимчаси “ни” га қисқартирилган ҳамда **юзидан** ўрнига юзига деб олинган.

**Мени расво қиласан кимдурки, бир сиймин бадан нозик,
Солан бошима савдо кимдур – ул гуллирадан нозик,**
(Увайсий)

– “ган” қўшимчасида “г” ташлаб кетилган, **пироҳан** сўзининг иккинчи чўзиқ ҳижосида “а” ёзилган.

**Хаста кўнгулга қилғасен мунча недин жафо, дедим,
Дема “жафо” ани, санинг дардингадур даво, деди, (Оғаҳий)**

– вазн тақозоси билан **қилғайсен** ўрнида **қилғасен** ёзилган ҳамда недин ва муича сўзларининг ўрни алмаштирилган.

Албатта, нутқ меъеридан бу каби четлашишлар суюйистемол қилинмаслиги лозим. Ҳар қалай, Навоий шеърларида бу каби ҳолатлар жуда кам учрайди. М и с о л:

**Чун қозијол-ҳожот сен даъвои маҳринг қилғали,
Дарду фироқ андухидин келтурмишам икки гуво** (БВ)

– гувоҳ сўзида “ҳ” ҳарфи ташлаб кетилган.

Арузда вазнга солишни енгиллаштирувчи, айни пайтда шеър санъат билан боғлиқ восита – синоним сўзлар. Шоир бисотида бундай сўзлар қанча кўп бўлса, унинг мисраълари шу қадар равон чиқади.

М и с о л. **Бет ва чиройли** сўзлари ўрнида шеъриятда хилма-хил синонимлар қўлланиши яхши маълум. Бу, бир томондан, уларнинг ҳар бири ўз вазнига эгалиги туфайли бўлса, иккинчи томондан қофия учун керак:

бет, юз, рўй	—	чирийли	∨ — ∨
рўй	∨, —	гўзал	∨ —
чехра	— ∨, — —	латиф	∨ ~
узор	— —, ∨ ~	жамил	∨ ~
ораз	— —	малих	∨ ~
важҳ	∨ — —	аҳсан	— —
руҳсор	— ~	нозанин	— ∨ —
сиймо	— —	зебо	— —
лико	∨ —	сулув	∨ —
...		...	

М а ш қ. Жадвалнинг ҳар бир устунига яна камида бештадан синоним қўшинг.

М а ш қ. **Жамол, зебо, моҳитобон, гулрў** каби “гўзал юз” маъносида келувчи сўзлар қаторини давом эттиринг.

М и с о л. Бобурнинг мана бу ғазалида маънодош ва маъноси яқин сўзлар қўлланишига эътибор беринг:

Қаду хаттинг била кўзу юзунг, эй сарви сиймитган,
Бири сарву бири райҳон, бири наргис, бири гулшан.

Ҳадису лаълу рафтору жамолингдин эрур ҳар дам,
Тилим гўё, сўзум рангин, кўнгил хуррам, кўзум равшан.

Мени мадхуши мискин, найлай ул шўхи бало бирла,
Мен асру бедилу беҳуд, ул асру пурдилу пурфан.

Фалак жавру жафосидин, ул ой дарду балосидин,
Чекармен нолау афғон, қилурмен гиряю шеван.

Балою ишку ёлғузлукдаги ҳижрону турбатда
Отим Мажнун, кишими меҳнат, ишим зору ерим гулхан*.

Ўқунг бирла хаёлинг, дардингу меҳрингга Бобурдек
Таним манзил, кўзум маскан, кўкус маъво, кўнгул маҳзан.

* Гулхан – кулхона маъносида

Арузда вазнни мувофиқлаштиришнинг яна бир кенг тарқалган воситаси, бу – турли вариантда қўлланиши мумкин бўлган “хамолеон сўзлар”:

била – бирлан, бирла=бирга, биргаликда, била, ила, -ла; М и с о л:

Сендин ойру найлагаймен ийд ила наврўзни,
Ойу иил хуштур сенинг бирла агар бўлсам била; * (Бобур)

учун – чун, чу;

эй – “О!”, э, оё, аё, ё, -о;

агар – магар, гар, ар.

Агар муслиҳме·н, ар муфсид, вагар ошиқме·н, ар обид,
Не ишинг бор сенинг зоҳид, менинг не ихтиёrim бор?!

(Бобур)

– гарчи – арчи (Бобур: *Me·н_ar·чи даҳр бо·ғи·дин |
ха·zon яф·роғи·дек бор·дим*);

каби – кеби; у каби – уйла; бу каби – буйла;

мисоли – мисли, бамисли, биайниҳ;

лекин – лек;

нима – не, на, н-; нима этай – нетай, нима айлай –
найлай; нима учун – не учун, невчун, нечук ва ҳ.к.;

ки – ким, к-.

М и с о л (“Лисон ут-тайр”дан):

Сўнг·ра То·вус¹ эт·ти уз·рин¹ иб·ти·доъ,
Де·ди: – “К·эй сен¹ бар·ча·миз·га¹ мук·та·доъ”

– “Ки, эй” жумласи “кэй” деб қисқартирилган.

-нинг – -им (менинг = маним, бизнинг = бизим ва ҳ.к.);

* Бу ерда «бўлсам била» жумласи «била бўлсам, била олсам» маъносига ҳам эга эканлишидан «била» сўзи ийҳом санъати ҳосил қиласди.

-ни – -н (холини – ҳолин, қилганини – қилганин ва ҳ.к.);

тагин – таги=дағи, доғи;

у – ул; бу – бул; шу – шул, ўша – ўшул;

гүё – гүйиё, гүйи;

ва лекин – валек, vale, вал;

балки – балким, бал ва ҳ.к.

Бу каби кўмакчилар мисрада анча эркин жойлаша олади ва шу билан уни мувозанатга келтиришга кўмаклашади. Арузда бу вазифани бажарадиган яна бир восита: “-дир” (-дур, -дурур шакллари билан) ва “-е” қўшимчалариdir.

М и с о л а р (“Бадоиъ ул-васат”дан):

То се·нинг·дек | қо·ти·ли хун|ҳо·ра·е бор|дур ма·нга,
Бил·ла·ҳ_ ар ўл|мак·ди·н_ӯз·га | чо·ра·е бор|дур ма·нга?!

– хунхора, чора сўзларига нейтрал “е” юкламаси қўшилган, бор сўзи бордур, биллоҳ сўзи биллаҳ шаклида олинган, агар сўзи ар деб ёзилиши натижасида ўзидан олдинги чўзиқ ҳижони қисқартирган.

Шаҳ·д_а·ро оғуш·та гул·бар|гे·ду·рур ул | ик·ки лаб,
Ҳар сўз_ан·дин'ким чи·қар, ши·ри·н_э·са йўқ|тур а·жаб,

– гулбарг сўзи “-едурур” қўшимчаси билан уч ҳижога (!) ортирилган, байтда яна “-ким”, “-тур” юкламалари жалб этилган. Ҳижо охирида “у” сўзи чўзиқ ҳижога ўтаверар эди, шунга қарамай бу сўз ул шаклида ёзилиши туфайли вазн равонлангган.

Кўнг·лум·ни чу ул | па·ри о·либ·тур,
Де·во·на бў·лур|га не қо·либ·тур (Бобур)

– бу байтда кўмакчи сўзларнинг чу, ул, -тур, не шакллари кўлланган.

Мана бу мисолларда бир сўзга бир неча кўмакчи юкланган:

Ўзгалар бирла ичарсен маю мен зорға ул
Бодаедурки, эрур таъми ачиғ, лаззати талҳ.

Менимудурменким қуёш қулбамни равшан айламиш,
Оби ҳайвон зулматободимни гулшан айламиш. (НШ)

Кўп вариантлилик нафақат кўмакчиларга, балки асосий сўзларга нисбатан ҳам кўлланади: шоҳ–шаҳ, подшо–подшоҳ–подشاҳ, кошки – кош, гаҳи–гоҳо–гоҳида–гоҳ–гоҳ–гаҳ–гаҳ, бир–бирап, икки–ики, етти–ети, саккиз–секиз, тўққиз–тўқиз, мисли–мисоли, сув–су, юв–ю, ният–нийят, бўлмоқ–ўлмоқ, олдида–олида, побаст–пойбаст–пайваста ва х.к.

М и с о л:

Буроқингга тўқуз гунбад бу тўққиз гунбади ҳазро. (FC)

Ким сўрар шаккарни ул лаъли шакарҳо бўлмаса? (Бобур)

Бу усул шоирлар тахаллусида яна ҳам эркинроқ кўлланганини кузатиш мумкин: Навоий, Навоий, Навоий; Увайсий, Увайси, Увайс, Вайсий; Муқими, Муқими, Муқими, Муқим ва х.к.

Айнан ўзбек тилида арузий шеър ёзишда яна бир қулаги – инверсия, яъни сўзларнинг ўрнини бемалол алмаштириш мумкинлиги. Қиёслаш учун на араб тилида, на форс тилида бундай имкон йўқлигини таъкидлаймиз: сўзлар ўрни алмаштирилса, маъно ўзгариб кетади.

Инверсия бармоқ вазнида ҳам кенг кўллангани учун, атиғи бир мисол билан чекланамиз:

Ишқ аро расволигим элга берур Мажтишини ёд,
Үйлаким айлар ани кўрган мени маҳзуини ёд (НШ)

– иккинчи мисрада сўзлар оддий нутқда “уни кўрган маҳзун мени кўрган(дек) ёд айлайди” тартибида келган бўлар эди.

Таъкидлаш лозимки, аруз даҳолари асарларида вазнни енгиллаштирувчи воситалар кўпинча семантик юк ҳам ташийди – улар бир ўринда сабаб-оқибат муносабатини ифодалаб, шеърнинг мантиқий изчиллиги таъминласа, бошқа ўринда интонацияга таъсир этиб, шеърдаги лирик кайфиятни равшанлаштиришга хизмат этади.

ЎЗБЕК АРУЗИДА ФЕЪЛ

Ўзбек тилида хилма-хил шаклда тусланадиган, шунинг учун хижолар таркибини мувофиқлаштириш масаласида энг қулай сўз туркуми бу – феъл. Мумтоз адабиёт вакиллари томонидан феълнинг факат назмда кўлланадиган ўнлаб шакллари муомалага киритилган.

М и с о л. Навоий ғазалларида айламак сўзи қуйидаги шаклларда кўлланганини кўрамиз: айла, айлай, айлайин, айлар, айларам, айлаб, айласа, айлагай, айласун, айлаган, айлагач, айламиш, айлағамен, айлағасен, айлагали, айлагуси, айлатур, айлатгай, айлатгуси, айлатгач, айлатмиш, айламон (=айлайман, айлай оламан), айлаяжак ва б.

Ваҳоланки, бу вариантларнинг барчаси бўлишсизлик шаклида (айламас, айламамон, айламагай, айламамиш ва ҳ.к), сўроқ шаклида (айламасму, айларсанму, айлармусан ва ҳ.к), тасдиқ шаклида (айлагайдур, айлабдуур ва ҳ.к) ва яна бошқа шаклларда (айласанг-чи, айлагудек, айламуштек, найлагай, найласун ва ҳ.к) кўлланиши мумкин.

Ваҳоланки, айламак сўзи қилмоқ ва этмак сўзлари билан маънодош ва бу икки сўзнинг ҳам ана шу қадар

хилма-хил шакллари мавжуд. Уларни ўз ўрнида қўллаш вазнни қулайлаштиришдан ташқари нутқни ранг-баранг қилинча ҳам қўл келади. М и с о л:

Иш манга қилмоқдуур ул шўхи бепарвони ёд,
Ул унутмиш ониким, қилғай мени шайдони ёд.

Хулд аро бўлсам анинг қўйин соғингум, ваҳ, не тонг,
Ғурбат ичра айламақ эл манзилу мъво·ни ёд.

Буйлаким, лаълинг майининг шавқидин маст ўлмишам,
Бодадек қоним тўк, этсам бодайи ҳамрони ёд.

Лаъли элни тиргузурда ўзгаларни ёд этар,
Ўлтуурурда ғамзаси айлар мени расвони ёд.

Рашқдин бехуд тилярмен ҳалқниким, қилмағай
Жинси одам ул парийпаркар малаксиймони ёд.

Кўр муникум, андин ўзга кимса борму ёдима,
Эйки дерсен, қилмагил ул чобуки зебони ёд.

Дайр пири илгидин зуннор этармен орзу,
Ҳар қачонким, айласам ул дилбари тарсони ёд.

Дўст ёдидин кўнгулни уйла истармен тўла
Ким, ул айлай олмагай дунёву мо фиҳони ёд.

Чунки туфроғ ўлди ёдингдин Навоий сен даги
Нетти қўйсанг журъаे туфроққа, айлаб они ёд, (FC)

– бирор феъл шакли такрорланмаган.

Бу мисолдан яна кўринадики, қилмоқ ва этмак сўzlари доим ҳам бир-бирининг ўрнини босавермайди. Чунончи:

– биринчи мисрада иш қилмоқдуур ўрнида иш этмакдуур деб бўлмайди,

– иккинчи мисрада қилғай ўрнига эткай ёзилса, ониким сўзининг “м” ундоши кўчиши натижасида учинчи хижо қисқариб қолади,

— учинчи мисрада эса аксинча, эткаймен ўрнига қилгаймен ёзилса, зун~~нор~~ сўзининг ўта чўзиқ ҳижоси кисқармай қолади ва ҳ.к.

Феъллар яна қай даражада тусланиши мумкинлигига “Хазойин ул-маъоний”дан мисоллар:

Жаҳдим андоқдур етишгайменму деб васлига бот,

Демангиз ах~~боб~~ким, қилмасун бас йиғламоқ,

Ҳажр ўтиға истасанг ёқилмағайсен, эй кўнгул,

Кўнгул олурда ажаб дилрабо эмиштуксен,

Ёнида эл кўрсам ўқ санчилмасунму жонима,

Вафо ваъда айлаб жафо айладингло,

Жонму ё лаълинг чучукдур десам, аччиғланмагил,

Басдуур ул ойни кўргандин кўнгул титратмаси.

Билгай ул кофир анга термулмагимни, билсаким
Не тазаллум бирла қотилни қилур нazzора сайд?!

Термуруб турғунча бориб шаҳсуворе кўзлали.

Навоий лексикасининг нақадар бойлигига феъллар мисолида яна бир карра амин бўлайлик:

Нў·ши ла·би¹ни ҳар не·ча¹ сўрдум,_ў·сон¹ма·дим,
Ич·мак би·ла¹ ҳа·ё·т зу¹ло·ли·ни қон¹ма·дим.

Зо·ҳид де·ди¹ки, раҳ·н_э·ти¹бои хир·қа дай¹r_a·ро,
Қил·миш·се·н_ан¹да бут·қа до¹ғи саж·да, тон¹ма·дим.

Муг пи·ри май¹ бе·риб, ти·ла¹ди жон·ни муг¹ба·ча,
Ҳар не·ки де·ди·лар қи·лу¹ри·дин то·жон¹ма·дим.

Сар·хай·л_э·дим¹ бу ке·ча ха¹ро·бо·т ах¹ли·га,
Ул сал·та·нат¹ни ле·к ўзум·га и·нон¹ма·дим.

Ақ·л_эт·ти манъ муғ·ба·чаю дай·р·дин, ба·се,
Кў·п_ўг·ди хуруу рав·за·ни, ле·кин бе·гонма·дим.

Шук·р,_эй кү·нгулки, бўл·ма·дим аф·ло·к жаври·дин
О·шуф·та·ҳолу жо·ҳи·га до·ги кү·вонма·дим.

Аз·м_эт·ти·м,_эй ! Наво·и·й, ул ой са·ри бу ке·ча,
Мах·ваш·ла·р очти шу·ла·и рух·со·ру ёнма·дим.

Бир замонлар атиги бир байти дор остига олиб бориши мумкин бўлган бу ғазал аслида Навоийнинг мутойибаси, ўз даврида “туркий тил ғазал ёзишга мос эмас”, деган иddaоларга жавобидир.

Ғазал лугати: ўсонмок – зерикмоқ, чарчамоқ, машғулотдан ўзни тўхтатмоқ; раҳн этибон хирқа – хирқангни гаровга бериб; дайр, муғ – оташпарастлар, бутпарастлар ибодатхонаси, кўчма маънода – майхона; муғ пири – руҳоний, кўчма маънода – майхона эгаси, бошлиғи, муғбача – майхона хизматчиси (ҳозирда: официант ёки официантка); тожонмок – бош тортмок, рад қилмок; сарҳайл – саф раҳбари, жўрабоши; ўгмак – мақтамоқ, таърифламоқ; равза – жаннат, жаннатдаги боғ; афлок – фалаклар, тақдир; ошуфтаҳол – паришон, ўзни йўқотиш; жоҳ – мансаб, мартаба, комфортга берилиши; азм – қарор, азм этмоқ – қатъий йўлга чиқмоқ; махваш – ойдай, ой юзли; ёнмоқ – 1) ўтда ёнмоқ, аланга олмок; 2) қайтмоқ, қайрилмоқ, ён томонга ўтрилмоқ.

Бу ўринда Навоий тилининг табиати хусусида қисқа фикр-мулоҳаза билдириб ўтиш жоиз. Баъзан иштибоҳли савол қўйилади: Навоий асли қайси тилда ёзган?

Навоий тили – мумтоз ўзбек адабий тили

Бу тасдиқнинг муҳим далилларидан бири – феъллар.

Айнан феъл туркумига кирган сўзлар тилнинг энг событ (инвариант), замон ўтиши билан ўзагини сақлайдиган унсури эканлиги яхши маълум. Хусусан, Фарбда Болқон ярим ороли, шарқда Узоқ Шарқ, шимолда Болтиқбўйи, жанубда Ўрта Осиёни қамровчи улкан худудга тарқалиб кетган туркий тилли элатларнинг тил умумийлиги бошқа

сўз туркумларига нисбатан кўпроқ айнан феъллар воситасида идентификация қилинади. Бу услуб нафақат тилларнинг бир оиласа мансублигини аниқлашда, айни пайтда, бир оиласа мансуб тилларни ўзаро фарқлашда ҳам муҳим ўрин тутади.

Шу нуқтаи назардан Навоий ғазаларида қўлланган феъллар мажмуаси ўрганилса, Навоий тили бугун амалдаги бўлган барча туркий тиллар ичidaайнан ўзбек адабий тилига энг яқин эканлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Бу ҳақиқатни бир мисолда намойиш этайлик

**Парийвашим қаро бўркинки, бир ён эгри қилибдур,
Магарки шамъи жамоли фатиласи эгилибдур (FC)**

матлаъи билан бошланган ғазалда қуйидаги феъллар иштирок этган: қилмоқ, эгилмоқ, чиқармоқ, битилмоқ, синграмоқ, тешилмоқ, эмоқ, (б)ўлмоқ, ешилмоқ, игирмоқ, чигилмоқ, тикилмоқ, тиргизмоқ, сўкунмоқ, тирилмоқ, ичмоқ, йигилмоқ, билмоқ. Синграмоқ сўзи ҳозир инграмоқ, сиқтамоқ шаклида, игирмоқ – йигирмоқ, ешилмоқ – ечилимоқ шаклида қўлланишини эътиборга олсак, бу сўзларнинг барчаси ҳозирги ўзбек тилига хос эканлигини кўрамиз, бошқа туркий тиллар, хусусан, қарлуқ лаҳжасидаги бошқа тилларда ҳам бу сўзларнинг кўпич ўзгариб кетган.

П БОБГА ИЛОВА

АРАБ ТИЛИ ВА АРУЗ

Навоий ижодида араб тилининг ўрни. Шарқнинг мумтоз шоирлари орасида Алишер Навоий каломи араб тилига хос сўз ва ибораларнинг жуда кўплиги билан ажralиб туради. Бунинг бир неча изоҳи бор. Биринчидан, шоир она тили билан бир қаторда форс тилини болалигидан яхши билган, шунинг учун мактаб ва мадрасада ўқигандага кўпроқ араб тили билан шугуулланган. Кейин Улугбек мадрасасида ўз даврида диний илмларнинг чукур билимдони сифатида шуҳрат қозонган Абу Лайс Самарқандийдан араб тилидан таҳсил олганда, бу борадаги билимини ҳадди аълосига етказган.

Иккинчидан, Навоий болалик ва йигитлик даврида асосан шоир сифатида танилган, аммо ҳаётининг Самарқанд давридан бошлиб у яна ҳам юқорироқ мартабага – файласуф олим ва мутафаккир мавқеига кўтарилиган.

Учинчидан, Навоий асарлари ўзбек учун “Куръон”и карим тилининг соҳилига олиб ўтадиган ўзига хос “кўприк”дир.

Мисол:

Журму исён ҷоҳидин чиқмоқ Навоий илтимос

Сендин айлар, негаким йўқтур санга куфван аҳад (НШ)

– сўнгти жумла “Ихлос” сурасига тегишили. “Куръон”и каримдан олинган бу каби ибора ва жумлалар Навоий асарларида кўплаб учрайди.

“Куръон”и карим тили арабча бўлгани учун оятлар тиловат қилинганда, ҳамма ҳам уларнинг маъносини англайвермайди. Навоий асарлари, гарчи тушуниш ҳар доим ҳам осон бўлмаса-да, бари бир ўзбек тилида ёзилган. Шу нуқтаи назардан олганда, улар муайян даражада “Куръон” тафсири вазифасини ўтай олади. Мисол:

**Се·и_ўз хулқинг¹ни тузгил, бўл¹ма эл ахло¹қидин хурсанд,
Кишига чун¹ киши фарзан¹ди ҳаргиз бўл¹мади фарзанд.**

...

Бўлуб нафсинг¹га тобиъ, банд¹ этарсен туш¹са душманни,
Сенга йўқ нафс-дек душман, қила олсанг¹ ани қил банд.
...

Кўнгулдин жахл ранжи доғиъи гар истасанг, бордур
Навоий боғи назми шак²カリсто нида ул гулқанд. (ФС)

Иккинчи байт “Куръон”и каримнинг “Юсуф” сурасидаги 53-оят билан боғлиқ: “...нафсимни оқламайман. Чунки нафс – агар Парвардигоримнинг Ўзи раҳм қиласаса – албатта барча ёмонликларга буюргувчидир...”. (Аълоуддин Мансур тафсири)

“Нафси аммора” (буюргувчи нафс) ибораси шу оятдан келиб чиқкан. Байт тақрор (нафсингта-нафсдек), тарди акс (банд, душман – душман, банд) каби санъатлар билан безатилгани учун уни ёд олиш ўнгай. Уни ҳар тақрорлаганда эса, “Юсуф” сурасини хотирга келтиради ва кишига ўз нафси амморасини енгишга кўмаклашади.

Ғазалнинг якуний байтидаги Навоийнинг ўқувчига мурожаати ҳам дикқатга молик: агар кўнглингдан жаҳлни (жаҳолатни) дафъ этишни истасанг, Навоий боғига сайр қилким, муродингта етгайсан!

Мана бу байт Навоийнинг Мұхаммад алайҳиссалом мадҳига бағишланган наът ғазалининг матлаъи:

Зиҳе бошинг уза ваш-шамс зеваридин тож,
Сочинг саводида тафсири лайлутул-мेърож. (НШ)

Табиийки, ваш-шамс, тафсир, лайлутул-меърож жумлаларининг маъносидан бехабар одам бу байтни тушунмайди. Лекин, иккинчи томондан, бундай байтларни тушунишга интилиш ўқувчининг диний саводини кўтаришга хизмат қилади. (Зиҳ – таҳсинга сазовор, “Ваш-шамс” – сура номи, зевар – безак, савдо – қора ранг, лайлутул-мерож – пайғамбар меърож қилган тун.)

Дўс-т ёдидин кўнгулни уйла истармен тўла
Ким, у-л_айлай олмағай дунёву мо фижони ёд, (ФК)

– бу байтда Жалолиддин Румий фалсафасининг бош концепцияси “Фиҳи мо фиҳи” (“Ичиндаги ичиндадир”) тилга олинган.

**Чун Навоий назмининг ҳар ҳарфидур шархи ғаминг,
Деса бўлурким, эрур ҳар байти бир байт ул-ҳазан. (ФК)**

Байт ул-ҳазан (“ғам уйи”) Шарқ фалсафасида бу дунёning асил моҳиятини ифодалаган. (Байт сўзи “уй” маъносида ўзбек тилида байтуллоҳ ибораси таркибида учрайди, ҳазан эса ўзбек тили лугатидаги ҳазин сўзи билан ўзакдош).

**То ҳақиқий ишқ мастимен кўнгулни қовмушам
Ониким, андишашаи хусни мажоз айлар, нетай? (НШ)**

Бу байдаги **хусни мажоз** – Навоий даври эстетик тафаккурига оид тушунча.

**Бирорга мусаллам тариқи тасаввух
Ки, зотида мавжуд эмастур тахаллуф**

**Тасаввух ризо аҳлидин яхши ахлок,
Эрур истилоҳати зебу такаллуф.**

...

**Қилиб Ҳақ вужудида маҳв ўз вужудин,
Навоий, муни бил тарийки тасаввух (ФК)**

– бу газал шаклан назм, моҳиятан эса тасаввух тўғрисида жажоҳи рисола. Мана бу газал ҳам бошдан-оёқ Шарқ фалсафаси мавзууда:

**Сипех-р_осебидин солим кутулмоғлиқ не имкондур
Ки, меҳре дашту тийғи кулгуси барқи дурахшондур.**

...

**Ҳаёт ичра бақо чун мумкин эрмас Нуҳ бўлсинким,
Ўлар ҳолатда туғмай ўлган ўғли бирла яксондур.**

**Бақо сарчашибаси зулматда дерлар, йўқки, ул зулмат
С-кандар оҳи ўтидин йигилиғон дуди хирмондур.**

**Навоий, ўргабон ўзлук қадам бу йўлға кўй, яъни
Ки, ҳар ҳамроҳким бўлғай тажарруд мониъи ёндур. (БВ)**

Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Бир-икки оғиз сўз – Навоий ижодидà форс тилининг ўрни ҳақида. Бу тилда ҳам йирик девон ва қиёси йўқ қасидалар биттан зуллисонайн шоир туркий шеърларида форсча сўзларни, арабий сўзлардан фарқли равишда, меъёрида ишлатган. Бир қараашда бу ажабланарли: ахир Навоий форс тилини ниҳоятда мукаммал билган. Қолаверса, унинг замондошлари учун форс тили ҳам она тилидай гап бўлган, араб тили эса, нима бўлгандан ҳам, барини бир хорижий тил эди. Айни мана шу ҳолат ҳам исботлайдики, Навоий арабча сўз ва ибораларни кўплаб қўллаган экан, бунда у соф адабий-лисоний вазифадан ташқари бошқа мақсадларни ҳам кўзлаган – биз бу хусусда юқорида фикр юритдик.

Мумтоз адабиётда сарви гулрӯй, шўхи бадхӯй, моҳи тобон, чархи фалак, заҳри чашм, пири дайр, рози дил, нури дийда, сарфитнайи олам, расвойи жаҳон, гули сурый, жоми Жам, офтоби оламоро жумлаларидағи каби каби форсча изофа эркин қўлланган. Ҳатто форсий изофа нақши Хотам, сирри мубҳам каби арабча сўзларга, суйи Хизир (Хизир суви), кўйи дард (дард кўчаси) каби туркий сўзларга ҳам татбиқ этилган. Хуллас, шеърлардаги форсча сўз ва изофаларни тушуниш ўзбек ўқувчиси учун кўп ҳам қийинчиллик туғдирмайди. Қиёслайдиган бўлсак, Навоий, форс тилидан фарқли равишда, араб тилидан мураккаб иборалар, бус-бутун жумлаларни бемалол жалб қиласкерган. М и с о л:

Тийралиқдур даҳр иши, софий фано жоми-ю, бас:
Айюҳа-с-соқий лано даъ мо кадар хуз мо сафо,

– муламмаъ, яъни биринчи мисраи туркий, иккинчиси арабча байт.

Навоий асарларида форс тилига хос яна бир восита – сўз ясовчи қўшимчалар. Бу борада шоир ҳатто янги сўзлар ихтиро қилишга ҳам мойил бўлган. Масалан,

Кўз қонидин дема, этагим лолавордур
Ким, кўхи дардининг этаги лолазордур (БВ)

деб бошланган ғазалда лолагун, лолакор, лолабор, сийнасўз (сийнани куйдиргувчи) иборалари ишлатилган.

Навоийдан кейин муайян тарихий шароит тақозоси билан ўзбек шоирлари унинг асарларидағи форсий сўз ва иборалардан фойдаланишда давом этгандар, аммо араб тилидан олинган сўз ва ибораларнинг мутлақ кўпчилиги бегоналашган – бу тилни ўрганиш сусайиб кетган. Оқибатда Навоий асарларидағи айнан араб тили элементлари бугунги ғазалхон учун мушкуллик келтириб чиқаради.

Шунинг учун араб тилидан муайян тасаввурга эга бўлиш – Навоий асарларини тушунишни анча енгиллаштиради. Бу айни пайтда аруз вазнининг асили қонуниятини англаш учун ҳам зарур.

Дарвоқе, Навоий тилининг мураккаблиги тўғисида гап кетганда, бу хусусият нутқда арабча ва форсча сўзлар кўплиги учунгина эмаслигини назарда тутиш лозим. Шоир асарларида қадимги туркий тилга оид сўзлар ҳам оз эмас. Хусусан, туркий халқлар аждодларининг динига хос бўлган Тангри (Тенгри), учмок, тамуғ сўзлари Оллоҳ, жаннат, дўзах сўзлари қаторида баравар кўлланган.

Мана бу байтда учта ана шундай тоифадаги сўз ишлатилган:

Ёр ирни била қилмангиз, э қанду шакар, лоф,
Чун оби ҳаёт ўғониб андин ёшинибдур.

Байтдаги қадимги туркий сўзлар: 1) ирни – лаби (ирин – лаб); 2) ўтғонмоқ – уялмок; 3) ёшинмоқ – яширинмоқ. Мазмуни: Эй қанду шакар, ширинлигингизни ёримнинг лабига қиёсламанг, чунки унинг лаззатлилигидан уялган оби ҳаёт одамлар кўзидан беркинишга мажбур бўлган. Ёр лабини ҳеч ким бундан ошириб таърифлай олмаса керак.

Шунингдек, Навоий ўзбек шеваларига хос кўплаб сўзларни ҳам адабий тилга олиб кирган. Филология фанлари номзоди Бердак Юсуф шоир асарларида Фориш туманидаги Учма қишлоғи шевасига хос бўлган дўлту (сиртлон), бўламоқ (шама қилмок), юткамоқ (гапни бошқа томонга бурмоқ) сўзлари учрашини аниқлаган.

Араб алифбоси 28 та ҳарфдан иборат:

Бу алифбога форс ва турк тиллари эҳтиёжи билан яна тўрт харф кўшилган:

پ пе, چ чим, ڙ же, ڳ گоф.

Мана шу 32 ҳарфдан 28 таси тайин ундош товушларни билдиради (чапда кирил ёзувидаги ўзбек алифбоси ҳарфлари берилган):

бс - Б.

пe - П.

те, итаки — Т,

се. син. сод – С

жим – Ж (жажжи сүзидаги),

ЧИМ - Ч,

хе, хо – X (“хо” ҳарфи сүз охирида “A” товушига ҳам мос келади),

$$xe - X,$$

дол, сод – Д,

зол, зе, зод, изги – З (“зод” баъзан Д деб ўқилади: хизмат = хидмат),

$$p_0 - P,$$

жо – Ж (аждар, ажиотаж сұларидаги),

шин – Ш,

файн - F,

$$\phi_0 - \Phi,$$

коф - K,

$\kappa\phi - K$,

$$g\phi - \Gamma,$$

HVH + KO

ЛОМ – Л.

МИМ - М

$$H\bar{V}H = H,$$

— 1 —

Девонларда ғазаллар биринчи мисранинг охиридаги ҳарфи бўйича араб алифбосига мувофиқ тартибда жойланади. Хусусан, “з” ҳарфи билан тугаган шеърлар тўрт жойда келади, чунки, зол, зе, зод, изғи ҳарфлари ўзбек тилида бир товуш, араб тилида эса турли товушларни белгилайди.

Юқоридаги рўйхатга алиф, вов, йо, айн ҳарфлари кирмаган. Улар алоҳида ёндашувни тақозо этади. Даставвал айн ҳарфининг аруздаги ролини кўрайлик. У араб тилида тайин ундош товушга мос келади (“х” товушининг жаранглиси). Ўзбек тилида расман бундай товуш йўқ, фақат айрим ҳолларда – икки унли ёнма-ён келганда улар орасида “айн”га яқин товуш талафуз қилинади: оила – оъила, мудофаа – мудофаъа, беўхшов – беъўхшов ва х.к.

Айн ҳарфи фақат араб тилидан ўзлашган сўзларда учрайди ва улар мумтоз адабиётда араб тили имлосига мувофиқ ёзилган. Гап шундаки, уларнинг кўпчилиги “Куръон”, ҳадислар матнига кирган ва шу туфайли маълум маънода муқаддаслашган. Масалан, “Ал-Фотиха” сурасининг “Ийёка наъбуду ва ийёка настаъин” оятида икки жойда айн талафуз этилади.

Таркибида айн ҳарфи бор сўзлар ҳозирги имлода қандай ёзилишини кўрайлик.

1. Сўз бошида ёзилмайди: акс (аслида ъакс), умр (аслида ъумр), ишқ (аслида ъишқ), омон (аслида ъамон), азим (аслида ъазим). Баъзан сўз бошида келган “айн” бир ҳарф кейинга ўtkазиб ёзилади: эътибор (аслида ъитибор), эъзоз (ъизоз), аъзам (ъазам).

Арузда бу муайян хушёрликни талаб этади: сўз бошидаги айн, ёзилмаса-да, олдинги хижодан ундош кўчишини “таъциклиди”.

2. Сўз охирида ҳам ёзилмайди: шам (аслида шамъ), жам (жамъ), нав (навъ), толе (толиъ), мавқе (мавқиъ), воқе (аслида воқиъ), манба (аслида манбаъ), соме (сомиъ), авзоръ ва х.к. М и с о л:

**Истасангким ургасен давронга тийғи инқитоъ,
Ул видоъ эткунча сен қилғил бурунроғ алвидоъ. (FC)**

Арузнинг қатор тушунчалари айн билан тугайди: **мисраъ, матлаъ, мақтаъ, тақтиъ, илми бадиъ, татаббуъ, маснуъ, мураббаъ, фаръ, музориъ** ва ҳ.к.

3. Сўз ўртасида айн айриш вазифасини бажарганда албатта ёзилади. Бунда у сўз ичида бўгиннинг биринчи ҳарфи бўлиб келади: **суръат, журъат, талъат, масъул, журъа, бидъат, қитъя.**

4. Сўз ўртасида унлидан кейин келганда баъзан ёзилади: **меъёр, таъмин, маъно, раъно, лаъл, маърифат, яъни, аъло, мўътабар.** Бундай ҳолатда у ўзидан олдинги унлини чўзиқ унлига айлантиради.

Айн ҳарфининг бу функцияси қизик: агар чўзиқ ҳижо қисқа унлили бўлиб, охиридаги ҳарф айн бўлса, у аслида ундош билан ёшилган чўзиқ ҳижо турига киради. Ўзбек тилида эса “ъ” ундош эмас. Аммо у ўзидан олдин келган қисқа унлини чўзади. Натижада

ундош + қисқа унли + ундош

схемасидаги ҳижо

ундош + чўзиқ унли

схемасидаги ҳижкога айланади. Кўриниб турибдики, вазн бўйича ҳар иккиси teng. Мисол: **маъ·но** сўзининг биринчи ҳижоси.

Худди шу сингари,

ундош + қисқа унли + ундош + ундош

схемасидаги ўта чўзиқ ҳижо

ундош + чўзиқ унли + ундош

схемасига ўтади ва бу сафар ҳам ҳижонинг вазни сакланади. Масалан, лаъл. Бу хосса айн ҳарфи ёнидаги ундош билан ўрни алмашганда ҳам кучида қолади: **жамъ = жаъм.**

5. Сўз ўртасидаги айн ёзилмайдиган ҳоллар ҳам кўп: **мамур (аслида маъмур), мўмин (муъмин), тақиқ (тавъик), муассаса (муъассаса), мутолаа (мутолаъа), дуо (дуъо), маориф (маъориф) ва ҳ.к.**

Айн тушириб қолдирилган ҳолатлар хушёрликни талаб этади: ҳижо қисқариб қолмаслиги лозим. М и с о л:

Но·си·ҳо, о·шиқ·ли·ғим·ни | манъ қил·динг, | бил·ма·динг
Ким, на·си·ҳат | бир·ла даф·ъ_үл·мас қа·зо бўлған ба·ло. (FC)

Кўриниб турибдики, манъ сўзи “ъ” ҳарфи туфайли ўта чўзиқ, демак, у ташлаб кетилса, мисрада бир ҳижо етмай қолади. Дафъ сўзи ҳам ўта чўзиқ, фақат бу сафар “ъ” ҳарфи кейинги сўзга кўчиб, унинг “даф” қисми оддий чўзиқ ҳижо ҳосил қилмоқда. Агар “ъ” бўлмаса, да·ф_үл·мас деб ўқишига тўғри келар ва да қисқа ҳижо бўлиб қолар эди.

Умуман, Навоий девонларида “ъ” ҳарфи қатнашмайди-ган газал йўқ ҳисоби. Мана бу байтнинг биринчи мисраъида учта айн бор:

Сунъунг қилибон субҳни ул навъ мушъабид
Ким, меҳр ўтиң оғзидан этар ҳар нафас ифшо. (FC)

Охиридаги “ъ” ҳарфи ёзилмагани боис, мажмуъ, масмуъ, тавқиъ, тактиль, тудуъ, ружуъ каби сўзларнинг иккинчи хижоси қисқадай туюлади. Ҳолбуки, бу ҳижолар нафақат чўзиқ, балки ўта чўзиқдир!

М и с о л л а р (“Лисон ут-тайр”дан): •

То фу·зу·ли | ўр·га·тиб ул | жамъ·ни,
Кўзу·нгиз·дин | ё·шу·руб ул | ша·мъ·ни

– бу байтда ўта чўзиқ ҳижолар “биру чорак ва чорак” қоидаси билан ўқилса, вазн чиқади. Аммо мана байтда айн ундош сифатида талаффуз этилмаса, вазнга тушириш қийин:

Ким·са·га ав·вал·зи гам мам·ну·ғ·дур,
О·да·ми·дин | сўнг·зи гам мат·муъ·дур.

(“Ғам-ташвишдан боши чиқмаётган одамга ҳақиқат излаш на ҳожат?” – деган саволга Худхуднинг жавоби. Навоийдан яна бир ҳикмат: одамзод ўтиб кетган ташвишларни унуниши лозим, ҳаётнинг маъноси навбатдаги ташвишлар билан яшашдан иборатдир.)

6. Кўп ҳолларда тушиб қолган айн ўрнини ўзакдош сўзларга қиёслаб аниқлаш мумкин.

М и с о л л а: **Масъуд, Саъди (Саъдулла)** → ўзаги СъД → ўзакдош сўзлар: **саъодат, Саъид; шеър, ашъор** → **шоъир, мушоъира, шуъур; маъшуқа** → **ъишқ, ъошиқ, таъашшуқ; Талъат** → **толиъ, матлаъ, тулув, Муталлиъ, мутолаъа, матлаъ.**

7. Араб тилида айн тўлақонли ундош, бошқа ундошлардан ҳеч бир кам жойи йўқ. У ҳатто халқ – халлок, жабр – жаббор, азим – муаззам, атири – аттор – муаттар, кудс – қуддус – муқаддас сўзларида бўлгани сингари иккиланади. М и с о л:

Лаълича эмас оғзи қилур вакти такаллум,
Гўёки қилиптур бу хижолатдин ўзин гум (НШ)

матлаъли газалда қофиядош сўзлар шундай давом этган: табассум, тараҳхум, тазаллум, таваҳхум, тараннум. Газалнинг 6-байти:

Чун бода йиқор даврда не софу не дурдий,
Чун давр ўтар хоҳ аламу хоҳ танаъум.

Сўнгти сўз танаум ёки танаъум деб ўқилса, вазн ҳам, қофия ҳам бузилади.

Араб тилида айн билан уйқаш яна бир ҳамза деган товуш бор. У талаффузда қисқа йўтални эслатади (клоклаут) ва араб тилига ўзига хос колорит багишлайди. Араб ёзувининг илмий адабиётдаги транскрипциясида апостроф белгиси ‘ билан кўрсатилади: ‘амон, ‘адаб, ма’мул, ибтидо‘.

Ҳамза ҳам айн каби бизнинг ёзувимизда бирда “ъ” ҳарфи билан кўрсатилади, бирда ёзилмайди,: даъб, каъс, масъул, маъмул, маъво, нашъа, таъсир; доир (аслида доъир), доим (доъим), абр (ъабр), Жазоир (Жазоъир), коинот (коъинот), мабда (мабдаъ), масала (масъала), масалан (масъалан), савол (суъол), мутаассир (мутаъассир), раис (раъис), рӯё (аслида руъйо), Навоий (Навоъий), одоб (ъадаб), адаб (ъадаб) ва ҳ.к.

Бошқа тилларда, хусусан, ўзбек тилида ҳам унли товуш билан бошланадиган сўзлар бошида аслида ҳамзага ўхшаш ундош талаффуз этилади, факат араб тилидан бошқа тилларда у ёзувда

акс этмайди. Араб тилида эса ҳамза аниқ талаффуз этилади ва шунинг учун ёзувда маҳсус ҳаракат белгиси билан кўрсатилади. Ҳамза ҳаракат белгиси бўлгани учун бирор ҳарф устига ёки остига кўйилади.

Демак, ўзи ҳаракат белгиси бўлса ҳам, қаерда ҳамза бўлса, ўша ерда ҳарф бор!

Шунинг учун бу китобда ҳамза ҳам “ъ” ҳарфи билан ёзилган. Бунинг яна бир сабаби бор: ҳозирги ўзбек тилида айн билан ҳамза қоришиб кетган. Чунончи, кирил ёзувидағи ўзбек алифбосида ҳар иккиси “ъ” ҳарфи билан, лотин ёзувидағи алифбода эса ’ (апостроф) билан ифодаланиб келмоқда.

Аслида айн ва ҳамза фарқ қиласи. Масалан, маъмур сўзида “ъ” ҳарфи “айн” бўлганда у обод (одамлар яшашига мослашган) деган маънени беради (**иморат, меъмор, таъмир** сўzlари билан ўзакдош), “ҳамза” бўлса, “буюрилган, мутасадди” маъносини беради (**амр, амир, маъмурият** сўzlари билан ўзакдош).

Ёзувимизда бир хил ўрин олган бу икки товушнинг бошқа бир фарқи муҳимроқ:

“айн” ёзувда хеч қачон тушиб қолмайди; сўз бошида келса, олдинги сўздан ундош кўчишига йўл кўймайди;

“ҳамза” сўз бошида ундош кўчишига монеълик қилмайди, бунда у талаффуз этилмайди (сўз ўзагида қатнашган ҳоллар мустасно).

Чўзиқ ва қисқа унлилар. Араб тилида атиги учта унли мавжуд: а, и, у. Уларнинг ҳар бири қисқа ёки чўзиқ талаффуз килиниши мумкин, шунинг учун унлиларни олтита деса бўлади.

Ўзбек тилига қисқа унли, чўзиқ унли тушунчалари хос эмас, шу сабабли ёзувимизда унлиниң чўзиқ-қисқалиги фарқланмайди. Араб тилида эса унлиларнинг чўзиқ-қисқалиги маънога таъсир қиласи. Бу ҳолат ёзувда ҳам акс этади.

М и с о л л а р: Алим сўзида биринчи унли чўзиқ бўлса, у “олим” – билувчи, илмли маъносини, иккинчи унли чўзиқ бўлса, “алийм” – хабардор маъносини беради.

Анвар (унлилар қисқа) – энг ёргуғ, анвор (иккинчи унли чўзиқ) – нурлар.

Ҳамид сўзида қайси унли чўзиқлилигига қараб, “ҳомид” – мақтовчи ва “ҳамийд” – мақтовга сазовор маъноси чиқади.

Шунинг учун кишининг исми “Ҳомид” бўлиши мумкин, аммо “Абдулҳомид” бўлмайди, “Абдулҳамид” эса тўғри бўлади.

Эски ўзбек ёзувида, араб тилидаги сингари, қисқа унлилар ёзилмаган. Шунинг учун, масалан, МЛК ўзагидан фақат қисқа унлилар билан фарқланадиган мулк, миљк, малак сўзлари бир хил ёзилган, малик сўзи МЛИК, малака(т) сўзи МЛКТ, мамлакат сўзи ММЛКТ шаклида ёзилган. Бундай сўзларни матн мазмуни (контекст)га таянибгина тўғри ўқиш мумкин.

Лекин “Қуръон”и карим каби маъсулиятли матнларда, лугатлар ва дарсликларда, ёзув тўғри ўқилиши учун, қисқа унлилар **ҳаракат белгилари** деб аталувчи маҳсус белгилар билан кўрсатилади.

Ҳаракат белгиси ўзидан олдин келган ундош ҳарфга тиркалади. Ҳаракат белгиси тиркалмаган ҳарф **сокин** ҳарф дейилади.

Аruz вазни. Мумтоз аруз вазни ана шу ҳаракатли ва сокин ҳарф тушунчаларига асосланади. Аруз вазнидаги шеърда:

- 1) мисраларда ҳарфлар сони бир хил бўлади;
- 2) мисраларда ҳаракатли ва сокин ҳарфлар тартиби бир хил бўлади;
- 3) агар мисра бошида ва ўртасида икки сокин ҳарф ёнма-ён келса, иккинчиси ҳаракатли деб хисобланади.

Мисол:

Кўнглум ўртансин агар ғайрингта парво айласа,
Ҳар кўнгул ҳамким сенинг шавқунгни пайдо айласа.

...

Ғайр зикрин ошкоро қилса лол ўлсун тилим,
Қайси бир тил ҳамки зикринг ошкоро айласа. (FC)

Биринчи байт транскрипциясини кўрайлик. Бунда куйидагиларга келишамиз:

– ёзиладиган ҳарфларни, (жумладан унлининг чўзиқлиги белгиси сифатида келган “алиф”, “вов”, “йо”ни) катта ҳарфлар билан, ҳаракат белгиларига мос қисқа унлиларни кичик курсив ҳарфлар билан ёзамиз,

- айн ва ҳамза ундошларини тиклаймиз,
- “нг” ундоши учун й белгисини кўллаймиз,
- эски ўзбек ёзувига мувофиқ сўз оралитини қолдирмаймиз,

-- қонуният яққол бўлиши учун, ёзув машинкаси (courier) шрифтини танлаймиз:

кўЊЛумўРтанСуунагаРФайРиЊГапарВоОъайлаСаA,
ҳарКўЊулҳамкиМСениЊшавқуЊнипайдоОъайлаСаA,

- биринчи ва иккинчи қоида яққол кўриниб турибди, яъни, ҳар икки мисрада ропша-роса 26 тадан ҳарф ва 15 тадан ҳаракат белгиси бор ҳамда уларнинг тартиби тўлиқ устма-уст тушади.

Энди кейинги байтни қўшайлик:

кўЊЛумўРтанСуунагаРФайРиЊГапарВоОъайлаСаA,
ҳарКўЊулҳамкиМСениЊшавқуЊнипайдоОъайлаСаA,
ғайРзиКринъоошкօօРօօқилСалօօлўлсунтилим,
қайСиБиртилҳамкиЗирниЊоошкօօРօօъайлаСаA,

- ҳарфлар сони аввалгидек 26 тадан, аммо учинчи мисрада иккита, тўртинчи мисрада битта ҳаракат белгиси кам. Кузатиш мумкинки, учинчи мисрада икки марта, тўртинчи мисрада бир марта ҳарфлар учлиги тизилиб турибди (остига чизиб кўрсатилган). Бу ҳолларда мумтоз арузнинг учинчи қоидаси амал қилиши, яъни ўргадаги ҳарф ҳаракатли деб ҳисобланishi лозим. Ана шу “фиктив” ҳаракат учун Ø белгисини қўллайлик:

кўЊЛумўРтанСуунагаРФайРиЊГапарВоОъайлаСаA,
ҳарКўЊулҳамкиМСениЊшавқуЊнипайдоОъайлаСаA,
ғайРзиКринъоошкօօРօօқилСалօօлўлсунтилим,
қайСиБиртилҳамкиЗирниЊоошкօօРօօъайлаСаA,

- натижада вазн идеал даражада намоён бўлади.

Араб ёзувига асосланган аruz вазнининг бу қадар мукаммаллиги унинг форс ва турк дунёсига ёйилишида муҳим роль ўйнаган. Албаттa, мумтоз адабиётимиз намояндадари томонидан аruz ўзбек тили қонун-қоидаларига мувофиқлаштирилган, аммо вазнининг назарий асоси – ҳаракатли ва сокин ҳарф тушунчалари сакланган. Аruz назарияси Шайх

Аҳмад Тарозий, Алишер Навоий ва Мирзо Бобур рисолаларида мана шу асосда баён қилинганини таъкидлаган эдик.

Аруз вазни бутунлай бошқа – ҳижо тушунчасига асосланган баёни Абдурауф Фитрат рисоласида келтирилган*. Бу назария энди араб ёзуви билан боғланмаган. Шуннинг учун қўйидаги хуласа ўринлидир:

**аруз вазни ўзбек тили табиатига ҳам батамом
мувофиқдир.**

Хусусан, Навоийнинг юқоридаги байтларида бугунги лугатимизга кирмаган бирорта ҳам сўз йўқ, шунга қарамасдан вазн ҳижо ҳисобида ҳам идеалдир.

Китобнинг 2-бобида айнан ўзбек арузи баён қилинди.

Кизикувчилар учун арузнинг ҳар икки назарияси ўртасидаги мутаносибликни келтирамиз*.

Мумтоз аruz назариясида	Соддалаштирилган аruz назариясида
Ҳаракатли ҳарф	Бўгин бошидаги қисқа унли ёки ундош+қисқа унли
Сокин ҳарф	1) сўз охиридаги ундош, 2) сўз охиридаги чўзиқ унли, 3) кетидан ундош келган ундош, 4) кетидан ундош келган чўзиқ унли
Сабаби ҳафиф	Оддий чўзиқ ҳижо
Сабаби сақијл	Икки қисқа ҳижо
Ватади мажмӯъ	Бир қисқа ва бир чўзиқ ҳижо
Ватади мафруқ	1) бир чўзиқ ва бир қисқа ҳижо, 2) ўта чўзиқ ҳижо
Фосилаи сұғро	Икки қисқа ва бир чўзиқ ҳижо
Фосилаи кубро	Уч қисқа ва бир чўзиқ ҳижо
Асил руқн	Мўътадил руқн
Зиҳоф	Руқни ўзгартириш (кўплиги зиҳофот)
Фаръ	Ўзгартирилган руқн номи (кўплиги фуруъ)

* Проф. Ш.Шомуҳамедов аруз вазнини ҳижо тушунчасига асосида ўлчашни европалик арузшунослар кириттган, деган маълумот келтиради.

* Аруз атамаларининг асил маънолари ва келиб чиқиш тарихи тўғрисида Э.Талабовнинг қўлланмасидан маълумот олиш мумкин.

Садр	Байт биринчи мисрасининг бошидаги руҳи
Аруз	Байт биринчи мисрасининг охиридаги руҳи
Ибтидоъ	Байт иккинчи мисрасининг бошидаги руҳи
Зарб	Байт иккинчи мисрасининг охиридаги руҳи
Хашв	Мисра ўртасидаги руҳи(лар)
Баҳр	Муайян руҳилар билан бошланган туркум
Мусамман	Тўрт руҳли мисра (саккиз руҳли байт)
Мусаддас	Уч руҳни мисра (олти руҳли байт)
Мурабабъ	Икки руҳли мисра (тўғт руҳли байт)
Солим	Ўзгармаган руҳи ва улардан тузилган баҳр
Ҳазаж	Мафоъийлун руҳнига асосланган баҳр
Рамал	Фоъилотун руҳнига асосланган баҳр
Ражаз	Мустағфъилун руҳнига асосланган баҳр
Мунсарих	Мустағфъилун мафъулоту руҳилар жуфтлигига асосланган баҳр
Музориъ	Мафоъийлун фоъилотун руҳилар жуфтлигига асосланган баҳр
Муқтазаб	Фоъилотун мафоъийлун руҳилар жуфтлигига асосланган баҳр
Мужтасс	Мафоъилун фоъилотун руҳилар жуфтлигига асосланган баҳр
Сариъ	Мустағфъилун мустағфъилун фаъилун схемасига асосланган баҳр
Жадид	Фоъилотун фоъилотун мафоъилун схемасига асосланган баҳр
Қарийб	Мафоъилун мафоъилун фоъилотун схемасига асосланган баҳр
Ҳафиғ	Фоъилотун мафоъийлун фоъилотун схемасига асосланган баҳр
Мушокил	Фаъилотун мафоъийлун жуфтлигига асосланган баҳр
Мутақориб	Фаъувлун руҳнига асосланган баҳр
Мутадорик	Фоъилун руҳнига асосланган баҳр
Мунсариҳи мусаддас	Мустағфъилун мафъулоту мустағфъилун баҳри
Музориъи мусаддас	Мафоъийлун фоъилотун мафоъийлун баҳри
Мушокили мусаддас	Фоъилотун мафоъийлун мафоъийлун баҳри
Комил	Мутағфъилун руҳнига асосланган баҳр

Вофир	Мафоъилатун руқнига асосланган баҳр
Тавил	Фоъилун мафоъийлун жуфтлигига асосланган баҳр
Мадид	Фоъилотун фоъилун жуфтлигига асосланган баҳр
Басит	Мустафъилун фоъилун жуфтлигига асосланган баҳр
Тажнис	Ёзилиши бир хил, маъноси ҳар хил сўз ва жумлалардан ташкил топган қоғия
Туюқ	Қоғияси тажнисдан иборат тўртлик
Рубоий	Арунинг махсус вазнларида ёзиладиган тўртлик (боща баҳрлардан фарқли равишда тўрт мисръ ана шу вазнларнинг тўрт хилида бўлиши мумкин)

Зиҳофот ва фурӯъ (руқни ўзгаришлари)

Амал номи	Амал	Натижа (фарь)
Қабз	Мафоъийлун → мафоъилун	мақбуз
Кафф	Мафоъийлун → мафоъийлу	мақфуф
Харм	Мафоъийлун → мафъувлун	ахрам
Харб	Мафоъийлун → мафъувлу	ахраб
Шатар	Мафоъийлун → фоъилун	аштар
Ҳазф	Мафоъийлун → фаъувлун	маҳзуф
Қаср	Мафоъийлун → мафоъийл	мақсур
Ҳатм	Мафоъийлун → фаъувл	ахтам
Жабб	Мафоъийлун → фаъул	маҗбуб
Залал	Мафоъийлун → фоль	азлал
Батар	Мафоъийлун → фоль	абтар
Ҳабн	Фоъилотун → фаъилотун	маҳбун
Қафр	Фоъилотун → фоъилон	мақфур
Шакл	Фоъилотун → фаъилоту	машкул
Ҳазф	Фоъилотун → фоъилун	маҳбуни маҳзуф
Қаср	Фоъилотун → фоъилон	мақсур
Қатъ	Фоъилотун → фальгун	мақтӯй
Ташъис	Фоъилотун → мафъулун	мушаъяс
Жаҳф	Фоъилотун → фоль	маҗхұф
Тасбиль	Фоъилотун → фоъилотон	мақтуыи мусаббаъ
Рабъ	Фоъилотун → фаъул	марбӯй
Ҳабн	Мустафъилун → мафоъилун	маҳбун

Тавий	Мустафъилун → муфташлун	матвий
Қатъ	Мустафъилун → мағфұвлун	мақтұй
Тахлиль	Мустафъилун → фашувлун	мухалла
Хазз	Мустафъилун → фашлун	махзуз
Рафъ	Мустафъилун → фоъилун	марфұй
Хабл	Мустафъилун → фашшалатун	махбул
Изола	Мустафъилун → мустафъилон	музол
Тарфил	Мустафъилун → мустафъилотун	мураффал
—	Мустафъилун → мағоъилон	матвийи музол
—	Мустафъилун → мағоъилотун	махбуни мураффал
—	Мустафъилун → муфташлутун	матвийи мураффал
Хаби	Мағбұвлоту → мағбұлоту	махбун
Тайи	Мағбұвлоту → фоъилату	матвий
Хабл	Мағбұвлоту → фашшалату	махбул
Вақф	Мағбұвлоту → мағбұлон	мавқуф
Кашф	Мағбұвлоту → мағбұлун	макшүф
Салм	Мағбұвлоту → фашлун	аслам
Жадъ	Мағбұвлоту → фоъ	маждұй
Нахр	Мағбұвлоту → фаш	манхур
Рафъ	Мағбұвлоту → мағбұлу	марфұй
Қабз	Фаъувлун → фашувлун	мақбұз
Қаср	Фаъувлун → фашулун	мақсур
Хазф	Фаъувлун → фашувл	махзуф
Салм	Фаъувлун → фашлун	аслам
Сарм	Фаъувлун → фашлу	асрам
Батар	Фаъувлун → фаш	абтар

Баҳрни номлаш на м у н а с и (“Мезон ул-авзон”да келтирилгандын вазни энг мураккаб мисоллардан бири).

Сен·дин мағнго та·ҳам·мул¹ э·мас бир за·мон ии·роғ·лик,
Жон риш·та·си э·рур чу¹ се·нинг сун·бу·линг·га боғ·лик.
Мағбұвлу фоъилотун мағоъийлу фоъилотун

Бунда:

- мисраз босидаги руқнлар жуфтлигига күра баҳр – музори, ҳар мисра түрт руқни, демак, музориши мусамман;
- биринчи ва учинчи руқнлар қисқартирилгандын, жадвалга күра, мағоъийлундан ҳосил қилингандын мағбұвлу руқни – ахраб, мағоъийлудан ғана мағбұвлу руқни – музори.

рукни – макфуф, иккинчи ва тўртингчى рукнлар солим қолган. Шунинг учун баҳр номи:

музориъ мусаммани ахраби макфуфу солим арз ва зарб

Яна ҳам түлиқроқ айтилса, музориъ мусамман: садри ахраб ва солим ҳашви аввал ва макфуф ҳашви соний ва солим арузу зарб. Лўндаси, мағъувлу фоъилотун мафоъийлу фоъилотун.

Байтни күйидаги усулда руқнларга ажратиш ҳам мүмкін:

Сен-дин маңғо¹ та-ҳам-му-л_э¹мас бир за-мон¹ ии-роғ-лик,
Жон риш-та-си¹ э-рүр чу се-нинг сун-бу-линг¹га боғ-лик.
Мустафыилун мафоъилун мустафыилун мафоъил

III боб

АРУЗ ЗАВҚИ

НАВОЙЙИНГ ҚОФИЯ САНЬЯТИ

Маълумки, қофия – шеърнинг бадиий асар бўлишида ҳал қилувчи омил эмас. Қофиясиз ҳам шеър қиёмида бўлиши мумкин. Айни пайтда қофияси жойида-ю, аммо поэзияга алоқаси йўқ тизмалар жуда сероб. Бу икки ойдин ҳақиқат аксиома бўлишига қарамай, шеърда қофиянинг ўрнини камситиш ҳам тўғри эмас. Образли қилиб айтганда, агар шеър ўн саккиз ёшли қиз бўлса, вазн унинг қомати, бадиият – чехраси, мазмун – феъл-атвори, шеър руҳи унинг қалбига ўхшатилса, қофияни кўзларига қиёслаш мувофиқ бўлади.

Қофия – сўзларнинг охиридаги ҳарфлар (товушлар) бир хил келиши (сўзи, юзи, кўзи, изи каби). Лекин бу таъриф жуда жўн ва яроқсиз. Аслида қофияда ўзига хос фан ва санъат мавжуд. Шарқ мумтоз адабиётида шеър санъати “илми бадеъ”, “илми вазн” билан бир қаторда “илми қофия”ни ҳам ўз ичига олган, бу мавзуда рисолалар битилган. Мумтоз шеъриятимизда кўлланган вазн ва қофия илми ҳақида У.Тўйчиевнинг “Ўзбек поэзиясида аруз системаси” рисоласи, А.Хожиаҳмедовнинг “Мумтоз адабиёт малоҳати” кўлланмаси орқали танишиш мумкин.

Шу билан бирга, таъкидлаш лозимки, классик қофия илми анча мураккаб. Бу ердаги ахвол ҳам аруз вазнига ўхшаш: мумтоз аруз назарияси мураккаблиги сабабли ғазалнависликка мойил ижодкорлар учун тушуниш ва ўзлаштиришга қийин (улар илмий ходим эмас-да).

Натижада кўплаб “ғазалнавис”ларнинг шеърлари аруз талабларига жавоб бермайди. Бу ҳолатнинг арузшунослар томонидан танқид қилиниши эса, танқид аслида тўғри ва адолатли бўлишига қарамай, юқмайди, муҳими, шоирларни арузда ижод қилишга унданмайди, ҳатто совутади. Ушбу китобнинг иккинчи бобида аруз вазнининг соддалаштирилган назариясини тақдим қилган эдик. Энди қофия назариясининг соддароқ йўсинда баён этамиз.

Мумтоз қофия назарияси ҳам вазн сингари ҳарф ва ҳаракат тушунчаларига асосланади. Шунинг учун ҳозирги шеърнависларнинг кўпчилиги қофия илми ва санъати хақида тушунчага ҳам эга эмас. Шуни назарда тутиб, соддалаштирилган қофия назариясини баён этамиз. Бу шеърнависларга ҳам, шеърхонларга ҳам оз бўлса-да нафи тегади, деб умид қиласиз.

Қофия шеърнинг кўп жанрига хос, аммо у фақат ғазал жанрида ниҳоятда яққол намоён бўлади. Одатда шеърда 2-4 тадан сўз қофиядош бўлиб келса, ғазал учун 7-12 тадан қофиядош зарур. (Қасидани қофия нуқтаи назаридан узуноқ ғазал деб қараш мумкин.)

Даставвал шеърга ҳусн бағишловчи бу муҳим тушунчага аниқлик киритиб олиш лозим. Қофияга аниқ таъриф бериш учун дастлаб шеърда қайси мисралар қофияланисини (шеър строфикасини) белгилаб олиш керак. Ғазалда бу – биринчи ва жуфт рақамли мисраълар. Уларни қофияланувчи мисралар деб аташ табиий. Ҳар бир мисра охирида такрорланадиган сўз ёки сўзлар гуруҳи радиф деб аталади.

Қофияланувчи мисраларда радиfdban олдин келувчи сўзлар ўзаро қофияланиси лозим. Уларни қофиядор сўзлар деб атаемиз. Барча қофиядор сўзларда бир хил кўшимчалар такрорланиси мумкин. Бундай кўшимчалар радиғга ўхшаш ўрин тутади. Шунинг учун уларни радифа деб атаемиз. Чин қофияни ажратиш учун қофиядор сўзлардан

радифаларни ажратиш керак. Шунда кофиядош сўзлар қолади. **Кофия** – ана шу кофиядош сўзларнинг охирида такрорланадиган ҳарф ёки бир неча ҳарф гурухидир*.

Кофиядор сўзлардан радифани чиқариб, кофиядош сўзларни ажратиш юзаки кофияланган, аслида эса кофияси йўқ шеърларни фош қиласи. Масалан, **соchlaringдан, лабларингдан, кўzlaringдан, менгларингдан** сўзларининг охирида 9 тадан ҳарф (8 тадан товуш) такрорланади, лекин шунга қарамай уларда кофия йўқ: сўзларнинг такрорланаётган қисми “**-ларингдан**” радифа бўлиб, у сокит қилинса, **соч, лаб, кўз, менг** ўзаклари қоладики, бу сўзлар мутлақо кофиядош эмас.

Энди кофия ва у билан билан боғлиқ тушунчаларга мисоллар ҳарайлик.

**Қошу юзунгии мунажжим чунки кўрди бениқоб,
Деди: кўрким Кавс буржидин туғуптур офтоб (FC)**

– радиф ҳам, радифа ҳам йўқ, кофия “-об”: **бениқоб, офтоб, шаккароб, жавоб** ...

**Кимки кўрса мушки ноб ул сунбули сероб аро,
Бир қаро туфроғ дегайким тушти мушки ноб аро (FC)**

– радифа йўқ, радиф – аро, кофия яна “-об”: **сероб, ноб, меҳроб** ...

**Мени шайдо қиладурғон бу кўнгулдур, бу кўнгул,
Хору расво қиладурғон бу кўнгулдур, бу кўнгул (Лутфий)**

– радиф беш сўзли, радифа йўқ, кофия “-о”: **шайдо, расво, таманио** ...

**Сўзи ҳажринг ичра йўқ бирён кўнгулнинг тоқати,
Бўлмас эрмиш куйган элнинг ўт била кўп улфати (FC)**

* Куйида Кофия тушунчаси кенгайтирилади.

– радиф йўқ, радифа – биргина “-и” қўшимчаси, қофия “-ат”: тоқат, улфат, тийнат ...

На хуш бўлғай иковлон маст бўлсак васл боғинда,
Кўлум бўлса анинг бўйнида-ю, оғзим қулогинда,

– радиф йўқ, радифа: “-инда”, қофия “-оф”: боғинда,
кулогинда, аёғинда = айоғинда ...

Дилрабо, сендин бу ғамким, менда бордур, кимда бор?
Фурқатингдин бу аламким, менда бордур, кимда бор? (БВ)

– радиф тўрт сўзли, радифа “-ким” қўшимчаси, қофиядош сўзлар: ғам, alam, нам ...

Ол хабар, ул сарвиноз уйқусидин турганмукин?
Ногаҳон турган эса, туш-муш, сўранг, кўрганмукин
(Муқимиий)

– радиф йўқ, радифа “-ганмукин”, қофия “-ур”: тур, кўр,
ўлтур ...

Кофияга алоқадор тушунчаларни бир мисолда жамлайлик:

* Мумтоз адабиётда у, ў ҳарфлари ва “ув” бирикмаси Қофиядош саналади.

Бу ғазалда қофиядош сўзлар: **аҳмар** (қизил), **аҳгар** (чўғ), **аҳтар** (юлдуз), **гавҳар**, **ханжар**, **шаппар** (шаппарак, кўршапалак), **озар** (олов), **ништар**, **маҳзар**, **бовар** (**бовар** – қилмоқ – ишонмок). Юқоридаги таърифга мувофиқ қофия – “-ар”. Бунда “а” қисқа унли бўлиб, эски ўзбек ёзувида алоҳида ҳарф билан ёзилмаган, керак бўлганда ҳаракат белгиси билан кўрсатилган. Шунинг учун мумтоз қофия илмида уларга турлича атама қўлланган: “р” ҳарфи – равий, “а” эса тажвих деб аталган.

Мумтоз қофия илмининг бу каби хусусиятлари ҳозирги ёзувга хос эмас. Шунинг учун хоҳ мумтоз адабиётнинг бугунги напрларини ўқиш бўлсин, хоҳ замонавий шоирларнинг ижодий амалиёти бўлсин, таъсис, даҳил, ишбоъ, равий, ҳуруж, мазид каби ўнлаб қофия билан боғлиқ атамалардан самара кўп эмас. Лекин қофия санъатининг муҳимлиги шубҳасиз. Шуни ҳисобга олиб, бу ерда тегишли тушунча ва нафосатни ҳозирги ёзувда очиб беришга мўлжалланган қоида таклиф этилади. Бунинг баробарида қофия тушунчасини кенгайтириб, унинг воситасида Навоийнинг қофия санъатидаги хусусиятларни намоён этишга ҳаракат қилинади.

Шу мақсадда юқоридаги қофиядош сўзларни эски ёзувга мослаб қайта ёзib чиқайлик (П бобга қаранг): **ҶаҲМаР**, **ҶаҲГаР**, **ҶаҲТаR**, **ГаВҲаR**, **ХаНЖаR**, **ШаППаR**, **ҶаОЗаR**, **НаШТаR**, **МаҲЗаR**, **БаОВаR**.

Кўриниб турибдики, бу сўзларнинг қофияси факат “ар”дан иборат дейиш уларнинг оҳангдорлигини тўлиқ акс эттирмайди – аслида қофиядошлиқ анча чуқур. Айтайлик, **гавҳар**, **асар**, **гуллар**, **келар**, **шар**, **самовар** сўzlари ҳам шу қофияга эга, аммо бу сафар қофиядошлиқ “ар”дан нарига ўтмайди.

Сўзларнинг оҳангдошлигини намоён этиш учун қофия формуласини киритамиз. Бунда иккита маҳсус белги жалб этилади:

& – қисқа унли учун белги,
– чўзиқ унли ва ундош белгиси.

Қофиядош сўзларда такрорланадиган ҳарфлар (сўзниңг қаерида келишидан қатъи назар) қофия формуласида ҳам ўзи ёзилаверади, такрорланмайдиган ҳарфлар эса юқоридаги ишоралар билан алмаштирилади.

Бундан ташқари, қофия таркибидаги ҳарфларни қора (ёғли) шрифтда, радиф ва радифаларни эса курсив билан ажратамиз.

М и с о л л а р. Юқорида келтирилган мисоллар учун қофия формулалари:

беникоб, офтоб, шаккароб, жавоб, …, формуласи – #об, сероб аро, ноб аро, мехроб аро, … – #об аро,

шайдо қиласурган бу кўнгулдир, бу кўнгул, расво …, таманно … – #0 қиласурган бу кўнгулдир,

тоқати, улфати, тийнати, … – #ати,

боғинда, кулoғинда, айoғинда, … – #оғинда,

аҳмарму экин оё, гавҳарму …, – #а##арму экин оё.

Бу мисолларда қофиянинг тузилиши анча содда. Энди мураккаброқ мисолларга ўтайлик.

Ул ойки, жафо нардини хўблардин утуптур,
Ё раб, не бало, меҳру вафони унугуттур.

– радиф йўқ, “-утптур” радифа (утмоқ – ўйинни ютмоқ). Қофияни тўлиқ аниқлаш учун хўблардин сўзининг “н” ҳарфи кейинги сўзга уланиши лозим: -н утуптур, унугуттур, бутуптур, курутуптур, … формуласи: #утуптур.

Хилватин айлабмудур ул шўхи сийминбар қаро,
Тун саводи бирла кийгандек маҳи анвар қаро

– формуласи: #ар қаро.

**Илоҳо, подшоҳо, кирдгоро,
Санга очуқ ниҳону ошкоро**

– формуласи: #оро.

**Кўзунг не бало қаро бўлуптур,
Ки жонға қаро бало бўлуптур**

– формуласи: #� #� бўлуптур.

Навоий девонларида қофияси анча чукур ғазаллар ҳам кўп. Мисол:

**Неча бўлгай манга ҳажр ичра тазаллум, ё раб?
Айла бу зулм аро ҳолимға тараҳҳум, ё раб**

– қофиядошлиар таваҳҳум, тақаллум, танаъзум, табассум, таъзазум, тақаддум тарзида давом этади; формуласи: та#а#²ум, ё раб (#² белгиси тегишли ундош иккиланганини ифода этади).

М а ш қ. Бу мисолда Навоий кўллаган қофиядошлиар ўзагини толинг, сўнг тақаллум, табассум сўzlари қолишидан фойдаланиб, маъносини аникланг.

**Каҳринг ўлса, барча ишимидин малолатдур санга,
Лутғунг ўлса, юз менингдекдин фарогатдур санга**

– қофиядошлиар қатори: на одат, на ҳолат, мунча оғат, тароват, ҳарорат, ҳақорат; формуласи: #а#о#атдур санга.

**Нуқтайи холингки кўздин доимо маъдум эрур,
Нуқтайи хол эрмас улким, нуқтайи мавхум эрур**

– қофиядошлиар қатори: маҳрум, марқум, маълум, маҳсум, маъсум, маъдум; формуласи: ма#нум эрур.

**Бўйнуга қайда иккай ул ой кўлини мойил
Ҳам, басдурур қулодга ит бўйнига ҳамойил**

– қофиядошлар қатори: **ҳойил**, **зойил**, **шамойил**, **қойил**, **сойил**, ‘ойил, формуласи: #**ойил**.

Юзунгда зарварақ ҳар ёнки лутфи бениҳоятдур,
Жамолинг мусҳафида ҳар бири гўё бир оятдур

қофиядошлар: **ҳидоят**, **киноя(т)**, **кифоя(т)**, **ҳикоят**, **сироят**, **бидоят**, **шикоят**, **ри(ъ)оят**; формуласи: #и#**ойатдур**.

Бу қадар чукур оҳангдорлик Алишер Навоий қофия санъатининг бир хусусияти бўлса, бошқа бир хусусияти – кутилмаган қофиядош сўзлар. Хусусан, юқоридаги мисолда бир оят қофиядоши бошқаларидан ажralиб турибди.

Мисоллар:

Кўнгуллар кути ширин до·с·тонинг,
Багирлар қони лаъли дурғишонинг

– матлаъли ғазалда **ниҳон**, **жон**, **нотавон**, **кон**, **гулситон** каби форс тилидан ўзлашган сўзлар қофиядош қилиб олинган. Ғазал мақтасининг қофиядоши эса – ёнинг:

Навоий ишқ водийсиға кирди,,
Хатарлиқ йўлдур, эй ахбоб, ёнинг!

(ёнмоқ – 1. куймоқ; 2. қайтмоқ; 3. Ёнламоқ, ёнга сурilmok).

“Хазойин ул-маоний”да кенг бу қўлланган усул (приём) ушбу ғазалда айниқса нафис чиққан:

Қоматингга ҳар замон юз жилва, эй зебо ниҳол,
Нотавон кўнглумга ҳар бир жилвасидин ўзга ҳол.

Шеър хаёл, инфиъол, ҳол, дол каби араб тилидан ўзлашган қофиядошлар билан давом этар экан, орада мана бу байт келади:

Бош қўйай дедим аёғи туфроғига, деди: “Қўй”,
Бўса истаб лаъли рангин сўрдум эрса, деди: “Ол”.

Маъшуқа жавобидаги «қўй» (*майли*, қўй ва қўйсанг-чи, «ол» сўзларининг икки маънолигини (*қизил* ва олмоқ феълиниң буирук майли) ийҳом санъатининг гўзал намунасиdir. Бу ғазалнинг мақтаи ҳам навоийона:

Эй кўз, онсиз ўзга юз кўрмакни қилмишсен ҳавас,
Ҳажр тийғидин ўюл ёхуд Навоийдин ўёл.

Мана бу матлаъ

Нуктаси мафҳум ўлур, бўлмас vale мафҳум оғиз,
Тонг эмастур хеч мафҳум ўлмаса маъдум оғиз

– билан бошланадиган ғазалда қофиядош сўзлар мафъувл қолипидаги арабча сўзлар: **мафҳум** (фаҳмланган), маъдум (мавжуд эмас), **маълум**, **мавҳум**, **марқум**, **мактум**, **маҳрум**, **масмум**, **мазмум**. Мутойиба қабилидаги бу ғазал унинг руҳига мос қофиядош билан тугайди:

Эй Навоий, маҳлас истар бўлсанг эл тил, оғзидин
Назмдин ҳам тилни тийғил, насрдин ҳам юм оғиз

(маҳлас – ихлос). Мана бу ғазалнинг қофиядошлари ҳам гаройиб:

Эй чучук жоним сенинг ширин лабинг, (турунж – лимон,
Мевайи жоним турунжи габгабинг. габ-габ – ияқ)

Мен киму ўпмак юзунг кўзгусини, (наъл – қадоқ, чандик,
Бас мұяссар бўлса наъли маркабинг. маркаб – от, улов)

Неча элни кеча, ё раб, эй кўнгул,
Қўймағай уйқуга “Ё раб, ё раб”инг.

Ушбу ғазал қофиясига яна бир санъат хос:

Вах, неча жисмини ғамдин нотавон этгай фироқ,
Нотавон жисмимга ҳар дам қасди жон этгай фироқ.

**Жисмим айлаб нотавон, жонима қасд айлаб ниҳон,
Қасд қилған жонни расвойи жаҳон эткай фироқ.**

...

**Ич, Навоий май бағир қонидегу бехуд йиқил,
Нечас васл уммидидин бағрингни қон эткай фироқ,**

– қофияси “-он”, **эткай фироқ** эса радиф. Аммо куйидаги байтда Навоий гүё “шөър доим ҳам формулага сиғавермайди” дея, киноя қилиб кетгандар:

**Куйди жоним васлида, эл рашкидин то етти ҳажр,
Васл мунглуг жонима ўт солди то неткай фироқ.**

қофиядош сўзлар қатори – **нотавон, жон, жаҳон, нишон** ... Бу сўзларга **неткай** сўзининг “н” ҳарфи воситасида **то сўзи** қофиядош қилинган!

Дарвоқеъ, радиф мисраъ охиридагина эмас, қофиядан олдин келиши хам мумкин. М а с а л а н,

**Кўз қонидин дема, этагим лолавордур
Ким, кўҳи дардининг этаги лолавордур**

– деб бошланадиган машғур ғазалда қофияли мисралар лола бордур, лолакордур, лола хордур, лола ёрдур, лолабордур билан тугайди. Шунинг учун қофия **лола#ордур** формулага мос дейиш тўғрироқ бўлади. Бундаги лола сўзи ички радиф ҳосил қиласди.

“Хазойин ул-маоний”даги яна бир хусусият – қофияларнинг ниҳоятда ранг-баранглиги. Масалан, “Фаройиб ус-сигар” да 100 дан зиёд турдаги қофия қўлланган. Улар орасида: #&до, #оро , #&ло, #айб, иб#, ос#, анж#, ож#, их#, #ух, #ах, #аз, #еш, #оъ, #оф, #аф, #иг, #енг, #анг, #ўнг, #оза, #&ста, #ўй каби ниҳоятда ноёб қофиялар бор. Масалан,

**Оғзининг сирри манга маълум агар эмас – не айб?
Ҳеч кимга заррае чун бермамиш Ҳақ илми ғайб.**

Ёки

Бузуғ кўнгулга фано бўлса ком, чексун ранж
Ки, ранж чекмаса ҳаргиз муюссар ўлмас ганж.

Ва яна

Баданға келмади то азми кўюнг айлади руҳ
Ки, руҳ шахсини ул ғамза айлади мажруҳ.

Бошқа бир нодир қофияли ғазал матлаъи:

Ики ғунчанг эрмас, эй гулчехра, тeng,
Оғзинг асрү тору кўнглунг асрү кенг

- қофиядошлар: **тeng**, **кенг**, **менг**, **енг** (кийим қисми), **энг** (юз қисми), **енг** (енгмоқ феълидан), **денг** (демоқ феълидан)
- барча қофиядошлар соғ туркий сўзлар эканлиги дикқатга сазовор.

Саналган қофияларнинг мураккаблигини ҳис этиш учун келтирилган байтларни ғазалга етказишга, мухаммас ёки татаббु боғлашга уннаб кўриш кифоя.

Холбуки, қофия топишнинг ўзи билан билан шеър битмайди.

Қофияни менсимаслик аслида – шоирнинг чапдастлигидан эмас, балки сўз бойлигининг қамбағалигидан нишона. Сув томчида акс этганидай, қофия муаллифнинг умуман бадиий маҳоратини ўзида акс эттиради.

“Гаройиб ус-сигар”га қайтайлик. Девондан “-о” қофияли 44 та ғазал жой олган. Худди шу қофияли шеърлар мумтоз адабиётимизнинг бошқа вакиллари асарларида ҳам кўп. Сабаби равшан: **савдо**, **ғавғо**, **шайдо**, **тўтиё**, **рарно**, **истиғно**, **сиймо**, **зебо** ёки **адо**, **мубтало**, **фидо**, **наво**, **хумо**, **раво** каби сўзлар ўзбек адабий тилида мўл, устига-устак, улар нозик поэтик маъноларга эга, хуллас, айни шеърбоп.

Эътибор қилинг: ҳар икки гурух сўзларида қофия формуласи “#о”, аммо аruz вазнида **раъно** сўзини ҳаво сўзига қофиядош қилиб бўлмайди – вазн бузилади. Бу фарқ яққол кўриниши учун биринчи гурух сўзларнинг (савдо, ғавфо, шайдо, тўтиё, раъно, истифно, сиймо, зебо) қофия формуласини ###о шаклида, иккинчи гурухникини эса (адо, мубтало, фидо, наво, хумо, раво) #&#o шаклида олган маъқул. Шунда шеър қофияси ҳақида маълумот тўлароқ бўлади.

“Хазойин ул-маоний”нинг очқичи бўлиб келадиган (“Куръон”и каримда “Бисмиллоҳир-раҳмонир-раҳим” ояти сингари) биринчи ғазалда қофия “о” бўлиб, қофиядошлар иккинчи гурухга мансуб:

Ашрағат мин акси шамсил-каъси анвор ул-ҳудо,
“Ёр аксин майда кўр” деб, жомдин чиқти садо.

...

Ташналаб ўлма, Навоий, чун азал соқийсидин
“Ишрабу, ё айюҳал-атшон” келур ҳар дам нидо.

Бу ғазал бежиз асар бошланишига жойланмаган – унда Навоий дунёқарашининг бош концепцияси мужассам. Бизни ҳозир ғазалнинг қофияси қизиқтиради. Қарангки, қофия ҳам оддий эмас: шоир “-о” қофияси билан чекланмай, уни чуқурлаштирган: анвор_ул-ҳудо, чиқти садо, ғамзудо, ичкан гадо, жон фидо, ибтидо, моъадо, қилғай адо, зоҳидо, ҳар дам нидо. Формуласи: #&do (ҳатто ###&do). Буларнинг бари “Ё, Худо!” иборасига қофиядошлиги ҳам бежиз эмас.

Қизиқ ҳолат: Навоий мазмунига бу қадар катта аҳамият берган ғазал қофияси билан ҳам ажralиб турибди. Наҳотки, “о” қофияси кифоя бўлган ўринда шоир уни “-до” гача кучайтириш билан атайн шуғулланган бўлса? Йўқ, албатта. Зотан, шеър устида ҳар қандай “зўравонлик” унинг мазмунига, руҳига путур етказади.

Юқоридаги ғазалда мазмуннинг чукурлиги билан шакл гўзалиги, жумладан, қофиянинг нодирлиги эгиз ходисалардир. Ғазал буюк шоир тафаккурида, қалбида узок муддат маромига етилганки, ҳам шаклан, ҳам мазмунан мукаммал равишда туғилган.

Албатта, Навоий ғазалларида ўта ноёб қофиялар билан бир қаторда нисбатан тез-тез такрорланадиганлари ҳам талай. Масалан, “Гаройиб ус-сиғар”да 10 та ғазал “-у” қофияли. “Этмишам” радифли ғазалда қофиядошлар: бўй, хўй, жўй (1. ариқ; 2. истовчи), гўй (1. тўп, шарча; 2. сўзловчи), мўй, тўй, рўй, пўй (югуриш).

Ниҳоят, турк ва форс тилларида ижод қилувчи барча шоирлар шеърларидағи каби Навоий девон ва достонларида ҳам “-он” ва “-ор” қофиялари кенг кўлланган.

Маълумки, бир хил қофиядош сўзлар қайта ва қайта кўлланаверса, у сийқалашиб кетади. Бу, айниқса, “он” қофиясига тегишли. Бунинг чораси – шеър кўшимча санъатлар билан бойитилиши керак. Мисол учун сийқанинг сийқасига айланиб кетган жон ва жонон сўзларини олайлик. Улар Навоий шеърларида ҳам ниҳоятда кўп учрайди, аммо шоир сийқаликка йўл кўймайди.

М и с о л л а р .

“Қилмамиш жонин фидо, жононга етмас” дер эмиш,
Эй Навоий, ушбу сўз бирла фидо юз жон анга,

– бу байтда ирсоли масал (халқ мақолини шеърга жойлаш), тарди акс (мисраларда фидо ва жон сўзларининг ўрни алмашиб келиши) ва муболага (юз жон фидо) санъатлари кўлланган.

“Хажр ўлумдин талх” эмиш, мундин сўнг, эй гардун, мени
Айлагил жондин жудо, қилғунча жонондин жудо

— бу ерда ирсоли масалга (қўштириноқ ичига олинган) хусни таълил санъати кўшилган: иккинчи мисрадаги лирик қаҳрамон илтимоси “айрилиқ ўлимдан қаттиқ” мақоли (аргумент) билан далилланган.

**Жонни жонон гар тилар, биллаҳки, миннат жонғадур,
Хар нечук ҳукм этса, тегмас жонга жонон бирла баҳс,**

— иккинчи мисрада жон сўзи “жонга тегмоқ” мураккаб феъли таркибида, яъни биринчи мисрадагидан фарқли функцияда келади.

**Хар лабинг ўлганни тиргузмакда, жоно, жон эрур,
Бу жиҳатдин бир-бисриси бирла жонажон эрур**

— матлаъли ғазал бошдан-аёқ “Жон ва жонон” можаросига бағишлиланган. Ғазалнинг бетакрор бадий хусусиятлари Н.Комиловнинг шу номдаги мақоласида очиб берилган (“Навоий. Ғазаллар, шарҳлар” тўплами).

Қайд этиш лозимки, “-он” бирикмаси қайси руқнида келишига қараб, икки хил қофия ташкил этади:

1-тоифа: қофия формуласи #&#он, вазн схемаси √ — бўлган сўзлар: жаҳон, замон, амон, нишон, аргувон ...;

2-тоифа: қофия формуласи #&##он, вазн схемаси — — бўлган сўзлар: пайкон, даврон, ҳижрон, пари(й)шон

Гулистон, зарифон сўзларида қофия иккинчи тоифага мансуб. Худди шу сўзларни Навоий кўпроқ гулситон, зарфишон шаклида, яъни биринчи тоифа вазнида ишлатган. Шу сингари, жонажон сўзи биринчи тоифага, жонон сўзи эса, иккинчи тоифага мансуб.

Қофиядаги бу фарқ қофиядош сўзлар мисранинг қайси руқнида келишига таъсир этиши диққатга молик. Буни пайқаш учун радифи ҳам, радиfasи ҳам бўлмаган мисолларга мурожаат этайлик. “Хазойин ул-маоний”да қофияси #&#он бўлган ғазаллар кўп, лекин уларнинг бари 15 ҳижоли рамал баҳрида:

Фоъилотун фоъилотун фоъилотун фоъилун

М а с а л а н,

Баски қадди ғунчадек эл кўнглин олиб қилди қон,
Гулбуни ноз ўлмиши эл кўнглидин ул сарви равон

- қофияли мисраларда охирги руқнлар: **нотавон**, андин нишон, кўздин ниҳон, ошён, аргувон, зарьфарон, бир замон, тортиб фигон бўлса,

Аргувоний тўнмудурким, киймиш ул сарви равон,
Ёмагар сарв равон қилмиш либосин аргувон

- матдаъли ғазалда: **навжавон**, **нотавон**, **корвон**, бир авон, **пахлавон**;

Лоланинг ғунчасидек кўнглум ўлуптур тўла қон,
Ваҳки, эл ғофилу куйдурди мени доғи ниҳон

- бу сафар: **доғи ниҳон**, ҳозаён, ерда нишон, **марг_аён**, ичинда жон, **ме·х·мон**, **ну·қ·сон**, бирла фигон.

Иккинчи томондан, қофияси #&#он бўлган радифсиз ва радиfasиз ғазаллар ҳар бир девонда атиги 1-2 тадан бўлиб, вазни 16 ҳижоли ҳазаж баҳрида:

Мафоъийлун мафоъийлун мафоъийлун мафоъийлун

М а с а л а н,

Бало дашти аро Мажнун менингдек кўрмамиш даврон,
Куюндеқ ҳар замон бир кўрмаган водийда саргардон

- қофиядошлар қатори: **поён**, **сиришким қон**, **ҳижрон**, **дармон**, **имкон**, **пинҳон**, **сомон**, **кулбаи аҳзон**, **кишваридин жон**, **осон**;

Эрур саргашта хоки тан аро мажнун кўнгул ҳар ён,
Тўн этгандек қуюн жисмиға Мажнунни саргардон

– қофиядошлар: урён, ҳайрон, ҳижрон, тўфон, имкон, осон, бўстон, афғон.

Бу мисолларда Навоий қофия санъатидаги муҳим хусусият яққол кўзга ташланади: қофия сийқа (“он”), аммо қофиядошлар жуда хилма-хил. Хусусан, “Гаройиб ус-сигар” девонидаги 115 ғазал қофияси “он” (10 % ни ташкил этади), бироқ шунга ярапша 300 дан зиёд (!) қофиядош кўлланган. Жумладан: гирибон, босқон, часпон, шўбон (чўпон), дастафшон, абирафшон, дурахшон, дараҳшон, биёбон, қалқон, фалон, жовидон, аломон, остоң, лавҳи нисён, тоқи айвон, гарди майдон, фаттон, шабистон, унвон, нолон, хурдадон, озурдажон, шайх Санъон, Кайвон, дурри ғалтон, аргувон, ҳаросон, ризвон, раҳшон, навжавон, тавъамон, бесомон.

129-саҳифада келтирилган ғазал қофияси ҳам “-он”, аммо сўзлар бутунлай бошқа: ўсонмадим, қонмадим, тоғонмадим, тоғонмадим, инонмадим, бегонмадим, қувонмадим, ёнмадим, формуласи: #&#онмадим.

Навоийнинг қофия санъати хусусидаги мулоҳазаларимизни куйидаги ғазал билан якунлаймиз.

Вайрона^едур масканим, | андин манга | бисё-р ғам,
Оҳим била | эшикта ўр^т, ашким била | дево-р нам,
(аланг)

Нўшидин_эл^га гуфтигў, | эй, ҳаж-р, _ичар^мен мен оғу,
Ко-ш_ўлсаму | кўнглумни бу | анду-ҳ-дин | кутқо-р-сам.

Қил иш-қ дай^ирида мақар, | сукконига | солғил назар
(қамишзор) (маскан) (сокинлар)

Ким, бор бу маж^имаъ ичра ҳар | дурдийкашшу | хаммо-р – Жам.
(жамоа) (куйза ичувчи) (майпаз)

Ҳар ерки ан^да бир нафас | ишратқа топ^исам дас-т-рас,
(имконият)

Юз қатла ай^илармен ҳавас^ким, бўлса эр^ди ё-р ҳам.

**Соқий, бугун | майни унут, | мендек даме | хуноба ют,
Мутриб наво'ю навҳа тут, | созингга боғла то·р bam.
(куй) (баланд пардали тор)**

**Десамки, эй | бадмех·р_үгул, | юзунг кўриб | ой туттий йўл,
Дер: ер қуий | гар борди, ул | бир шабраву | ай·ё·р кам.
(қароқчи) (уддабурро)**

**Мискин Наво'ий берса жон, | эй дийда, ҳар | дам тўкма қон,
Ул ҳар неча қилса фифон, | сен асрагил зинхор дам.**

“...Толиби илм керак”

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ижодида кичик жанрдаги шеърлар – рубоий, туюқ, қитъа ҳамда 5-6 байтли ғазаллар катта ўрин эгаллади (ҳатто тўрт байтли ғазални ҳам учратамиз). Бунинг сабаби тушунарли: бутун умрини назмга бағишлаш имконига эга бўлиб, шу туфайли катта мерос қолдирган шоирлардан фарқли равишда, Бобур бадиий ижод билан шуғулланишга жуда кам вақт ажратади. Унинг асарларидағи самимийликнинг сабабларидан бири ҳам шу бўлса керак: шеърлар ё илҳомнинг дабдурустдан ташрифи натижасида лирикага мойил қалб қаъридан қайнаб чиққан ёки, аксинча, узоқ вақт давомида ў-ю, хаёлни банд этган фикрларнинг фавқулодда қуюқ ифодаси тарзида қоғозга тушган. Фурсат етишмаслиги-ю, замонанинг “тафриқа ва ғавғо”си эса, шоирни кўпроқ қисқа шеърлар билан чекланишга мажбур этган. Буни Бобурнинг ўзи ҳам изоҳлади: “Ул фурсатларда бирар, иккирар байт айтур эрдим. Вале ғазал тутатмайдур эрдим”, – бу сўзлар Бобур 17 ёшлигида, Самарқандни иккинчи бор эгаллаган, Навоийдан мактуб олган даврида ёзилган. Шундан сўнг ҳам, ҳатто Ҳиндистонда ўз салтанатини ўрнатгандан кейин ҳам Бобурнинг ҳаёти сокин кечган деб бўлмайди.

Бобур кўпроқ кичик жанрларда ижод қилгани, ғазалларининг ихчамлиги адабий меросининг қимматини орттирса орттирадики, асло камайтиrmайди. Аксинча, улар сиқиқ назмий сатрларга катта бадиий ва фалсафий юк ортиш мумкинлигини намойиш этади. Мана шундай дурданалардан бири:

**Ким ёр анга илм толиби илм керак,
Ўргангали илм толиби илм керак.
Мен толиби илму толиби илме йўқ,
Мен бормен илм толиби илм керак.**

Одатда бу тўртлик (қисқалик учун унга “Илм керак” деб сарлавҳа қўямиз) Бобур шеърлари нашрларида рубоиёт бўлимига киритилади.

Агар Бобурнинг ўзи девон тузган бўлса, мазкур тўртлик қайси бўлимга киритилгани ҳам тайин бўлар эди. Аммо бундай девон бизгача етиб келмаган. Ҳолбуки, шоир ўзининг бир девонга етарлик шеърларини жамлагани маълум. Бу борада “Бобурнома”нинг 914 х. йил воқеаларига бағишлиланган сахифаларида маълумот бор: “Фўлод Султонга девонимни йибордим. Девоннинг орқасида биргина қитъани битидим”. Шу билан бирга, “Захиридин Муҳаммад Бобур. Девон” (1994, “Фан” нашриёти) китобининг сўзбошисида Абдурашид Абдуғафуров “Бобур девони” деб ҳисобланадиган қўлёзмаларнинг нашрлари асосида уларнинг бирортаси ҳам анъянавий девон тушунчасига тўла жавоб бермаслигини қайд этади. Шунинг учун Бобурнинг ўзи “Илм керак” тўртлигини рубоий санаганми ё йўқми, уни муаллифнинг ўзи қайси бўлимга киритган бўлар эди – аниқлаш қийин.

Бу масалага тўртликнинг ўзидан келиб чиқиб ойдинлик киритиш мақсадида унинг хусусиятларини таҳлил қиласилик. Тўртлик вазни мумтоз адабиётда қабул қилинган рубоий вазнларидан ҳазажи ахраб баҳрига яқин, аммо унга

айнан тушмайди. Бошқа томондан, рубоийда тўрт мисра тўрт хил вазнда келиши мумкин – бу Навоийнинг “Мезон ул-авзон” рисоласида таъкидлаб ўтилган. (Рисоланинг рубоийга бағишиланган бўлимида олтита рубоий мисол қилиб келтирилган. Улардаги жами 24 мисра – 24 та вазнда.)

“Илм керак” тўртлигида эса вазн ғазал жанридагидек қатъий:

Ким	ё-	<i>p</i>	нга	ил-	<i>m</i>	то-	ли-	<i>би</i>	ил-	<i>m</i>	ке-	рак
Ўр-	ган-	га-	ли	ил-	<i>m</i>	то-	ли-	<i>би</i>	ил-	<i>m</i>	ке-	рак
Мен	то-	ли-	би	ил-	<i>му</i>	то-	ли-	<i>би</i>	ил-	<i>ме</i>	йў-	қ
Мен	бо-	<i>p</i>	мен	ил-	<i>m</i>	то-	ли-	<i>би</i>	ил-	<i>m</i>	ке-	рак
-	-	v	-	-	v	-	v	v	-	v	v	-

(Учинчи мисранинг охирги ҳижоси қисқа, аммо бу аruz талабларига зид эмас.)

Тўртликнинг яна бир ғалати хусусияти – унда қофия йўқ. Бунинг ўнига рубоийда қофияланиши лозим бўлган биринчи, иккинчи ва учинчи мисралар “толиби илм керак” сўзлари билан тугалланади. Қофия йўқ экан, демак, бу уч сўз радиф ҳосил қилмайди. Рубоий эса қофиясиз бўлмаслиги маълум. Демак, “Илм керак” тўртлиги рубоий жанрига мансуб эмас.

Балки Бобур рубоийни қофиясиз ёзгандир? Бу саволга билвосита далиллар асосида бўлса ҳам “йўқ, мумкин эмас” дея жавоб бериш керак. Гап шундаки, мумтоз адабиёт шоирлардан вазн ва қофия қоидаларига қатъий бўйсунишни талаб этган. Бобур ҳам ана шу адабиёт намояндасидир. У ҳатто аruz назариясига оид йирик ва мукаммал рисола ҳам ёзиб қолдирган. Гарчи мавзудан бир оз четга чиқилса-да, Бобур қофиясиз рубоий битиши мумкин эмас эди, деган фикрни асослаш мақсадида, унинг қофия санъати устида тўхттайлик.

Аввало, одатда шоир девонларига киритиладиган 208 та рубоийдан “Илм қерак”дан бошқа 207 тасида қофияланыш қатый – ааба шаклида. Ҳатто 18 та рубоий, Навоийга эргашиб, ааа шаклида қофияланган. Масалан,

Ишқингда кўнгул ҳаробдур, мен не қилай?
Ҳажрингда кўзум пуробдур, мен не қилай?
Жиссим аро печу тобдур, мен не қилай?
Жонимда изтиробдур, мен не қилай?

Бошқа бир мисол “Бобурнома”дан. Салтанат учун курашаётган Бобур учун қийин кечган ҳижрий 904 йил воқеалари баёнида ўқиймиз:

“Самарқанд ва Андижонға мукарраран юрушуб, ҳеч иш очилмай, яна ёниб Хўжандға келдук...

Хўжанд бир муҳаққар ердур. Бир бекнинг авқоти анда ташвиш билан ўтар. Бир ярим йил, икки йилға ёвуқ ахл ва аёл била анда эдуқ. Ул мусулмонлар ҳам бу муддатта имкони борича ҳарж тортмоқда ва хизмат қилмоқта тақсир қилмадилар. Яна не юз била Хўжандға борилғай, Хўжандға бориб ҳам киши не қилғай?” Мана шундай аччиқ вазиятни қоғозга туширап экан, Бобур байт илова қилиб кетади:

Бормоққа не маскане мұяссар,
Турмоққа не маъмане муқаррар

– бу ўзбек шеъриятида кам кўлланадиган тарсель санъатининг ноёб намунасидир. Бу санъат айнан қофия билан боғлиқ; байтнинг ҳар икки мисрасидаги барча мос сўзлар ўзаро қофияланади.

Қўйидаги рубоий ҳам бекиёс қофия санъати билан машхур:

Туз оҳ Захириддини Мұхаммад Бобур,
Юз оҳ, Захириддини Мұхаммад Бобур.
Сарриштаи айшдин кўнгулни зинҳор
Уз, оҳ, Захириддини Мұхаммад Бобур.

Бундай санъатни Бобур

Шоҳ Султон Увайс бин Маҳмуд,
Моҳ Султон Увайс бин Маҳмуд

— матлаъи билан бошланадиган бус-бутун ғазалда ҳам қўллаган.

Яна бир мисол “Мухтасар”дан. Навоий шеърларидағи қофия санъатининг мукаммалиги яхши маълум. Бобур “сўз мулкининг султони” билан бу борада баҳслапшишга ҳам саъй этади:

“Бу вазнда мусажжарь (яъни ички қофияли, куйидаги ғазалларда остики чизик билан ажратилган) ғазал кам айтибурлар. Мир Алишер Навоий бир неча ғазал айтибтур, жумладин бир лўли йигитнинг търифида бу ғазал воқиъ бўлубтур:

Не лўливашибур ул қотилки қон тўкмаккадур яксар,
Қиё боқмоқлари поки итиқ, мужгонлари – ништар.

Юзидчи ким хижилдур гул, паришон ҳар тараф қокул,
Сочин гулбарг уза сунбул, тўкуб кофур уза анбар.

Чу лаъб асбобини тузди, саломат риштасин узди,
Қамардек ҳола қўргузди, узори даврида чамбар.

Либоси нози часпондур, гаҳи туз қадди чавгондур,
Замоне гўйи ғалгондур, зиҳи чобук, зиҳе дилбар.

Жунун шамъин қилур равшан, кўнгулга телбалиқдур фан,
Паридек бўлғали царранда ул шўхи пари пайкар.

Бу байтнинг учинчи сажъининг қофияси маъмул бўлубтур (амалда татбиқ қилинибди). Бу навъ ҳашвда маъмул риъоят қилмоқ ғолибан қойилнинг (сўзловчи, яъни *Навоийнинг*) ихтироъидур.

Навоий бўлди лўливашибки, келмиш анга дўли хуш,
Қани бир жом дўликашки, лўлий тутса бир согар.

Тамаъ тунма фалакдин комким, ханжар қилур ошом,
Янги ой шаклидин ҳар шом ул лўли ёр магар.

(“Наводир ул-шабоб” девонида сўнгти мисранинг якуни – “лўлий бозийгар” – вазнга мос келади, “ёр магар” эса вазнга зид.) Бу ғазал ракқоса лўли қиз ҳақида, ҳатто “лўли” деб эркалатилган лўлившаш, яъни қиёфаси ёки қилиқлари лўлига ўхшаш ҳиротлик ёки самарқандлик қиз ҳақида бўлиши ҳам истисно эмас.)

Навоий ғазалидан сўнг Бобур таҳлилга ўтади: “Бу байтнинг мисраъларининг ҳашвидағи қофиялари руқнининг охирида вокіъ бўлмайдур”, – бу сўзлар Навоий ғазалининг сўнгти байти хусусида. Аruz талабига кўра бу байт ҳижо ва руқнларга қуйидагича бўлинади:

Та·маъ тун·ма¹ фа·лак·дин ко·м ким, хан·жар¹ қи·лур о·шом,
Я·нги ой шак·ли·дин ҳар шо·м ул лў·ли·йи бо·зи·р·гар.

Бобур иккинчи ва учинчи руқнларининг чегараси ички қофия ҳосил қилувчи “ком” ва “шом” сўзларининг орасига тушаётганига эътиroz билдирган. Бундай қофия ҳақиқатан ҳам ноёб ҳодиса.

Бобур давом этади: “Мусажжав ғазалларнинг матлаъида сажъ камроқ риъоят қилибтурлаар”, – бу сўзлар энди умуман ғазалнавислик ҳақида. – “Агар риъоят қилинса, яхшироқ бўлгусидур, нечукким:

Қаро зулфунг¹ фирокида¹ паришон рӯ¹згорим бор,
Юзунгнинг иштиёқида¹ не сабру не¹ карорим бор.

Лабинг бағрим¹ни қон¹ килди,¹ кўзумдин қон¹ равон¹ килди,
Нега ҳолим¹ ямон¹ килди,¹ ме·н_андин бир¹ сўрорим бор.

Жаҳондин ман¹та ҳам бўлса,¹ улусдин гар¹ адам бўлса,
Не ғам юз мун¹ча ҳам бўлса,¹ санингдек ғамгусорим бор.

Агар муслиҳ¹ме·н,_ар муфсид,¹ вагар ошиқ¹мен, ар обид,
Не ишинг бор¹ сенинг зоҳид,¹ менинг не ихтиёrim бор??!

**Фигоним ошти булбулдин, ғами йўқ зарра бу кулдин,
Басе, Бобур, ўшал гулдин кўнгулда хо-р-хорим бор.**

Бу дилбар ғазалнинг қофияси ҳам, сажъи ҳам мукаммал эканлиги кўриниб турибди. Бобур бошқа мусажжаъ ғазалларида ҳам ана шу мукаммалликдан чекинмагани диққатга лойик.

Хуллас, шеърнинг бу жиҳатига шу қадар эътибор билан қараган шоир қофиясиз рубоий ёзган бўлиши эҳтимолдан йироқ. Шу боис **“Илм керак” тўртлиги рубоий эмас**, деган хulosага келамиз.

Энди тўртликнинг мазмунига мурожаат этайлик. Бу юмуш ҳам осон кўчмайди. Шу боис бўлса керак, Бобур асарларининг турли напрларида “Толиби илм” тўртлигида тиниш белгилари турлича тарзда кўйилган.

Таажжубли ҳолат шундаки, мазмунининг мураккаблиги билан ҳам тўртлик ўқувчини ўзига тортади. Ҳаммаси бўлиб атиги 10 калима. Тўрт қатор шеърда 8 марта “илм”! Илм, илм, илм..., толиби илм керак, толиби илм керак... Тўртлик бир-икки ўқишадаёқ хотирага нақшланиб, тилда айланана бошлайди: “Ким ёр анга илм, толиби илм керак...”

“Навоий асарлари луғати”да “толиби илм” – ўқувчи, студент дея изоҳланган. Борингки, мадраса талабаси, бугунги кунда, айтайлик, магистр ёки аспирант ҳам бўлсин. Шунинг учун “толиби илм” иборасини шу маънода “толиби-илм” деб, битта кўшма сўз шаклида ёзган маъқул. Натижада биринчи мисра қуидагича ўқилади:

Ким ёр анга илм, толиби-илм керак.

Яъни: “Кимга илм ёр бўлса, унга толиби-илмлар керак, у ўз илмини бошқаларга ўргатиши фарз”. (Бу мисрани бошқача талқин қилиш ҳам мумкин: “Ким ёр анга илм толиби, илм керак”). Яъни, ким илм толибларига ёр бўлса, унинг ўзига ҳам илм зарур. Лекин бундай талқин сунъийдир. “Толиби илм” жумласининг қуида

келтирилган яна бир маъноси ҳам борки, у биринчи мисрани бошқача талқин қилишга имкон беради.)

“Толиби илм” жумласининг биринчи мисраъидаги маъноси иккинчи мисраъда қовушмайди: “Илм ўрганиш учун талаба (билан) бўлиш керак” деган фикр Бобурдай шоир тилидан айтилган бўлиши эҳтимолдан йироқ. Бу ерда “Навоий асарлари луғати”даги “толиби илм” жумласининг этиология (арабчадан олинган) маъноси мувофиқроқ: толиби илм – айнан “илм талабори”.

Илмга талаборлик эса, шунчаки толибликка (талабаликка) нисбатан анча кент ва чуқур. Чунончи, аввал ҳам, ҳозир ҳам талаба (студент, магистрант, аспирант) мақомига эга, аммо мутлақо илмга талабор бўлмаган одамлар кўп учрайди. Қолаверса, талабалик – вақтингчалик статус, зоҳирий мақом, илмга талабор бўлиш эса, давр билан чегараланмаган, ботиний эҳтиёж аломатидир.

Демак, иккинчи мисра шундай талқин этилиши мумкин: илм ўрганиш учун талабалик – “толиби-илм” бўлишнинг ўзи кифоя эмас, илмга талабор бўлиш, интилиш керак.

Учинчи мисранинг маъноси, бир қарашда, “мен толиби илмман, аммо толиби илм эмасман” дегандек туюлади. Ҳар қалай, бу мисрадаги “толиби илм” ҳам талаба эмаслиги равшан. Айни пайтда икки марта тақрорланаётган “толиби илм”ни ҳар икки ўринда “илм талабори” деб тушуниш ҳам маъно бермайди. Шу боис бу жумланинг яна бошқа маъноларини излашга тўғри келади. Бунинг учун “толиб” сўзининг таржимасини Ҳ.К.Барановнинг “Арабча-русча луғати”дан излаймиз. Унда бу калиманинг изловчи, талаб этувчи, сўровчи, тингловчи каби маънолари саналади. Нормал ҳолатларда талаб этиш эҳтиёжмандликдан келиб чиқади. Шунга асосланиб, учинчи мисрани шундай тушуниш мумкин: “Мен илмга эҳтиёжмандман, аммо, таассуфки, илм излаётганим йўқ”. Шу билан бирга тўртингчии мисра ҳам ойдинлашади: “Ким токи тирик экан,

илемга эҳтиёжманддир ва у илем изламоги керак”. Яъни, бу мисрага машҳур “Бешикдан то қабргача илем излангиз” деган ҳадис мазмуни жо этилган. Айни пайтда биринчи мисранинг яна бир жоиз талқинига эга бўламиз: кимга илем ёр бўлса, у (яна ҳам кўпроқ) илемга эҳтиёж сезади. Ҳакиқатан, илемнинг поёни мавжуд эмас, демакки, илемга интилишнинг ҳам чеку чегараси йўқ, кимда-ким “илемнинг бу соҳасини мен батамом эгаллаб бўлдим” деса, бу такаббурликдан бошқа нарса эмас.

Шундай қилиб, “Илем керак” тўртлигининг талқинларидан бири қўйидагича бўла олади:

Ким ёр анга илем, толиби-илем керак.
Ўргангали илем толиби илем керак.
Мен толиби илму, толиби илме йўқ,
Мен бормен – илем толиби, илем керак.

Бу талқиндан тўртлик жанри ҳақида шундай хулоса келиб чиқади: уч мисра охирида “толиби илем керак” жумласи уч турли маънода ишлатилган. Шунинг учун **“Илем керак” тўртлиги тулоқдир**.

Туюқ, Навоий таърифига кўра, туркий адабиётта хос жанр бўлиб, қоғия ўрнида тажнис кўлланиши билан характерланади. Тажнис дегани жинсдошлиқ, шаклдошлиқ, ёзилиши (тўғрироғи, талаффузи) бир хил, маъноси турли сўз ва жумлаларни билдирадиган тушунча.

Тажнис тулоқдан ташқари ғазал, маснавий жанридаги шеърларда ҳам кўлланиши мумкин. Масалан, Бобурнинг маснавийларидан биридаги

Лаззати егулуку ичкулугунг,
Хушийи кайфияту ичкулугунг

байтининг қоғияси тажнисдан иборат: “ичкулугунг” сўзи биринчи мисрада “ичадиганинг”, иккинчи мисрада эса “сархуш ичимлик ичишга майлинг” маъносида келади.

Айниқса, Навоий достонларида тажнисли байтлар мунтазам учрайди.

Туюқнинг энг содда кўриниши – омоним сўзларни тажнис сифатида олиш. Бобур девонида бундай туюқнинг уникал намунасини учратамиз:

Васлидин сўз дерга йўқ ёро менга,
Ҳажр аро раҳм айлагил, ёро, менга.
Ўкунг этти кўп ямон ёро менга,
Марҳами лутфунг била ёро менга.

(“Ёро” сўзининг маънолари: 1) мадор (форсча); 2) “Эй, ёр!” 3) яра – “яраламоқ, ярадор қилмоқ” сўзидан; 4) яра – “ярамоқ, аскотмоқ” сўзидан.)

Тажниси омоним сўзлардан тузилган туюқ бу жанрнинг энг содда туридир. Аслида тажниснинг кўринишлари анча хилма-хил. Мисол учун, Бобурдан яна бир нафис туюқ:

Мени бехол айлаган ёр – ой дуур,
Ким анинг васли менга ёрайдуур.
Гар висоли бўлмаса, кетар ерим –
Ё Хуросон, ё Хитой, ё Ройдуур.

Бу туюқда умуман омоним сўзлар қўлланмаган, балки “ёрайдуур” иборасини уч усулда сўзларга бўлишдан тажнис ҳосил қилинган. Айнан шу усул туюқларда кўп қўлланади. Бобур “Илм керак” тўртлигида тажниснинг “толиби илм керак” жумласини турлича ўқишдан иборат янги турини ихтиро қилган.

Шу ерда мулоҳазаларимизга нукта қўйса бўлар эди. Лекин эътироф этиш зарурки, ҳозиргача гап асосий масаланинг атрофида кечди, холос. Бобурнинг “Илм керак” миниатюрасини ўқир эканмиз, бизни унинг жанр хусусиятлари билан бирга, ҳатто кўпроқ моҳияти қизиқтириши даркор: Тўртлик қай вазиятда яратилган?

Нима мақсадда ёзилган? Шоир нимани кўзда тутган? Муаллифнинг қайта ва қайта “иљм керак”, “толиби иљм бўлиш керак” деб даъвати кимга қаратилган?

Тўртликда 8 марта такрорланган “иљм” сўзининг саноқсиз маънолари ва қамровсиз мазмуни бор. “Иљм” тушунчасини исломшунослик нуктаи назаридан тадқиқ қилган Йел университети (АҚШ) профессори Ф.Роузентал “Иљм тантанаси” рисоласида бу сўзниң Шарқ олимлари асарларидан олинган 107 та (!) таърифини келтиради. Бугун унинг маъноси яна ҳам кенгроқ эканлигига шубҳа йўқ.

Хуллас, ўзбек халқининг даҳо мутафаккири Захириддин Муҳаммад Бобурнинг “Иљм керак” туюғи фалсафий поэзиянинг энг ноёб дурданаларидан бири бўлиб, унда умрини улуғ ниятларни амалга ошириш учун курашга сарфлаган табаррук зотнинг орзу-армони, авлодларига абадий рағбати ифода этилган.

Aruz taқдири

Алишер Навоийнинг ёшлиқ йиллари мураккаб кечган. У кейинроқ ҳам куч-кувватининг катта қисмини салтанат тинчлиги-ю, юртни обод этиш, адабиёт ва санъатга ҳомийлик ишларига сарфлаган. Шунга қарамай буюк шоирнинг ижодий мероси нақадар улуғвор эканини тасаввур қилмоқчи бўлсак, кўз ўнгимизда Марказий Осиёнинг осмонўпар тоғлари гавдаланади. Бу «тоғли ўлка»нинг энг баланд чўққилари – «Ҳазойин ул-маоний» ва «Ҳамса» шу қадар фалакка бўй чўзганки, қараганинг юрагини энтиклиради. Бу «тоғларнинг геологияси» ҳали узоқ ўрганилиши керак. Ҳозирча эса, уларнинг бағридаги «маъдан»лар бугунги авлоднинг аксарияти учун сирли ва тилсимлигича ётибди, фақат айrim жойларидан оқиб чиқиб

турган бадиият ва руҳият «чашмалари» қисман маънавий чанқоғимизни босишга жалб этилган, холос.

Навоий ижоди билан дастлаб танишган В.В.Бартольд сингари айрим европалик олимлар юзаки ёндашув оқибатида шоир асарларини «форсчадан таржима», дея ҳақиқатдан тойиб кетган, уларнинг бошқа бир гурӯҳи эса буюк шоир ижодини «анъанавий адабиёт» дея баҳолашдан нарига ўтолмаган. Фақат Е.Э.Бертельс сингари Навоий даврининг тарихини ҳам, унинг тилини ҳам яхши билган, шунинг учун буюк шоир ижодий меросини аслида ўқиган ва чуқурроқ англаган олимларгина Навоийнинг адабиёт ва умумбашарий тафаккур тарихидаги ўрнини тўғри баҳолай олганлар. Айрим истисноларни айтмаса, адабиёт тадқиқотчилари учун Навоий ижоди ҳамон мураккаб мавзуларидан бири бўлиб келмоқда, Ўрта Осиёдан ташқарида умуминсоний аҳамиятга молик бу даҳонинг ижодий мероси деярли нотанишлигича қолмоқда.

Албатта, ўзбек навоийшунослари улуг пирлари билан ҳақли равишда фахрланадилар. Шоир ижодини ўргангандарблик олимлар ҳам Навоий даҳосининг жаҳон адабиёти миқёсидаги буюклигининг ҳис этадилар. Лекин улар ҳам, булар ҳам ана шу буюкликтининг моҳиятини тўлиқ очиб беришга, кенг оммага етказишга ожизлик қилаёттандек туюлади.

Не чораки, табдил қилинса, Навоий каломининг ўзига хос жозибаси, нафосатига путур етади, шарҳлашга киришилса, шарҳ матни ўн мартараб кўпроқ ҳажм талаб этади. Бошқа тилларга таржимани гапирмаса ҳам бўлади. Насрий асарларини-ку, қай савиядадир ўтириш мумкинdir, аммо назмий асарларини мутаносиб ва муносиб тарзда таржима қилиш инсон имкониятидан ташқаридаги юмуш бўйса керак.

Хуллас, Навоий шеърияти шу қадар баркамолки, уни аслида ўқишдан бошқа имкон ҳам, илож ҳам йўқ.

Лекин яхши маълумки, бу ҳам енгил машғулот эмас.

Қизиқ ҳолат: бошқалар-ку, ўз йўлига, ҳатто шоирларимиз орасида ҳам Навоийни «тушунмайман» дейдиганлар кўп. Навоийни ўқимайдиганлар ҳатто «ғазалнавислар» орасида ҳам оз эмас.

Навоийни бир-икки ўқиганда тушунилмаса, шу билан тўхташ, бас қилиш тўғрими? Аруз вазни бармоққа нисбатан мураккаброқ бўлса, уни ўрганишга куч сарфламай кўя қолиш керакми? Бундай мантиқдан ажиб хулоса чиқади – квант механикаси қийин бўлса, бўлғуси физик унинг ўрнига бу фаннинг осонроқ бобларини ўрганиши кифоя; материаллар қаршилиги фани қийинлик қилса, бўлғуси инженер уни ўрганмаса ҳам бўлаверади; эски ўзбек ёзувини ўрганиш мashaққатли бўлгани учун кирилл ёзуви билан ҳам тарихчининг куни ўтаверади ва ҳ.к.

Аслида интилган учун қийин нарсанинг ўзи йўқ. Аслида ҳаётнинг маъноси – қийинчиликларни енгиш.

Буюк шоир умрини мумтоз ўзбек адабиётини юксалтиришга бағишилар экан, ўз «мулки» – ана шу адабиётнинг келажаги ҳақида қайғурган, албатта. Шу ўй билан келгуси авлодлар учун қўлланмалар ёзган: вазн маҳоратини эгалласин деб «Мезон ул-авзон» рисоласини, она тилининг қадрига етсин, уни авайласин деб «Муҳокамат ул-луғатайн» асарини, ёш ижодкорларга далда бўлсин деб «Мажолис ун-нафоис» тазкирасини. Ҳамда камолот йўлининг дастури сифатида «Лисон ут-тайр» достонини.

«Лисон ут-тайр» – аллегорик асар. Сюжети – 30 та қуш (си мурғ) Симурғни излайди. Достоннинг анъанавий талқини – у Навоийнинг ўзи эътиқод қилган тақаввуф тариқатига бағишиланган. Бу талқинга кўра достоннинг бош гояси «Аллоҳни танимоқчи бўлсанг, ўзингни тани» деган принципдан иборат. Унда буюк шоир ниятни декларация

қилиш осон, аммо уни амалга ошириш ниҳоятда қийинлиги, ғоят оғир синовлардан ўтишга иродаси чидаган одамгина ана шу ниятга етади, деган ғояни баён қиласы.

Үрта асрлар Шарқида ана шундай синовларга дош берган тасаввуф пирлари ҳам, оддий одамлар ҳам анчамунча бўлган.

Бугун бундай саодат насиб этган зотлар борми? Балки бордир, лекин муаллифга мълум эмас. Масалан, «Тавҳид» талабини олиб кўрайлик. Шу муносабат билан келтирилган ҳикояда Мансур Халлож туш кўради. Тушида Муҳаммад алайҳиссалом шайхнинг «Ана л-ҳаққ» («Мен – ҳакмен») хитоби хусусида шундай дейди :

Сен ажаб кўтаҳназарлик айладинг,
Буйла ерда бесабарлик айладинг.

...

Ҳамл қилдинг менлику сенликка йўл,
Бу икилик васфидин пок эрди ул.

Яъни, Расуллурроҳ Халложга ўз «мен»идан кечолмагани, аксинча, унга ургу бергани хусусида танбеҳ беради.

У даврларда ҳаёт ҳозиргига нисбатан бекиёс даражада оддий бўлган ва тасаввуфнинг ҳақиқий намояндалари ҳалқ томонидан эъзозланган. (Бу эса ўз навбатида таъмагир шайхлар кўпайишига сабаб бўлган – Навоийнинг бир қанча сатира руҳидаги ғазаллари ана шу риёкор шайхларга қаратилганининг сабаби шу.) Ҳозирги даврда одам учун нафақат ўз «мен»идан, шунчаки нафсини енгиш ҳам осон эмас.

Шунинг учун энди «Лисон ут-тайр»нинг тасаввуфий талқини кўпроқ илмий-адабий аҳамиятга молик дейилса, катта хато бўлмайди.

Лекин достонда иккинчи планда келадиган ғоя – инсон учун камолот йўлида қандай қийинчиликларга дуч келиши мумкинлиги, уларни сабр ва матонат билан енгиб ўтсагина

ҳаёт ҳақиқатини топа олиши ҳамиша долзарблигича қолади.

Бу талқинни ҳеч иккиланмай ўз олдига ижодни, хусусан, адабий фаолиятни мақсад қилганларга нисбатан татбиқ этиш мумкин. Айниқса, умуман олганда мумтоз адабиётимиз дурдоналарини ўқишини ўрганиш, хусусан эса аруз сирларини эгаллаш кишидан муайян машаққат чекишини тақозо этади, албатта. Бугунги авлод учун бу юмуш қийин экан, ҳолат «Лисон ут-тайр» күшлари эсга тушади: улар зўр кўтаринкилик билан йўлга отланадилар, аммо унинг дастлабки қийинликларига дуч келиб, осонгина мақсаддан воз кечмоқчи бўладилар:

Килдилар Худ^{худга} боре¹ илтимос

Ким: –«Таваккуф¹ қил dame, эй¹ рухиунос, таваккуф қил – тўхта
Бизда баъзи¹ нотавон бўлмиш басе,¹ нотавон – заиф, ожиз
Йўл борурдин¹ хаста жон бўлмиш басе.

Баъзи оллиға келибтур¹ мушкилот

Ким, сенинг рая¹йинг·ди·н_ис·тар¹лар најот.

Баъзи оллин¹да суубат¹лар дурур,¹ суубат – қийинчилик

Ул суубат¹дин укубат¹лар дурур”.

Уларнинг хаёли, орзуси асли бошқа нарсада эди:

Согиниб о¹судалиқ бир¹ла ватан,

ком – мақсад

Боғу бўстон¹ бирла гулзо¹ру чаман.

Наф¹с коми¹ю фароғат¹ маъмани,

маъман – ишончли жой

Ай¹иши¹нию ишрат¹ гулшани.

оийн – принцип

Бу сатрларда каромат мавжуд эмасми?

Күшларга пирлик қилган Худхуд (попушак)нинг мантиқи ва нотиқлик маҳорати туфайли қүшлар кўзлаган манзилларига – камолот чўққисига етадилар.

Навоий асарлари, хусусан, «Лисон ут-тайр» Худхудни эслатмайдими?

Худхуд ўз функциясини муваффақиятли бажарган экан, «күшлар» ҳам ўз навбатида ана шу мантиққа қулоқ тутгандар, нутқдан таъсирланғандар ҳам мұхим бўлган.

Навоийни ўқиши ва ундан таъсирланиш керак.

Нутқнинг таъсирчанлиги ҳар доим шакл ва мазмун мукаммаллиги билан боғлиқ. Худхуднинг нутқида эса Навоий каломи акс этган.

Адабий тафаккур борасида Навоийнинг ўзи камолот йўлида энг қийин водийларни босиб ўтган. У буюк мақсадни кўзлаб, ана шу мақсад йўлидаги масъулиятни чуқур ҳис этиб, ўз тили, нутқи устида қаттиқ ишлагани, муттасил билимини орттириб, тафаккурини юксалтириб боргани тайин. Мана шундай жараён давомида сўз санъатида микдор сифатга ўтиб, «диалектик сакрапшлар» рўй беради.

Худди «Лисон ут-тайр» күшлари водийдан водийга ўтиб, ўз идеалларига яқинлашгани каби:

**Чун Талаб водийсиға қўйсанг қадам,
Оллингға ҳар дам келур юз минг алам.**

Талаб водийсидан ишқ (бу ердаги талқинда шеърга муҳаббат) водийсиға:

**Куймаган ишқ_ичра эрмас | ишқ-боз,
Оши-қ_эрмас | улки эрмас | жонгуудоз. жонгуудоз – жон қийновчи**

Ундан маърифат водийсиға. Навоий маърифатга эришиш йўлиниңг хилма-хиллигига урғу берган: «Водиедур юз туман минг онда йўл». Бу йўлиниңг натижаси:

**Маърифат хуршиди чун қилди тулувъ, хуршид – куёш
Ҳарким ўз мақсудиға айлаб ружуъ. тулувъ – кўтарилиш
... ружуъ – юзланиш
Чун ки партав солди ул покиза нур партав – ёргуллик**

Навоий «қушлари» водийма-водий қийинчиликларни енгиб, еттинчى манзилга – **факру фано** мақомига эришадилар. Бу – жуда юксак мақом. Достоннинг бир боби Навоий нима учун «Лисон ут-тайр»да тахаллусини «Фоний» деб олганига изоҳ беради:

**Мунда фоний бўлмай иш ўлмас тамом,
«Фоний» ондин топти назмим ихтимом.**

Бу байтда Навоий фано мақомига етганига ишора бордай... (Валлоху аълам.)

ХХ асрда силлабо-тоник ва ҳатто тоник вазнларда кўплаб назм дурданаларини яратишга муваффақ бўлинди, сарбаст техникаси ҳам пухта эгалланди. Булар-ку яхши. Лекин бунинг учун аruz вазнидан воз кечиш, уни «ўтгай»га чиқариши шартмиди?

Яхши ҳамки, Собир Абдулла, Ҳабибий, Чустий, Чархий каби арузnavислар ижодида шамъдай лишиллаб турса-да, у ўчмади.

Бундан буён – ақли машиналар, Интернет, синтетик мусиқа асрида арузнинг тақдирни қандай кечади?

Умид қиласизки, аруз яна майдонга чиқади. Албатта, янгиланиб, янгича ҳис-туйғулар олами, янгича тафаккур билан, ҳатто янги воситалар билан. Балки у аввалги устувор мавқеини тиклай олмас, аммо аруз вазни адабиётимизда муносиб ўрин эгаллади.

Бир қарашда мутлақо асоссиз туюладиган юқоридаги «даъво»ни далиллалашга уринайлик. Европа шоирлари ҳам то XVIII асргача арузга ўхшаш вазнда, таъбир жоиз бўлса, арузий-тоник вазнда ёзишган: ургули ва ургусиз ҳижолар руқнларга уюшиб, аруздаги каби қатъий қоидаларга бўйсуниши лозим бўлган (масалан, Шекспир сонетлари). XIX асрдан вазч мунтазамлиги шоирларга халал бера

бошлаган – аввал силлабизм ва тоника қоришиқ, сўнг ҳар қандай низомдан холи сарбаст вазни олдинга чиқсан. Бунинг бош сабаби – шеъриятда замон руҳининг акс этиши эди. Зотан, XIX аср Европа тарихида алғов-далғов инқилоблар даврини бошлаб берди. Ижтимоий ғалаёнлар шеъриятда сокин лирик кайфиятдан кўпроқ шиддатли туйғуларни тақозо қилган. Бунинг шабадаси XX аср бошида бизнинг ўлкамизга ҳам етиб келди. Шу туфайли мумтоз адабиёт вазн ва строфикасидан қониқмаслик, ҳис-ҳаяжонни чертиб-чертиб ифодалаш туйғуси пайдо бўлди. Бу туйғу Чўлпоннинг Исмоилбей Ғаспиралига ёзган мактубида жуда ёрқин ифодаланган ва айни Чўлпон дастлабкилардан бўлиб, сарбаст вазнида пафосли шеърлар ёза бошлаган.

Айтиш мумкинки, даврнинг бу эврилиши, умуман олганда, жамиятимиз учун ҳам, адабиётимиз учун ҳам хосиятли бўлди: зиёлиларда ўзликни таниш, истиқлол, тараққиёт ғоялари уйғонди, ўлмас асарлар яратилди. 20 аср охирлагани сайин, совет тузумида ҳаёт сиртдан сокин бўлиб туолса-да, ижтимоий-иктисодий бўхрон аломатлари аёнлаша боргани сабабли поэзияда яна сарбастга эътибор кучайди.

Схематик тарзда бўлса ҳам айтиш мумкинки, сарбаст шоирнинг ички оламидан ташқи оламига қаратилган туйғуларини ифодалаш учун мувофиқроқдир. Ташқи оламдан шоирнинг ички оламига йўналган туйғуларни беришда эса, ҳеч бир вазн аруз билан баҳслаша олмайди. Мисолларга мурожаат этайлик.

Бу менинг кенг кўнглим
ғавғони, жанжални,
Тўполон, кўзғалиш,чувалаш,
исённи, тўфонни
суядир.

Шунинг-чун дунёни,
 жаҳонни,
 тоғ ва том —
Ҳаммасин ағдармок,
 ёнадир,
 куядир...
Ўйнат эй, пўртана,
 тўхтатма,
 кувват ол,
Чоғ келгач, эриниб
 ётма, ухлама,
 бўлмасин йўқлама.
Кўп эзган душмандан,
 паст жондан
 ўчни ол,
 ўчни ол,
 ўч ол... (1920 йил)

Бу шеърда Чўлпоннинг истибодод ва таассубга қарши туйғуси жуда ёрқин акс этган. Бундай кечинмани арузда ифодалаш мушкул. Зеро, умуман, аruz чакирик, ҳайқириқни ёқтирмайди, ярашмаган панду насиҳатга айланаб қолади. Шунинг учун «Сен етим эмассан» каби шеърлар сарбастда кучли янграгани ҳолда, Собир Абдулла, Ҳабибий ва улар издошлиарининг «долзарб» мавзулардаги газаллари муваффақиятсиз чиққан. Зотан, аruz инсоннинг ички оламига хос туйғуларни ифодалаш учун ихтиро этилган. Масалан:

Фалакдин яҳшилиқ еткай | дебон, кўнглунг|ни шод этма,
Ямонлиғким | етар, ҳоло | унут, ўткан|ни ёд этма.

Замона аҳлига гар юз | қуёшча кўр|гузубсен меҳр,
Вафо зинҳор·ким бир зар|ра чоғлиғ эътиқод этма.

Нужуму чар|x деб ўқма | гадонинг баҳ|алиқ шолин,
Тутунни чар|x, учкунлар|ни аижум эътиқод этма.

(эътимод – умид, ишонч; ўқмак – мақтамоқ; нужум – бу ерда: Сомон йўли; чарх – осмон; баҳя – жияк, безак; анжум – юлдузлар)

Бу байтларда аччиқ киноя билан ифодаланган абадий ижтимоий муаммо ҳақидаги қалб азиятини аруздан бошқа вазнда бериш мушкул. (Шу сабабдан ҳам форс тилидаги мумтоз адабиёт намуналари ўзбек тилига таржима қилингандан, уларнинг вазнини имкон қадар сақлаш лозим. Шеърнинг руҳи сўздагина эмас, вазнга ҳам сингиган бўлишини, вазн ўзгарса, хусусан, аруздан чекинса, ана шу руҳиятга заҳа етишини назардан қочирмаслик керак).

Диққатга сазоворки, мумтоз адабиётдан қониқмаётганини билдирган Чўлпон ҳам, орадан ҳеч қанча ўтмай, «Қаландар ишқи» номли шеърият дурдонасида арузга мурожаат этган!

XXI асрда аruz яна мавқеини тиклашига бошқа асос ҳам бор. Янги мингийиллик мамлакатимиз учун тинч ва мунтазам тараққиёт даври бўлғай, иншооллоҳ. Тинч ва мунтазам тараққиёт шароитида эса, шоир қалбини ҳаёт, ҳаётнинг маъноси, руҳ ва унинг тақдиди ҳақидаги ўйлар кўпроқ банд эта бошлайди. Бундай ўйлар одатда бир нуқтага келиб тўхтамайди. Тафаккур ва хаёл дарёсига чуқурроқ ва яна чуқурроқ шўнғиши талаб этаверади. Бу каби лирик ҳолатларни ифодалаш учун эса арузнинг борган сари чуқурлашиб борадиган тўлқинсимон вазни жуда мувофиқдир.

Арузда ифодаланадиган туйгулар бокийлигини яна бир бор таъкидлаш ортиқча эмас. Масалан, тинч тараққиёт кишиларнинг моддий аҳволини яхшилай боради. Кўпчилик бойийди ҳам. Шунда ҳаёт сабоқ берадики, бойлик комфорт яратиши мумкин-у, аммо саодатни таъминлашга кафил бўла олмайди. Ҳатто, аксинча, бойликка бино қўйиш «ҳеч кимнинг меҳрига зор эмасман» деган туйгуни туғдириши, тошбагирликни келтириб чиқариши мумкин. Бу дунё ҳисоб-китобли, меҳрафшонлик ҳам, бемеҳрлик ҳам

кимнинг меҳрига зор эмасман» деган туйгуни туғдириши, тошбағирликни келтириб чиқариши мумкин. Бу дунё ҳисоб-китобли, меҳрафонлик ҳам, бемеҳрлик ҳам қайтадиган ҳодиса. Ҳеч қандай бойлик инсоний меҳр ўринини боса олмаслиги эса яхши маълум. Одамлар орасидаги муносабатга нисбатан «меҳр» тушунчасининг адабиётдаги аксини аruz деса, хато бўлмайди. Негаки, меҳрга ташна, ҳамдардга зор одам уни ресторон ёки дискотекадан топмайди, аммо, масалан Навоий девонидан топади:

Эй кўнгул, то дар·д кў·йида га·до·лиғ топ·ма·динг,
Бил·ки, ах·ли дар·д и·чин·да по·д·шо·лиғ топ·ма·динг,
Кўр·ма·динг ҳарғиз на·во, то бе·на·во·лиғ топ·ма·динг,
Бах·ри иш·қичра, На·во·ий, о·ш·но·лиғ топ·ма·динг,
То бу бир кўзни А·рас, ул бир·ни О·му қил·ма·динг.

Алишер Навоий даҳоси олдидаги бурчимиз – хоҳ бармоқда бўлсин, хоҳ сарбаст, хоҳ арузда – юксак бадиий асарлар яратиб, адабиётимиз шуҳратига шуҳрат қўшиш, тилимизнинг обрўсини янада кўтариш. Оллоҳ сўзга мўъжизавий қудрат баҳшида этган экан, унинг миллат маънавиятини шакллантиришдаги роли ғоят катта.

Икки жаҳонни икки илкида тутган шоир

Баъзан Навоий ижоди намуналарида камчилик кўриш ҳоллари учраб қолади. Масалан,

Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасин,
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасин,

байти тўғрисида Фитрат томонидан танқидий фикр
186

Бу борада ўз мулоҳазаларимизни баён қилишга уннар эканмиз, гапни мазкур байт таҳлилидан аввал умуман Навоий ижодий меросига ёндашув масаласидан бошлиш мақсадга мувофиқ туюлади.

Шундай даҳолар борки, уларнинг ижоди, хоҳ тайин миллат такдири билан боғлиқ равишда ўрганилсин, хоҳ умумжаҳон мезонлари билан ўлчансин, идеал деб эътироф этилиши лозим. Бундай ҳодисалар хусусида «беайб – парвардигор» ёки "ҳар тўқисда – бир қусур" каби мақолларга таяниб фикр юритиш тўғри бўлмайди.

Алишер Навоий сиймоси ва ижоди ана шундай феноменлардан биридир. Лўндаси, **Навоий ижоди ҳар қандай қусурдан холи, демоқчимиз.** Ҳар қалай, инсоният тарихида умуман идеал дейиши мумкин бўлган ижод намунаси бор бўлса, бу сифат, бизнингча, биринчи навбатда Навоий шеъриятига тааллуклидир.

Тўғри, буюк шоир ўзининг биринчи девони – «Бадойиъ ул-бидоя» учун ёзилган "Дебоча"сида мажмууга киритилган ғазаллар турли савияда эканлигини, бу жанрнинг юксак намуналари билан бир қаторда нисбатан сустроқ ғазалларини ҳам киритиши лозим топганини айтиб ўтади.

Лекин улуғ шоирнинг бу эътирофи унинг меросига муносабатда "Навоий шеърларида ҳам камчиликлар бор" деган тезис учун баҳона бермайди. Чунки, **биринчидан, Навоийнинг зикр этилган эътирофи – ислом дунёсининг барча буюк намояндаларига хос бўлган камтарликдан деб тушунилиши лозим.** Қолаверса, Муҳаммад алайҳиссаломнинг "Мен ҳам бир инсонман, хато ва камчиликларга йўл қўйишим мумкин" дегани тўғрисида ҳадислар бор, аммо бундан Оллоҳ

элчисининг нафақат пайғамбарлик фаолиятини, балки оддий турмушдаги хатти-ҳаракатларини тафтиш қилиш ҳуқуқи келиб чиқмайди.

Тўғри, Навоий пайғамбар эмас. Лекин нафақат ўзбек адабиёти, балки жаҳон адабиёти миқёсида олганда ҳам пайғамбар мавқеидаги зотдир. У бежиз «ўзбек ҳалқининг дахосини ўзида мужассамлантирган мутафаккир» деб баҳоланмаган.

Иккинчидан, адабиётнинг маҳорат чўққиси сари юксалишда, сўз санъатининг сир-асрорларини эгаллашда бошқа ижодкорлар ўн йиллар ичida босиб ўтган йўлни Алишер Навоий ўсмирлик давридаёқ ортда қолдириб кетган, унинг дастлабки девони тартиб берилганидаёқ даҳо санъаткор даражасига кўтарилиб улгурган эди.

Далил учун бир мисол келтирайлик:

**Бўлмиш андоқ мунқатиъ аҳли замондин улфатим,
Ким, ўзум бирлан чиқишимас ҳам замоне суҳбатим.**

**Эй хуш улким, тутмиш эрди ваҳш ила сахрома унс,
Мудҳиш аҳволе мангоким, бор ўзумдин ваҳшатим.**

**Истарам қочмоқ адам водийсидинким, киргали
Вомиқу Фарҳоду Мажнун бас ғулувдур хилватим.**

**Тўлғанурмен ўзлугумдин чиққали, буқим эрур
Дард водийсида саргардон қуюндеқ ҳайъатим.**

**Эй ажал, тан хирқасин куйдурки, бўлмиш бас оғир
Бу маломат ўқлари бирла тикилган кисватим.**

**Эй фалак, анжум ушоқ тошин йигиб бошимга ур,
Чун фано майхонаси хиштидин ўлди турбатим.**

**Етти кўкни кўк вараклардек совурғай ҳар тараф,
Тоқи минойий аро чирмашса ози ҳасратим.**

Қўй дуру феруза баҳсинким, нужуму чархни

Нилуфар барги уза шабнамча кўрмас ҳимматим.

**Лаълдек бошим осилсун ғарқайи хуноб ўлуб,
Лаъл тиккан салтанат тожига бўлса рағбатим.**

**Эй Навоий, икки оламдин кечиб топдим висол,
Бу ики бутхонадин эрмиш бу йўлда оғатим.**

Ҳайратомуз ғазал! Ўқиган сари кишини ҳаяжонга ботирадиган байтлар. Ҳолбуки у ҳижрий 870 (милодий 1465/66) йилда тартиб берилган «Илк девон»дан ўрин олган, демак, Навоийнинг ёшлигига (!) ёзилган.

Анча кейин, «Хазойин ул-маоний» тартиб берилганда (1498-99 йиллар) шоир бу ғазалга яна бир байт қўшган:

**Турфа қўрким, халқ коми бирла умрум бўлди сарф,
Турфароқ буким бирвога ёқмади бир хидматим.**

Хуллас, Навоий шеърлари, адабиётнинг энг инжиқ ёндашувидан келиб чиққандা ҳам, барча мезон ва меъёрлар талабларига қатъий жавоб беради, улар зигирдай бўлса-да сакталиктан мутлақо холи, дея даъво қилишга журъат этамиз. Мабодо, Навоий шеърларининг у ёки бу қўлёзмасида, у ёки бу наприда сакталиктучраса, бунга муаллиф эмас, балки хаттот ва ноширларнинг бефарқлиги ёки малакасидаги этишмовчилик оқибатидир. Мабодо, унинг шеърларида адабиётнинг юксак мезонларига мос тушмайдиган байт ёки мисра учраса, даставвал ўша мезонларнинг ўзи тафтиш қилиниши, ҳеч бўлмагандан аниқланган юмутаносиблик сўнгти ҳақиқат тарзида эмас, балки муаммо тариқасида баён этилиши мақсадга мувофик.

Фикр, туйғу, таассурот, кайфият, кечинма, ҳаяжон шеър бўлиб қуюлиб келганда, уларни қоғозга битишда сўз излаш, сўзларни вазнга тушириш, қофия танлаш,

бадиий санъат билан безаш каби муаммолар Навоий учун мутлақо бегона бўлган – бундай муаммолар билан сўз мулкининг сultonни болаликдаги машқлари чоғида йўлиқса йўлиққандир, аммо шеърнависликнинг бундай даражаси "Навоий" деб аталадиган чўқининг пойидан ҳам анча пастда туради.

Навоий шеърларида вазн, қофия, бадиий санъат шу қадар мукаммалки, бугунги кун нуқтаи назаридан қараганда ғайриоддий ҳодиса, англаш қийин тилсим бўлиб туюлади. Сўз бойлиги чароғон юлдузли осмондай кўзни жимириллатади, улардан маъно-мазмун чашма сувидек қайнаб чиқади, жумлалар маржон тизмасидай теришган, мисралар равон, назмда энг инжа туйғулар камалакдай товланади. Муҳими – шеърда ана шу хусусиятлар ифода этилиши Навоий учун нафас олишдек жўн ва табиий ҳолатга айланган, бир сўз билан айтганда, автоматизм касб этган. Худди шу туфайли шоир дилида қандай фикр, қандай туйғу туғилмасин, улар бир йўла ва равон шеърда ифодаланган – гўё тоғ чангиси чемпиони мунтазам машқини олган трассада сирпанганидек.

Айтиш мумкинки, Навоий учун арузда шеър айтиш она тилида сўзлашдан кам фарқ қилган.

Навоий каломининг мукаммалити устида етарлича тафаккур қилмаган, ё бунга ҳафсаласи бўлмаган, ёки мақсад йўналишини тўғри олмаган киши – у ғарблик тадқиқотчи бўладими ёки шарқлик танқидчи – шоир шеърларида камчилик, номукаммаллик кўриши мумкин. Ўтмишда кимдир Навоий асарлари билан юзаки танишиш оқибатида шоирни "форсчадан таржимон" дея баҳолаган, кимдир "мазмун шаклга қурбон қилинган" дея таъна тошини отган, яна кимдир "ижодида асосан ўша давр учун анъанавий бўлган мавзулар етакчилик қилади" деб ҳукм қилган, яна кимдир бошқа нуқсларни «ихтироъ» этган.

анъанавий бўлган мавзулар етакчилик қилади" деб ҳукм қилган, яна кимдир бошқа нуқсларни «ихтироъ» этган.

Аслида бундай иддаоларнинг барчаси нисбий, Навоий шеърияти эса мутлак.

Аслида Навоий шеърларининг ҳар бири, ҳатто ҳар бир байти нимаси биландир оригинал, қайсиdir жиҳати биландир бетакрор. Навоий ижодида бирон-бир шеър йўқки, унда гўзал туйғулар, самимий инсоний кечинмалар, нозик фалсафий мушоҳадалар, бир сўз билан айтганда, уммон қадар тубсиз ва кенг мазмун бўлмасин.

Аслида Навоий ижодида шакл мукаммаллиги билан мазмун муazzамлиги ўзаро уйғун ва чамбарчас боғлиқ: шоир учун шеър ёзиш она тилида сўзлаш, нафас олишдек табиий жараёнга айланган экан, ижод жараёнида унинг фикри, ўйи нима билан банд бўлган? Табиийки, мазмун билан, рухият билан, «қалбига қулоқ тутиш» билан! Фикрни ойдинлаштириш учун ижоднинг бошқа соҳаларидан мисолларга мурожаат этайлик. Микеланжелонинг мармар ҳайкаллари бу санъатнинг чўққиси хисобланади. Ирвинг Стоуннинг «Заҳмат ва фарах» биографик романида тасвирланишича ҳайкалтарош мирмарга ишлов бериш санъатини эгаллаш учун кечаю кундуз, тамадди қилишни ҳам унугтиб меҳнат қилган. Бунинг натижасида у ижод қилганда бошида ғоя туғилса бас – қўллари ана шу ғояни автоматик тарзда мармарда мужассамлаштириш даражасига етган. Бу каби маҳорат йўлини машхур бастакор ва мусиқачилар, рассомлар, опера кўшиқчилари ва балет раққослари ҳам босиб ўтади.

Ёки футбол ўйинига диққат қилинг. Ўйин давомида ҳар бир футболчининг кўзи кўпроқ тўпда бўлади, диққати асосан тўпни бошқаришга қаратилади. Лекин Пеле сингари ўйинчиларнинг маҳорати, хусусан, тўпни бошқариш техникаси шундай босқичга етадики, натижада уни

комбинациялар ижод қилишга йўналтирилади. Бу хусусият – маҳорат такомиллашуви жараёнида миқдорнинг сифатга ўтиши ижоднинг барча турига хос қонуният, барча даҳолар босиб ўтган йўлдир.

Навоий эса даҳоларнинг даҳоси. Шунинг учун унинг шеърлари мумтоз адабиётимизнинг бошқа вакиллари шеърларидан тилсимли хусусияти билан фарқ қилиб туради. Шунинг учун ҳам Навоий асарлари ўзини идеал деб тан олишга мажбур этади.

Учинчидан, Навоий асарлари мазмунининг чуқурлиги, ҳатто ўта мураккаблиги билан ажralиб туради. Кўпинча унинг айни бир шеърида ишқий, ижтимоий, фалсафий, диний ва бошқа биз билган ва билмаган маънолар мужассам бўлади. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун юқоридаги ғазал ёрқин мисол.

Қолаверса, Навоий нафақат буюк шоир, айни пайтда яна ҳам буюкроқ мутафаккир, файласуф, замонасининг улуғ алломаси бўлган. Мисол учун, Аристотель асарларини мутолаа қилган киши уларни шундай – бир ҳатто икки-уч бор ўқигани билан тушуниб кетавермайди. Ҳатто юонон тилини ниҳоятда яхши билган Форобий, Ибн Сино, Беруний каби буюк иқтидор эгалари ҳам «устоди аввал» асарларининг мағзини чақиш учун кўп йиллар сарфлаган, шарҳлашга интилган. Улардан кейинги олимлар учун шарҳлар ҳам мураккаблик қилганки, шарҳларга шарҳ («ҳопния») битишга тўғри келган.

Ҳакиқатан, "Хайрат ул-аброр", "Садди Искандарий", "Лисон ут-тайр" – нафақат бадиий достон, айни пайтда фалсафий рисолалардир. Уларда инсоннинг моҳияти, ҳаётнинг мазмуни, ижтимоий муносабатлар ҳақидаги Навоийнинг дунёқарашлари баён этилган. Ҳатто бус-бутун фалсафий рисола мазмуни ифода этилган рубоий, байтлар ҳам оз эмас.

Тўртингидан, Навоий шоир ва мутафаккиргина бўлиб қолмай, ўша давр жамияти ҳәтидаги, оддий одамлар орасидаги муносабатлардан тортиб то умумдавлат, умуминсоний муаммоларгача дуч келган, умри давомида фаол ижтимоий жараёнда бевосита иштирок этган арбоб ҳам эди. Навоийнинг болалигидаги давр алғов-далғовлари, ўсмирлик ёшида йўлиқкан ташвишлар, йигитлигида бошига ёғилган бало-қазолар бир неча тарихий шахс таржимаи ҳоли учун кифоя қилган бўларди. Лекин тақдирни азал бу билан ҳам қаноатланмай, Навоийни умрининг сўнгти дамларигача "саҳийларча" хилма-хил синовларга рўбарў этиб турган. Бугун биз уларни тасаввур қилишимиз ҳам осон эмас.

Буларнинг бари қиши билан ёқкан қор сувлари баҳорда тоғ бағрига симирилиб, ёзда тош ёриқларидан отилиб чиқкан чашмадай Навоийнинг ғазал, қитъа, рубоий, достон боблари тарзида қоғозга тушган. Гоҳ муножот, гоҳида фарёд бўлиб, гоҳ ҳасратли ўй, гоҳо аччиқ киноя тарзида: "*Ишқим ошуби* (кўнгул ғалаёни, ҳаяжон) түғёнида ҳар суубатким (кийинчилик) юзланур эрди, чун бир ҳамдард рафиқим йўқ эрдиким, дардимдин шаммае (бир оз бўлса-да) изҳор қилғаймен, бирор байт бирла ул ҳол мазмунин назм қилиб кўнглумни холий қилур эрдим ва жунуним шиддати (ўзни йўқотиш, экстаз) ғалаёнида ҳар ошубеким, оллимға келур эрди, чун ҳамзабон мушфиқим йўқ эрдики, маҳфий ўтумни ошкор этгаймен, бирор матлаъ била ул маънони адо қилиб, қаттиғ ҳолимни шарҳ этар эрдим".

Унумаслик лозимки, ана шу суубат, дард ва жунун шиддатига қиёсланган тафаккур ғалаёнлари-ю, кўнгулнинг яралари Навоийнинг инжа ва безовта қалбининг тубига шароб қуйқасидай чўкиб борган, юрагида чандиқлар қолдирган, охир-оқибат, олтмишга тўлиб-тўлмай оламдан кўз юмишига сабаб бўлган.

Навоий ўзини "ўз куйининг оловида куйиб кул бўлган қақнус қушига" ўхшатиши ҳам шундан. Болалик чоғидаёқ ўзига "Навоий" тахаллусини танлаганида ҳам мўъжиза мавжуд эмасми? Зотан, наво – шунчаки мусиқа тури эмас, у аслида "қалбни титратувчи куй" маъносини билдиради (таниқли навоийшунос ва таржимон Сергей Иванов шоир тахаллусини "вдохновенно поющий" деб таржима қилади).

Навоий айтадиганини айтиб, ёзадиганини ёзиб қолдирган. Эндиғи вазифа – бу хазинани истифода этиш. Бунинг учун биринчи навбатда мутолаа, мулоҳаза ва мушоҳада билан бир қаторда шарҳ ва талқинлар керак.

Талкин хусусида. Навоий шеърларининг муҳим хусусияти – улар турлича талқин қилиниши мумкинлигига. Аслида бу ҳолат Бетховен симфониялари, Пикассо картиналари каби санъатнинг бошқа турларига оид барча буюк асарларнинг барчасига хос. Бир қараашда сўз санъати мусиқа, тасвирий санъатга нисбатан конкретроқ мазмунга эга, шунинг учун айни бир матнни турлича талқин қилишта ўрин йўқдай туюлади. Аслида сўзлар аксарияти кўпмаънолидир. Жумладаги сўзларнинг турли маънолари ўзаро турлича муносабатта киришиб, яна ҳам кучлироқ жумла кўпмаънолигини туғдиради. Бунда, ҳатто муаллиф дастлаб кўзда тутмаган маънолар келиб чиқиши ҳам мумкин. Шунингдек, жумладан сўзловчи бевосита кўзда тутган мазмундан ташқари унинг онги ички қатламларидаши (З. Фрейд бўйича онгостидағи) туйгулар сингиган бўлиши ҳам мумкин. Биз бу ҳолатни, хусусан, авлиёлар кароматида кўрамиз.

Рус филологи Д.Н.Шмелев сўзнинг кўпмаънолик хусусиятини янада бўрттиради. Унинг фикрича, нутқ чекланган воситалар билан инсон тажрибасининг чеку чегараси йўқлигини ифода эта олади. (Проблемы семантического анализа лексики. Москва, 1973). Ёки, масалан, Л.С.Переломов Конфуцийга бағишланган

тадқиқотида (Москва, 1998) бу донишманднинг "Учиться и своевременно претворять в жизнь – разве не в этом радость?" деган ўгити файласуфлар томонидан юзга яқин маънода талқин этилганини бирма-бир санайди.

Навоий шеърларида фалсафий тафаккур бадиий воситалар орқали ифодалангани учун хилма-хил талқин имконияти яна ҳам кенгроқ.

Таъкидлаш лозимки, ҳар қандай талқин – субъектив, у матндаги объектив ҳақиқатдан ташқари талқин қилувчи яшаган давр ва ижтимоий муҳитга, унинг тушунчаси ва ҳатто кайфиятига ҳам боғлиқ бўлади. Натижада биз айни бир жумланинг турлича, ҳатто бир-бирига зид мазмундаги талқинларини учратамиз. Масалан, "Қаро кўзим" деб бошлинувчи ғазалнинг ҳозиргача ўнга яқин талқини чоп этилди.

Матнни турлича талқин этишга интилиш, умуман олганда, ижобий ҳодиса. Албатта, талқин сунъий бўлмаса. Кимнинг талқини тўғрироқ, деган саволга келсак, бу ҳал этилиши мураккаб муаммо. Хусусан, Навоий асарларининг талқинига нисбатан бугун бу масалада ким ҳам ҳакамлик қила олади? Балки, қўпчилик эътироф этадиган талқинни тўғрироқ, дея тан олиш лозимдир? Лекин бу принцип ҳар доим ҳам ўзини оқлайвермайди – юзлаб одам ноҳақ-у, бир одам хақ бўлиб чиқсан ҳоллар тарихда оз эмас.

Айтайлик, Мансур Халлоҷ ҳақмиди ё унинг устидан хукм чиқарган шайхлар? Унинг атиги икки сўздан иборат "АНА-Л-ХАҚҚ" ибораси устида мунозаралар неча аср давом этган.

И з о ҳ. Мазкур ибора араб ёзувидан ҳозирги ёзувга "ана-л-ҳаққ" деб ўтирилса ҳам, "ана-л-Ҳаққ" деб ёзилса ҳам маънога путур етади – биринчи ҳолда ҲАҚҚ тушунчасининг талқин доирасидан «Ҳаққ» (Оллоҳнинг исмларидан бири) маъноси тупшиб қолади, иккинчи ҳолда эса, аксинча, «Оллоҳ» маъноси конкретлашиб, «ҳақиқат» маъноси тупшиб қолади. Эски ўзбек

ёзувида бош ва кичик ҳарфлар фарқланмаганинг ўзиёқ турлича талқин туғдирған. Иккинчи томондан, шоирлар бу хусусиятдан шеърий санъат яратишда фойдаланишган.

М и с о л.

**Бунда фоний бўлмай иш ўлмас тамом,
Фоний ондин топти назмим ихтимом**

– биринчи мисраъдаги «фоний» сўзи сифат, уни бош ҳарф билан ёзиш тўғри бўлмайди, иккинчи мисраъдаги «Фоний» сўзи шоир тахаллуси бўлиб, бош ҳарф билан ёзилиши шарт. Энди мана бу парчани кўрайлик:

**Эй, адамдин борчаға ҳаллоқи жуд,
Бори жуд аҳлиға файёзи вужуд....**

**Ҳар неким васфингда таҳрир айлагум,
Сехр агар қылғумки тақсир айлагум.**

**Мен не бўлғумким, агар алломалар
Сурса йиллар васфинг ичра номалар.**

**Бўлсалар инсоф сори мунсариф,
Ажзға бўлмоқ керактур мұтариф.**

**Фонийи девонайи ошуфтахўй
Неча сўз гар сендин этти гуфтигўй,**

**Саҳву тақсирин қарамдин афв қил,
Номай аъмолидин маҳв айлагил,**

– «Лисон ут-тайр»дан олинган бу парчада «Фоний» сўзи ҳар икки маънода – ҳам тахаллус, ҳам сифат вазифасида келмоқда.

Мазмуннинг матнда акс этиш қонунларини, талқин хоссаларини ўрганиш ҳозир фаннинг муҳим соҳасига айланган. Давлат арбобларининг интервью чоғида айтадиган фикрлари, хужжатлар матни ҳар доим ҳам бир

қийматли бўлавермаслиги муаммонинг амалий аҳамияти ҳақида тасаввур берса керак.

Мақола аввалида Навоийнинг биргина байти анчамунча мубоҳаса объектига айланиши мумкинлиги тилга олинган эди. (Қаранг: Сувон Мели, «Ҳазиллашманг даҳо билан», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 2002 йил 34-сон; Иброҳим Ҳаққул, "Англаш заковати", шу газета, 2002 йил, 50-сон.) Баҳсга Фитратнинг қуидаги мулоҳазаси сабаб бўлган: *"Навоийнинг*

*Бўлмаса ишқ икки жсаҳон бўлмасун,
Икки жсаҳон демаки, жсон бўлмасун,*

деганидаги қайтиши (санъати – А.А.) мана шундай кераксиз қайтишлардандир, Чунки бу "икки жсаҳон бўлмасун" деганига рози бўлмай, "йўқ, жсон бўлмасун" дейдир. Ҳолбуки, иккинчи фикри биринчисидан кучсизракдир".

Ҳар икки олимнинг мулоҳазалари билан бирга ёндашувлари ҳам ўзига хос: бири кўпроқ Ғарб тафаккури манбаларидан далил изласа, иккincinnси асосан Шарқ мутафаккирларининг меросини жалб этади.

Фитратнинг юқоридаги фикри муносабати билан баҳсга қўшилар эканмиз, биз аввало Фитрат Навоийни буюк даҳо деб билганини таъкидлаймиз. Масалан, у "Навоийнинг форсий шоирлиги ҳамда унинг форсий девони хусусида" мақоласида шундай ёзади: *«Навоий энг улуг форс шоирларининг энг машҳур, энг қийин асарларига форсийча жавоблар, назиралар ёзган. Машҳур Хисрав Дехлавийнинг... бир қасидаси бор: оти "Баҳр ул-аброр"дир. Жомийнинг унга бир назираси, ўхшатмаси бор, оти "Луқжамат ул-асрор" бўлиб, Хисравникуга кўра кучсизракдир. Навоий ҳам буларга "Туҳфат ул-афкор" отли 26 байтдан иборат бир ўхшатма ёзган:*

*Оташин лаъли ки тожи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли ҳом пухтан дар сар аст*

— деб бошланган қасида, Жомий, Давлатшоҳ каби танқидчиларнинг шаҳодатларига кўра, Хисравницидан қолишмайди». (Бу қасиданинг ўзбек тилига бир таржимаси 1977 йилда Шоислом Шомуҳамедов нашрга тайёрлаган "Алишер Навоий шеъриятидан" китобига, бошқа таржимаси 2002 йилда чоп этилган Абдул Кодирнинг "Ишқим чечаклари" китобига киритилган.)

Бу ва бошқа мисолларни таҳдил этиб, Фиграт шундай хуносага келади: "*Навоийнинг бошқалар билан бўлган адабий мунозаралари ва мана бу чиройлик намуналар Навоийнинг форс тилида ҳам теран, уста бир санъаткор эканини кўрсатади. Унинг форсийчада кучсиз бўлгани тўғрисида Бобурнинг маълумотини кўб-да қабул эткусимиз келмайди*".

Навоийнинг мазкур байтига қайтсак, у аслида ҳар жиҳатдан мукаммалdir. Байтнинг бош ғояси «ишқ» эканлиги равshan. Бу сўзнинг маъноси мумтоз адабиётда фоят хилма-хил. Эътиборни "жон" ва "жаҳон" сўзларига қаратайлик.

Хўш, Навоий байтида қайси бир "жон"у қандай "икки жаҳон" устида сўз бормоқда? "Жон" сўзи ҳам, "жаҳон" сўзи ҳам икки маънода англаниши мумкин. Биринчидан, индивидуал маънода – тайин шахсга нисбат берилиб. Масалан, «Хўп, десанг жонинг чиқадими?» «Туҳмат қилиб, икки жаҳонингни куйдирма».

Иккингидан, глобал маънода – "умуман жон" ва "умуман жаҳон". Масалан, «Жон бошқа, руҳ бошқа», «Бу дунё – фоний, у дунё – боқий». Мана шу маъноларнинг қай бири танланишига қараб, 4 хил контекстга эга бўламиз:

	"Жаҳон" – индивидуал	"Жаҳон" – глобал	...
"Жон" – индивидуал	1-контекст	2-контекст	
"Жон" – глобал	3-контекст	4-контекст	
...			

Биринчи контекст шундай талқинни беради:

Ишқдан маҳрум одамнинг икки дунёси ҳам маънисиз.

Икки жаҳонини қўй, у ҳатто тирик одам бўлиб яшашига (туғилишига) арзимайди.

2-контекст Фитрат талқинига мос келади:

Севмаган, севилмаган одам учун у дунё ҳам, бу дунё ҳам ийқ ҳисобида.

У икки дунё тугул жондан воз кечгани яхши.

3-контекстга мос талқин:

Ишқ ҳақида тушунчага эга бўлмаган одам учун бу дунё ҳам, у дунё ҳам қадрсиз.

Унга нисбатан ҳатто Ердаги ҳаётнинг маъноси ийқ.

4-контекстга мувофиқ талқин:

Икки жаҳон – ишқ туфайлидир.

Одамзод – ишқ туфайлидир.

Хўш, муаллифнинг ўзи қайси талқинни назарда тутган?

Бу саволга конкрет жавоб беришга уриниш Навоий матни мазмунини торайтиришга олиб келади.

Таъкидлаймизки, биз "жон" ва "жаҳон" сўзларининг

иккитадан маъносини қарадик, холос. Борди-ю, уларнинг бошқа маънолари ҳам жалб қилинса-чи? (Бундай имконият учун жадвалчада уч нуқтали катаклар қолдирилди.) Яна "ишқ" сўзининг, айтайлик, "Маҳбуб ул-кулуб"да санаб ўтилган маънолари (дунёвий ишқ, платоник ишқ ва тасаввуф тушунчаси) бирма-бир контекстга жалб қилинса-чи? Равшанки, талқин варианtlари сони кескин ортади.

Хуллас, бир байтда – бир олам мазмун! Энг оддий муҳаббатдан то ишқи илохийгача; энг индивидуал туйғудан то инсониятнинг неча минг йиллик тафаккур тажрибасигача.

Буларнинг бари атиги икки мисрада, атиги олтига ўзакдан ясалган ўнtagина сўзда!

Холбуки, бу "Хамса"нинг биргина байти, холос.

Бу қадар поёнсизлик Навоийнинг кўплаб байтларига хос, дейишга асос етарли.

Зотан, Навоий ҳазратлари қўлларига қалам олганларида фаришталар давот тутган, ижод қилас эканлар неча буюк пирларнинг руҳлари бошлари узра чарх уриб турган. «Садди Искандарий» достонининг ниҳоясида шундай байтлар битилган:

Тутуб Жомнию Хисрав икки қўлум,
Низомий сори бошладилар йўлум.

Тўкуб ашқ мендек асири ғаме,
Вале ҳар қўлумға тушуб оламе,

Вале мен бўлуб гарчи ўздин ниҳон,
Кириб икки илгима икки жаҳон.

Сўнгги байтда "жаҳон" сўзининг фақат глобал маъноси кўзда тутилаётгани равшан.

Қамрапш учун тасаввур ожиз манзара: Навоий икки жаҳонни икки қўлида тутиб турганини тасаввур қилиб кўрайлик!

Нима бўлганда ҳам икки жаҳонни икки илкида тута олган шоир «Икки жаҳон демаки, жон бўлмасин» дейишга батамом хақлидир.

Навоий ижод пайтида ўз "мен"имдан ниҳон бўлдим, дейди. Бу эътироф унинг тариқотда жуда юксак мавқеъга кўтарилиганини, унинг шеърияти эса илоҳий илҳом маҳсул эканлигининг яна бир исботидир.

НАЗМНИНГ ЕТТИНЧИ ОСМОНИ

Муқаддима. Шоҳбекат. Тумонат одам. Ҳар ким ўз ишию ташвиши билан банд. Кимдир олис сафар тараддутида бўлса, кимдир йиллар ўтиб кўрмаган яқинини кутишга чиққан, бирор шошилган, бошқасининг хотири паришон. Ғала-ғовурга елқадаги магнитофондан ажнабийча ашула, совға-салом дўконидаги телевизордан “модний” хонанданинг чинқироқ хиргойиси, қантариб кўйилган автомобилнинг радиосидан тайинини аниқлаб бўлмайдиган оҳанг жўр бўлади.

Шоҳбекат биносининг томига эълонлар учун ўрнатилган карнай бир оз ғичирлаб, сўнг ундан куй таралади:

“Қаро кўзим, келу мардумлуг эмди фан қилғил”.

Воажаб! Қўшиқ бошланиши билан борлиқ ўзгара бошлади: одамлар бирин-кетин сўзлашдан тўхтаб тин олди, магнитофон, телевизор, авторадиолар аввал пасайиб, пасайиб, охири уни бутунлай ўчди. Ҳатто учиб юрган кушлар ҳам шохларга қўнишиб, чуғур-чуғурини бас қилди.

Карнайдан таракаётган қўшиқ одамларнинг турқи, ёши, жинси, кийиниши, касби-кориу забонидан қатъи назар, қалбига йўл топмоқда эди:

Юзунг висолига етсун, десанг, кўнгулларни...

Ёз саратонида аёвсиз нур пуркаётган қуёш қўшиқнинг ноласидан хижолат чекиб, шапалоқдай пар булутдан юзига парда тортди. Дим ҳаводан шалвираб қолган теракларга ҳам мадор кириб, япроқлари куй оҳангига мос чапак чала бошлиди. Майнин шаббода томлардан сирғалиб тушиб, одамлар оралади. Унинг эпкини хў-ў қариянинг оппоқ соқолини, анови аёлнинг ҳарир рўмолини, бир тўп кизларнинг кокилларини елплиб ўтди.

Исми машхур мумтоз қўйга адаш хонанда қўшиқни яхши кўриши, уни юз бор, балки минг бор такрорлагани учун ижро роса сайқал топгани сезилиб тураг, шу боис у шавқ билан, вужуд-вужуди билан куйламоқда эди. Қўшиқ тошлиарни юмшатиб, музларни эритишга қасд қилгандай авж пардаларга кўтарилиди:

**Юзида терни кўруб ўлсам, эй рафиқ, мени
Гулоб ила юву гул баргидин кафан қилғил.**

Бу орада зангори осмон абри атлас тусига кирди. Шоҳбекат тепасидаги булат пардаси қуюқлашиб, гўё қўшиқ сари пасайиб келди. Ортига куйдан баҳраманд бўлмоқчи фаришталар йиғилган-у, уларнинг нафасидан булат эриб, оромбахш ёмғир тарзида томчилади.

**Навоий анжумани шавқ жон аро тузсанг,
Анинг бошоғлиғ ўқин шамъи анжуман қилғил.**

Кўшиқ тугади. Одамлар баданига инган сув зарраларини артишга тутиндилар. Кимларнинг юзидаги томчиларда киприклардан сизиб чиққан кўз ёшлари омухта эди...

Ҳа, “Қаро кўзум” ғазали билан айтилган “Ушшоқ” қўшиғида самовий сеҳр бор. Мумтоз мусиқа билан Навоий сўзи пайваста бўлган бу қўшикни қайта-қайта эшитсангизда жонга тегмайди, аксинча, ўзига ошно қила боради.

Бундай олиб қараса, қўшиқ мусиқасини дилрабо, Навоийнинг ғазалини эса тушунарли деб бўлмайди. Ҳатто ҳеч иккиланмай “Қаро кўзум” ғазалини даҳо шоирнинг энг мураккаб асарларидан бири дейиш мумкин. Буни ғазал такрор ва такрор шарҳланганидан, турли йўналишда талқин қилишга кўп уринилганидан ҳам кўрса бўлади. Адабиётшунос Н.Жумахўжаевнинг маълумотича бу ғазалга ўндан ортиқ (!) шарҳлар битилган.

Хуллас, ғазал – ғоят мураккаб, мусиқа ҳам шунга яраша.

Унда нима учун “Қаро кўзум” қўшиғи бу қадар машхур?

Буни фақат бир нарса билан изоҳлаш мумкин – чуқур мусиқага ғазалнинг мукаммаллиги қўшилиб, қўшиқ идеаллик хусусиятини касб этган.

Ана шу мукаммаллик хусусида фикрлапшайлик.

1. **Вазн.** Ғазал арузнинг мураккаб вазнларидан бири – мужтасси мусаммани маҳбуни мақтуъ/аслам баҳрида ёзилган. Вазннинг мураккаблигига қарамасдан у мукаммал, шу туфайли ғазал ўқиш ва куйлап учун ниҳоятда равон.

Рукилар															
1-рукин				2-рукин				3-рукин				4-рукин			
Ма-фо-ъи-лун				фа-ъи-ло-тун				ма-фо-ъи-лун				фаъ-лун			
Хижолар															
∨	-	∨	-	∨	∨	-	-	∨	-	∨	-	-	-	-	
Қа-	ро	кў-	зум	ке-	лу	мар-	дум	ли-	ғ.эм-	ди	фан	қил-	ғил,		
Кў-	зум	қа-	ро-	си-	да	мар-	дум	ки	би	ва-	тан	қил-	ғил.		
<i>Ю-</i>															
Ю-	зунг	гу-	ли-	га	кў-	нгул	рав-	за-	син	я-	са	гул-	шан,		
Қа-	динг	ни-	ҳо-	ли-	га	жон	гул-	ша-	нин	ча-	ман	қил-	ғил.		
<i>Та-</i>															
Та-	ко-	ва-	ринг-	га	ба-	ғир	қо-	ни-	дин	хи-	но	боғ-	ла		
И-	тинг-	га	ғам-	за-	да	жон	риш-	та-	син	ра-	сан	қил-	ғил.		

<i>Фи-</i>	ро-	<i>к</i>	то-	<i>зи-</i>	да	то-	<i>шил-</i>	<i>са</i>	түф-	<i>ро-</i>	гим,	эй	чарх,	
<i>Ха-</i>	мир	<i>э-</i>	тиб	<i>я-</i>	на	ул	<i>тоғ-</i>	<i>да</i>	<i>кү-</i>	<i>ҳ-</i>	кан	<i>қил-</i>	ғил.	
<i>Ю-</i>	зунг	<i>ви-</i>	со-	<i>ли-</i>	га	<i>ет-</i>	<i>сун,</i>	<i>де-</i>	<i>санг</i>	<i>кү-</i>	<i>нгул-</i>	лар-	ни	
<i>Со-</i>	чинг-	<i>ни</i>	бош-	<i>тин</i>	<i>а-</i>	<i>ёг</i>	<i>чин</i>	<i>и-</i>	<i>ла</i>	<i>ши-</i>	<i>кан</i>	<i>қил-</i>	ғил.	
<i>Ха-</i>	зон	<i>си-</i>	по-	<i>хи-</i>	<i>га,</i>	эй	<i>бо-</i>	<i>г-</i>	<i>бон</i>	<i>э-</i>	мас	<i>мо-</i>	нель,	
<i>Бу</i>	бо-	<i>г</i>	то-	<i>ми-</i>	<i>да</i>	гар	<i>иг-</i>	<i>на-</i>	<i>дин</i>	<i>ти-</i>	<i>кан</i>	<i>қил-</i>	ғил.	
<i>Ю-</i>	зи-	<i>да</i>	тер-	<i>ни</i>	<i>кү-</i>	<i>руб</i>	<i>ўл-</i>	<i>са-</i>	м	эй	<i>ра-</i>	<i>фик,</i>	ме-	ни,
<i>Гу-</i>	лоб	<i>и-</i>	ла	<i>ю-</i>	<i>бу</i>	<i>гул</i>	<i>бар-</i>	<i>ги-</i>	<i>дин</i>	<i>ка-</i>	<i>фан</i>	<i>қил-</i>	ғил.	
<i>На-</i>	во-	<i>йи,</i>	ан-	<i>жсу-</i>	<i>ма-</i>	<i>ни</i>	<i>шав-</i>	<i>қ</i>	<i>жон</i>	<i>а-</i>	ро	туз-	санг,	
<i>А-</i>	пинг	<i>бо-</i>	<i>шоғ-</i>	<i>лиг</i>	<i>ў-</i>	<i>қин</i>	<i>шам-</i>	<i>ъи</i>	<i>ан-</i>	<i>жсу-</i>	<i>ман</i>	<i>қил-</i>	ғил.	

Вазннинг ноёблиги кўриниб турибди. Лекин мураккаблик сунъий эмас, балки ғазалнинг руҳига мувофиқ: ҳар мисрада қисқа ҳижолар етакчилигидан сўнг, иккинчи рукннинг охири ва тўртинчи рукнда кетма-кет иккитадан чўзиқ ҳижо келиши мисраларга ўзига хос ритм бағишлади – бу рукнлар алоҳида урғу, таъбир жоиз бўлса, салобат билан ўқиласди. Натижада арузга хос бўлган умумий хусусият – қисқа ва чўзиқ ҳижоларнинг мунтазам такрорланишидан ташқари, қўшимча, яъни чўзиқ ҳижолар жуфтлигининг такрорланишидан иборат ритм юзага келади:

.....мар-дум қил-ғил,
.....-нгул рав- гул-шан,
.....жон гул- қил-ғил,
.....ғир қо- боғ-ла

Ғазалнинг еттинчи мисрасида истиснога дуч келамиз: у бошқа мисралардаги каби фаъ-лун эмас фаъ-лон қолипида – бир чўзиқ ва бир ўта чўзиқ ҳижо билан тугайди: “Эй, чарх!”.

Сўнгти руқнданги бу ҳол аруз талабларига зид эмас. Лекин Навоийдек маҳорат соҳиби учун шу биргина ҳижони ҳам фаълун қолипига солиб кетиш асло қийинлик қилмас эди. Демак, бу тасодиф эмас, балки ғазал руҳидан келиб чиққан.

Олдинги уч байт ва яна кейинги байтда (“богбон” деганда кимни тушунишга қараб, олтинчи байтда ҳам) шоир бевосита ғазал адресатига мурожаат қилган бўлса, тўртинги байтда нутқини фалакка қаратмоқда. Шунинг учун охирги ҳижо алоҳида зарбга эга бўлган:

Эй, ча-а-а-рх!

Натижада байтнинг эмоционаллик хусусияти кучайган.

2. Қофия ва радиф. Ғазалда анча кам учрайдиган қофия кўлланган. Қофиядош сўзларнинг руқн охирида келиши ҳам ғазалнинг ифодалигига ҳисса қўшади. Қофиянинг асосий элементи (равий) “н” товуши эканлиги бутун ғазалга интиқлиқ бағишлайди. Айттайлик, “н” ўрнида бошқа товуш келса, ғазал интонацияси ўзгариб кетар эди. Киёслаб кўринг:

Қаро кўзум, келу мардумлиғ эмди касб қилғил,
ёки

Қаро кўзум, келу мардумлиғни одат қилғил.

Ғазалнинг радифи – ҳар байтнинг охирида такрорланувчи “қилғил” сўзи ҳам ғаройиб. “Қил” ва “ғил” бўғинларининг қофиядошлиги, бир томондан, “қофия ичида қофия” ҳосил қилса, иккинчи томондан, бу сўзниң радиф бўлиб келиши лирик қаҳрамон нутқидаги илтижо, ундаш руҳига айнан мувофиқ. Айни пайтда “қилғил” мурожаатида “қилсанг ҳам майли”, “кошки қилсанг” каби маъно жилолари бор. Бу сўз ўрнига мантиқан унга ўзакдош бошқа радиф қўйилса, масалан, “қил” дейилса, буйруқни,

“қилсанг” – маслаҳат, “қилсанг-чи” – жеркиш ёки гинани ифодалар, ҳатто “қилгин” – сўзи ҳам расмийлиги билан ғазал жозибасчига путур етказар эди.

3. Сўз. Газалда нозик инсоний туйгулар ифода этилгани учун унинг сўз таркиби ҳам шунга яраша: инсоннинг зоҳирий қиёфаси (кўз, қорачиг, юз, қад, соч), ботиний дунёси (кўнгил, бағир, жон), маконий мухит (ватан, равза, гулшан, чаман, тоғ, боғ), азият белгиларини ифодаловчи сўзлар (ришта, расан, фироқ, игна, хазон, тикан) маржондек тизилган. Матнда ўша давр ҳаёти билан боғлиқ сўз ва тушунчалар, ҳозир истеъмолдан чиқиб кетган архаизмлар ҳам талай. Гарчи мумтоз адабиёт намуналарини луғат билан сўзма-сўз таржима қилиб ўқишидан самара кўп бўлмаса-да, аммо бусиз уларни тушуниш ҳам мушкул. Щуни назарда тутиб, академик А. Рустамовнинг “Адиблар одобидан адаблар” китоби ҳамда “Навоий асарлари луғати”га мурожаат этамиз:

Мардум – 1) ҳалқ, одам, фуқаро (граждан маъносида);
2) кўз қорачиги;

мардумлиғ – ҳалқпарварлик, одамийлик, одамгарчилик, химмат, саховат; 2) кўз қорачиги бўлиш;

равза – боғ; жаннат боғи;

таковар – от, чопқир, ўйноқи от; кенгроқ маънода: узоклашишга сабабчи улов (транспорт, бугунги кунда айниқса енгил автомобиль, самолёт);

бағир – жигар; кенгроқ маънода: одамнинг ичи, юраги, кўкраги, биқини;

ғамзада – 1) айнан “ғам урган”, ғамда қолган (киёсланг: аламзада); 2) ғамза ичида, ғамзага мойил ҳолатда;

ришта – ип, ингичка ип, боғлаш воситаси; **жон риштаси** – жон или (қадимда одамнинг жони унинг танасига ип билан боғланган, деган ақида бўлган; “жони узилди” ибораси шундан келиб чиқсан);

расан – арқон, йўғон ип, чилвир; занжир, кишан;
фироқ – айрилиқ, айрилиқ ғами; **фироқ тоғи** –
айрилиқнинг тоғдай ғами;

чарх – косиблар (кулол, чархчи, йигчи)нинг айланиб
турувчи асбоби; фалсафий маънода: фалак, тақдир,
айланиб турувчи осмон, замона; бу ерда: яратувчининг
чархи;

хамир этмоқ – хамир қилмоқ, қормоқ, бирор нарса ясаш
учун яримфабрикат тайёрлаш; бу ерда: инсон тупроқдан
яратилгани учун, тупроққа одам қиёфасини беришдан
аввал лой ясалиши кўзда тутилади (валлоҳу аълам);

кўҳкан (ғазалда “кўҳикан” талаффуз қилинади) –
айнан: тоғ қазувчи, кон очувчи; адабиётда: “Фарҳод ва
Ширина” достонининг қаҳрамони Фарҳоднинг касби,
лақаби;

чин – хитойи тароқ, денгиз чиғаноғидан ясаган, сочни
турмаклаш воситаси;

шикан – жингалак; сочни турмаклаш;

хазон сипоҳи – 1) куз изғирини; 2) меваларни деб боғни
(пайкални) пайхон қилувчи шум болалар тўпи;

монеъ, мониъ – ман қилувчи, таъқиқловчи, олдини
олувчи; эмас монеъ = монеъ эмас – таъқиқлай олмайди,
кутқара олмайди;

анжуман – 1) йигин; 2) юлдузлар осмони; 3) қизғинлик;
шавқ – шавқ, ҳаяжон; **анжумани шавқи жон** – жондаги
(кўнгилдаги) шавқ анжумани, шавқнинг қизиши,
кўнгилнинг яйрапси;

бошоқ – бу ерда: камон ўқи (найза)нинг металдан
ясалган учи; **бошоқлиғ ўқ** – узокроққа етиши, тўғри
учиши, қаттироқ санчилиши учун учига металл учлик
бириктирилган камон ўқи (найзача);

шамъи анжуман – анжуман, йигинларни ёритувчи шам,
йирик, кўп ёруғлик берадиган шам, қандил.

Албатта, ҳар қандай луғатдаги сингари, ғазал сўзларининг келтирилган изоҳлари нисбий, ҳатто анчайин субъектив, айрим маънолар ортиқча, бошқа маънолар эса тушиб қолган бўлиши мумкин. Мусиқа, тасвирий санъат каби мумтоз адабиётнинг юксак намуналари ҳам ўқувчидан ўз тушунчаси ва руҳиятидан келиб чиққан ҳолда завқ олишни тақозо этади.

4. Санъат. Навоий каломида ҳар бир сўз луғавий маъномазмунга эга бўлишдан ташқари, муайян бадиий юк ҳам ташийди. Шеърдаги бадиий санъатларни таҳлил қилиш бир пайтлар ҳатто “Илми бадеъ” деб аталувчи фан даражасига кўтарилиган. Шеърий санъатларга бойлиги жиҳатидан “Қаро кўзум” ғазалиётнинг ноёб намунасиdir. Бу ҳақда адабиётшунос В. Раҳмонов хулосаси: “Қаро кўзум” ғазали ҳақида бир китоб ёёса бўлмайдими? Чунончи мен шу ғазалнинг матлаъи устида бош қотирдим-у, биргина бадиият нуқтаи назаридан кузатишларим бир дафтар бўлди. Яъни, қисқача қилиб айтсам,

**Қаро кўзум, келу мардумлиғ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросида мардум кеби ватан қилғил**

– байтидан ўнта бадиий санъат топдим. Булар: нидо, сифатлаш, илтифот, тарди акс, тажнис, ийҳом, иштиқоқ, такрир, ташбих, амр, мураддаф”.

Нидо – ғазални ғазал бағишлиланган шахсга (объектга, адресатга) мурожаатдан бошлаш. Ўз ҳолича, масалан, шеърни “Эй, ёр” ёки “Аё рафиқ” деб бошлаш бу ҳали санъат эмас, албатта. Нидо санъат бўлиши учун қўшимча сифатта эга бўлиши керак. Масалан,

Маҳвашо, сарвиқадо, лоларухо, сиймтано. (FC)

Биз ўрганаётган ғазал “Қаро кўзум” деб бошланар экан, шу мисранинг ўзидаёқ кўз унинг муҳим унсури – қорачиғ билан боғланиб нидо санъатга айлантирилган.

Амр. Байтдаги нидога “қилғил” радифи мувофиқ келиши амр санъати намунасиdir. Бу радифнинг хусусияти, ҳамда мураддаф (радиф қўллаш) санъати ҳақида юқорида сўз юритилди.

Сифатлаш. “Қаро кўзум” жумласи билан Навоий ҳам ёрнинг кўзини сифатлади (кўзнинг қоралиги), ҳам ёрнинг ўзини (ёрнинг қора кўзлилиги)!

Илтифот – ёрга унинг сифати, гўзаллигини тилга олиш воситасида мурожаат этиш, мурожаатнинг ўзида гўзаллигини таъкидлаб, лутф қилиш санъати.

Такрир – сўзларнинг (бизнинг мисолимизда: қаро, кўз, мардум) байтда такрорланиши. Мумтоз адабиётда такрирнинг нафис намуналари кўп, масалан,

Менмудур менким, сенинг васлинг муюссардур менга. (FC)

Тарди акс. Такрирнинг маҳсус кўрининиши. Биринчи мисрада “қора” сўзи аввал, “кўз” сўзи кейин қўлланган бўлса, иккинчи мисрада уларнинг ўрни алмаштирилиб бутунлай бошқа маъно чиқарилган. Тарди аксга яна бир мисол:

Солди ўт хижрон манга, ё рабки, сол хижронга ўт. (FC)

Тажнис – шакли бир хил, маъноси турли сўзлардан ёки бир сўзнинг бир неча маъносидан санъат ясаш. “Қаро кўзум”нинг биринчи байтида тажниснинг ҳар икки тури мавжуд:

Қаро кўзум – бир маъноси: кўзимнинг қораси; иккинчи маъноси: қора кўзлигим;

мардумлиғ – кўз қорачигидай бўлиш ҳамда одамийлик, одамгарчилик.

Ийҳом – шеърдаги сўз бир неча маънога эга бўлибгина қолмай, бу маъноларнинг ҳар бири ҳам умумий мазмунга мувофиқ келишидан иборат санъат, яъни тажниснинг нозик ва нафис шакли. Хусусан, биринчи мисрадаги “мардумлиғ”нинг ҳар икки маъноси ҳам жоиз бўлгани учун ийҳом ҳосил қиласди, иккинчи мисрада эса “мардум”нинг фақат қорачиғ маъноси жоиз бўлгани учун ийҳомдан холи.

Иштиқоқ – бир ўзакдан ясалган бир неча сўзни маҳорат билан кўллаш. Бу ерда унинг содда кўринилиши учрайди: “мардум” ва “мардумлиғ”. Иштиқоқнинг кучлироқ намунасини кейинги байтда кўрамиз: “Юзунг гулига кўнгул равзасин яса гулшан”.

Ташбиҳ – ўхшатиш. Навоий “мардум киби” ўхшатиши билан ёрни шунчаки кўз қаросида ватан тутишни эмас, балки кўзда қорачиғ ўрнашгандай ватан тутишни илтижо қиласди. Шу сабабли бу ташбиҳда айни пайтда **тамсил** – мисол келтириш санъати ҳам мавжуд: азиз одам ҳакида “кўзимнинг қорачиғи” деган ибора кўлланади.

Албатта, фақат матлаъдагина эмас, ғазалнинг ҳар бир байтида шеър санъати намуналари маҳорат билан кўлланган.

5. Талқин. Тушунилиши қийин бўлган сўзлар таржима этилди. Лекин бунинг натижасида ғазал мазмуни батамом ойдинлашди, деб бўлмайди. Айниқса, тўртингичи, олтинчи ва сўнгти байтлар маъноси очилганича йўқ. Гап шундаки, нутқ давр билан боғлиқ ҳодиса бўлиб, унда ана шу даврга хос воқелик акс этади. Хусусан, бугун электр ёругига ўрганган авлод Навоий замонида тунлари катта йифин – анжуманлар қандай ёритилганини тасаввур этиши қийин. Ҳозирги ёшларга ҳатто XX аср ўрталаригача кўлланган “тошфонаръ”, “варшав чироқ”, “бешинчи шиша”, “пилигини кўтар” каби иборалар маъносиз.

Ғазалнинг сўнгти байтидаги “анжумани шавқи жон” иборасини луғат ёрдамида англаб етса бўлар, аммо

кейинги мисрани “учига темир қадалган ўқни шамъ қилғин” деб ўқиган билан барибир нимадир етишмайди. Академик А.Рустамов ўз китобида сўнгти байтни талқин этар эканлар, “бошоқ, яъни ўқ учи шаклан шамнинг алангасига ўхшайди” дея изоҳ берадилар. Бу изоҳ ҳам барибир тўлиқ қониқиши ҳосил қилмайди. Балки шам (машъала) ўқнинг учига санчилиб, мажлисона деворига маҳкамлангандир.

Бизнингча гап бунда эмас. Бир неча аср аввал ёзилган матнлардаги сўз ва ибораларнинг асл маъносини бугун ҳар доим ҳам айнан тиклаб бўлавермайди. Қолаверса, бундай тадқиқот жуда шарт эмас. Ҳақиқий шеър сўзларнинг маъно-мазмунидан ташқари кайфияти, руҳияти билан ҳам ўз вазифасини бажараверади. Мисол учун, Абдулла Ориповнинг “Сирли тушлар кўриб мен бор дунёни унутдим” деган мисрасидаги сўзлар луғатсиз ҳам тушунарли, аммо тўғилиши табиий бўлган “Қанақа сирли тушлар?” деган савол ўринсиз.

Академик А.Рустамов “Қаро кўзум”нинг сўнгти байтидаги руҳиятни шундай изоҳлайди: “Навоий... шамънинг тунги анжумандаги вазифасини, яъни ёритиш ва шу билан анжуманни қизитиш хизматини кишининг жонидаги шавқ анжуманида маъшуқнинг ўқи ўтайди, дейди. Ўқдан мурод маъшуқ туфайли ошиққа етадиган жабру жафолардир”. Мана шунинг ўзи кифоя.

6. Мақсад. Газал кимга қаратилган? Бу – яна ҳам мураккаброқ савол. Газалнинг кўпчилик мухлислари “кора кўз”ни маъшуқа қиз, ғазалнинг ўзини эса ишқий, аникроғи дунёвий муҳаббатга бағишлиланган, деб тушунади. Навоий дунёкараши билан чукуроқ таниш кишилар эса, “Навоий ғазалида аёл кишига мурожаат этади, аммо ғазалда куйланаётган ишқ – пок (платоник) муҳаббатдан иборат”, дея хulosса чиқаради. Газални ҳатто тасаввуфий маънода талқин қилишга уринишлар ҳам бўлди. Академик

А.Рустамов юқорида зикр этилган китобининг шу ғазалга бағишиланган “Қоракўз ким?” бобида шундай мулоҳаза юритади:

“Мана шу ғазалга оммавий ахборот воситаларида турлича шарҳлар берилди. Буларда маъқул фикрлар билан бирга номаъқуллари ҳам баён этилди. Шулардан бири Навоийнинг манзури йигит эмас, қиз деб тушунтириш, иккинчиси, энг номаъқули – инсон эмас, худо деб талқин қилиш бўлди”. Сўнг ғазални байтма-байт изоҳлагач, “энг номаъқул” фикрни бирон-бир баҳсга ўрин қолдирмайдиган қатъийлик билан рад қилиб, давом этади: “Энди Навоийнинг бу ғазалидаги манзури йигитми, қизми, деган саволга йигит деб жавоб беришимиз керак бўлади. Чунки ит билан ўқдан унинг овчилиги маълум. Унинг йигитлигини тан олмасликка ҳаракат қилиш Навоийнинг ишқи маънавий ишқ эканлигини ҳисобга олмаслик натижасидир”.

Мумтоз адабиётни тушуниб етишда биз домлага шогирдликка ярапимиз ҳам даргумон. Шунинг учун уларнинг фикрларини эътироф этмай иложимиз йўқ. Албатта, “энг номаъқул” талқин хусусидаги хулосалари мутлақо тўғри: “Қора кўзум”ни илохий ишқ йўналишида талқин этиш – Навоийнинг ишқ мавзусидаги деярли барча асарига тасаввуфий тус беришининг бир намоёни бўлиб, ҳозир, чамаси, бундай “мода”нинг даври ўтди.

Айни пайтда “Қоракўз ким?” деган саволга домланинг “овчи йигит” деган жавоби ғазалдаги от, ит ва бошокълик ўқ образларига асосланаётгани учун бу сафар вазият бошқачароқ. Ҳар қалай, шоир мурожаат этаётган шахс “овчи ёки овдан қайтаётган йигит киши” деган хулоса учун асос биринчи хулосадагичалик қатъий эмас. Шундан келиб чиқиб, академик А.Рустамовнинг фикрини “ғазалнинг тарихий-илмий талқини” деб атаймиз, аммо шу билан бирга ғазалда шоирнинг манзури ким эканлиги бевосита

айтилмагани учун, бошқа талқинларга имкон сақланишини қайд этамиз. Жумладан, шоир мурожаат этаётган шахс – унинг манзурасидир, деб тушуниш “эркин бадий талқин” деб қабул қилиниши мумкин. (Эркин Воҳидовнинг айнан шу ёндашувга асосланган шарҳлари машҳур.) Зотан, Шарқ бадий адабиётида шартлилил мухим ўрин тутиши яхши маълум. (“Итинга ғамзада жон риштасин расан қилғил” мисраси ана шу шартлиликнинг бир намунасиdir.)

Нима сабабдан Навоий “Қаро кўзум” ғазалида мурожаат этилувчи образни мунозараларга ўрин қолдирмайдиган тарзда конкретлаштирумаган экан? Масалан,

**Оти саркаш, тўни заркаш, ҳусни дилкаш, нутқи хуш,
Кўрмадук бу навъ маҳваш чобуку раъно йигит**

– байтли ғазалидаги каби?

Бунда бир ҳикмат бўлиши керак.

Ғазал обьекти Навоий учун балки суҳбатини ёқтирадиган ёш йигит, айтайлик, темурий шаҳзодалардан бири бўлгандир, балки узоқ вақт кўрмаган дўстидир, балки кўнглига мақбул бўлган таниш қиззидир. Ҳар қалай, ов, овчининг оти, ов куроллари – буларнинг барини кўчма маънода қиз образига мувофиқ тарзда талқин этиш мумкин. Лекин “маъшук”нинг жинси Навоий учун мухим бўлмаган бўлса керакки, шоир уни конкретлаштиришни лозим топмаган.

Бу ўринда академик А.Рустамовнинг ўзи йўл кўрсатади: “Маънавий ишқда жинс ва ёшнинг аҳамияти бўлмайди. Ёш ошиқнинг маъшуки бир нуроний чол ёки кампир, қари нозирнинг манзури ёш ўғлон ёки қиз бўлиши мумкин”. Яна шунун ҳам эътиборга олиш лозимки, ғазалда бирор марта бўлсин “ишқ”, “муҳаббат” сўзлари, ҳатто уларга маънодош ва ўзакдош сўзлар қўлланмаган. Шундай экан, холосага келамиз: ғазалнинг мақсади – конкрет жинсли ва ёшли

маъшуқ эмас, умумлаштирувчи маъшуқ сиймосига мурожаатдан иборат.

7. Руҳ. Яна замонамизга қайтайлик. Шундай ҳақли савол туғилади: Хоҳ маънавий бўлсин, хоҳ дунёвий – ишқий мавзудаги қўшиқлар жуда сероб, шундай ғазаллар яна ҳам кўп. Лекин нима учун мураккаблиги, у қадар тушунарли эмаслигига қарамай, айнан “Қаро кўзум” бу қадар жозиба кучига эга? Бу қўшиқнинг Мулла Тўйчи ёки Юнус Ражабий ижросидаги ёзувини тинглагандан ёки бугун уни Муножот Йўлчиева куйлагандан нима учун киши бу қадар мутаассир бўлади? Бу қўшиқдан таъсирланадиган, завқ оладиган, уни севиб тинглайдиган кишиларнинг кўпчилигидан маънавий ишқ ғояси ҳам, абстракт маъшуқ образи ҳам, “анжумани шавқи жон” тушунчаси ҳам нақадар йироқлиги тайин.

Буни шундай изохлаш мумкин: “Қаро кўзум”га ва у орқали “Ушшиқ” қўшиғига нутқий инфомациядан ташқари, бетакрор руҳий инфомация ҳам жо бўлган. Албатта, руҳий инфомациянинг ташувчиси бари бир сўз, нутқ, лекин алоҳида-алоҳида сўзлар ёки жўн мисралар эмас, балки фавқулодда ҳолат муносабати билан илоҳий илҳом таъсирида инсон қалбida мавж урган туйғуни беназир ғазалга айлантирган Навоий каломидир.

Бу туйғу – соғинч туйғусидир.

Энг оддий, шунинг учун жажжи болакайдан тортиб ёши юздан ошган мўйсафидгача, фарзанди шаҳарга кўчиб кетган онадан синфдош дўстларини кўмсаган талабагача, жулдур кийимли ўксик нотавондан тортиб мультимилионергача, дилбандини йиллаб кўришга имконсиз бечорадан чилласи чиқмаган келинчаги уйда қолган, ўзи сафардаги ёш куёвгача хос бўлган туйғу – соғинч, кўмсаш, интизорлик, ностальгия. Нафақат инсонга, балки жониворларга, ҳатто баҳорга интиқ майсаю дараҳтларга ҳам нисбат берса бўладиган категория.

Тасаввур қиласылыш, соғиниб-соғиниб, ахийри соғинч ўрнини “фироқ тоги” эгаллаган, соғинч ҳисси пасайиш ўрнига армон бўлиб дилининг тубига чўккан кишининг рўпарасидан даб дурустдан маъшуқи (маъшуқаси) чиқиб қолди. Мана шундай вазиятда ҳосил бўладиган туйғулар ғазалда ҳақиқий поэтик маҳорат билан ифода этилган.

Даставвал ҳаяжондан энтиккан лирик қаҳрамоннинг кўзи “маъшуқ”нинг кўзи билан тўқнашади:

**Қаро кўзум, келу мардумлиғ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил.**

— кейин унинг юзига разм солади, сўнг назари қадди бўйлаб сирғалади:

**Юзунг гулига кўнгул равзасин яса гулшан.
Қадинг ниҳолига жон гулшанин чаман қилғил.**

Шоир, гўё фироқнинг айбдоридай, унинг отига (замонамида, масалан, автомобилига) ва итига (қўпол бўлса ҳам тамсил: ҳамрохи, кузатувчисига) кўз қирини ташлайди:

**Таковарингга бағир қонидин хино боғла,
Итингга ғамзада жон риштасин расан қилғил.**

Шоирнинг нигоҳи “маъшуқ”нинг оёғи остидаги, тўғрироғи, пойафзалидаги чангта тушиб нидо этади:

**Фироқ тогида тошилса туфроғим, эй чарх,
Хамир этиб яна ул тоғда кўұқан қилғил.**

Кейин унинг чехрасига қайтади ва шамолда тўзғиб, юзини тўсаётган кокилларига разм солади:

**Юзунг висолига етсун десанг кўнгулларни,
Сочингни боштин-аёғ чин ила шикан қилғил¹.**

Вакт эса беаёв, югурик дарёдай оқаверади, у билан умр ҳам ўтиб боради. Шундай экан, дийдор ғанимат, унинг қадрига етиш лозим:

**Хазон сипоҳига, эй боғбон, эмас мониъ,
Бу боғ томида гар игнадин тикан қилғил.**

Софинч туйғуси шу даражага кўтарилиши мумкинки, интизор “маъшуқ”нинг висолига етиш қувончидан ўлимга ҳам рози, унинг учун энди ўлим ҳам фарахбахш:

**Юзида терни кўруб ўлсам, эй рафиқ, мени
Гулоб ила юв-у, гул баргидин кафан қилғил,**

– бу ғазалнинг кульминацияси, у айнан қўшиқнинг авжига тўғри келиб, куйловчининг ҳам, тингловчининг ҳам қалбини ларзага солади.

Ғазал гениал шоирнинг ўзига ўз мурожаати билан яқунланади:

**Навоий, анжумани шавқи жон аро тузсанг,
Анинг бошоғлиғ ўқин шамъи анжуман қилғил.**

“Хазойин ул-маоний” девонларидағи барча ғазаллар тоқ сондаги байтлардан ташкил топган. Навоий буни китъаларидан бирида алоҳида таъкидлайди:

**Навоий шеъри тўқкуз байту ўн бир байту ўн уч байт,
Ки, лавҳ узра қалам зийнат берур ул дурри макнундин².**

¹ Бу байт ғазал адресати аёл бўлиши ҳам мумкинлигининг эҳтимоли ортиради: agar “боштин-аёғ”ни “ҳаммаси” деган маънода тушунсак, жинсга нисбатан бетараф, бордию унинг маъноси “бошдан то оёққача” дейилса, унда фақат кизларга хос белги бўлади.

² Дурри макнун – яғтирин дур, инжу. ³Таназзул айлай олмас – паст эмас, пастга тушмас. ⁴Рутба – мартаба. ⁵Етти гардун – етти осмон.

**Буким албатта етти байтдин ўксук эмас, яъни
Таназзул айлай олмас³ рутба⁴ ичра етти гардундин⁵.**

Биргина “Қаро кўзум” саккиз байт. Бу таажжубли ҳолат, албатта. Уни фақат шундай изоҳлаш мумкин: ғазал илҳомнинг бир зарби билан туғилган ва шу ҳолатда қоғозга битилган; унга туртки берган ҳодиса Навоий учун азиз хотирот бўлган бўлса керак, тўққиз байтга тўлдиришни лозим томмаган.

Ҳақиқатан, санъатнинг юксак намунаси яратилишиданоқ мукаммал бўлади ва давр ўтиши билан бу сифатини сақлайди.

Хотима. Мухташам сарой. Салобатли залга нозиктабъ жамоа йиғилган. Оврупача маданият соҳиблари оз эмас. Ёшлар – йигит-қизлар ҳам талай. Йиғилгандарнинг кайфияти кўпроқ шўх ва ўйноқи номерларга мойил. Лекин навбати келган бўлса керак, саҳнага миллий кийимдаги ҳофиз чиқиб келди, стулни микрофондан орқароққа тортиб, унга омонатгина қўнди. Танбуруни бир-икки чертиб созлагандай бўлди-ю, дутор жўрлигига “Қаро кўзум” қўшигини бошлиди. Мумтоз мусиқа, мумтоз шеърият. Ҳазми енгил эмас. Шунинг учун айрим қиёфаларда “роса чўзмасайди” деган норозилик аломатлари қалқиди. Кўпчилик эса, “чираб ўтказамиш-да энди” дея ўзаро шивирлашга тушди.

Ҳофиз кўзларини ярим юмиб, залдагилар билан иши йўқдай, қўшиқни гўё ўзи учун куйлар, овози баланд ҳам, ширали ҳам эмас. Микрофон унинг овозини кучайтиришга курби етмаётгандай эди.

Ажабо, бироз тараффудланиб бўлса-да жимиб, оҳиста сўнг сув қуигандай сукуттга чўмди – кетма-кет кучайтиргич билан ижро этилган оҳангларнинг қулоқни батанг этувчи товушига кўниккан томошабин аҳли учун жонли овоз ғайритабиий туюлди, шекилли, микрофонсиз куйлашга журъат қилган ҳофизга қизиқиш уйғонди. У эса

вужудининг ҳар бир ҳужайраси билан куйлаётгандай, қўшиқ сўзларига маст бўлиб, ғазал руҳиятининг уммонига шўнгиг борар эди. Пардадан пардага, байтдан байтга ўтган сайин қўшиқнинг сеҳрли жозибаси залдагиларни қамраб ола бошлади.

Энди кимдир унинг оҳангига мос тебранар, кимдир лабларини қимирлатиб, ўзича жўр бўларди, кимларнингдир эса киприкларига нам югурди...

Ҳофизнинг овози кучайиб, залнинг энг олис бурчакларигача чулғади. Ҳатто шифтга осилган улкан қандил резонансга тушиб тебрангандай туюлди. Ҳофизнинг аввал пешонасида, сўнг юzlарида тер инжулари йилтиллади...

Қўшиқ авжига кўтарилиганда эса, уни маржон-маржон тер босиб бўлган эди.

Нихоят қўшиқ тугади. Лекин ҳофиз туришга шошилмади, танбурини тиззасига тираб, унга таянганча бир оз қимирламай ўтирди. У гўё “вақтларингизни олганим учун узр” демоқчига ўхшарди. Зал ҳам ҳаракатсиз кутиб ўтиради. Уч-тўрт сония ўтгач, у ер-бу ердан чапак товуши чиқди. Худди сигнал кутиб тургандай, ҳамма баравар чапакка қўшилди-ю, зални гулдирос босди. Ҳофиз енгил тортиб, лаблари майин жилмайишдан қимтинди. Сўнг ўрнидан туриб таъзимга эгилди.

У парда ортида кўздан ғойиб бўлди ҳамки одамлар қарсакни тўхтатмадилар. Лекин энди олқишилар ижрочининг маҳоратидан кўра кўпроқ қўшиқнинг ўзига қаратилиган эди. Йўқ, шундай қўшиқни тинглапга мусассар бўлганлари учун, улар ўзларини олқишиламоқда эдилар.

СЎНГСЎЗ

Китобни интиҳосига етказиши насиб этгани учун Яратганга шукр айтамиз. Унинг юзага келиши ва чоп этилишида ўзларининг фойдали маслаҳатлари ва танқидий мулоҳазалари билан ўртоқлашган, бегараз ёрдам берган ҳамда қўлёzmани китоб ҳолига келтриш борасида меҳнат қилган барча-барчага муаллиф чукур миннатдорчилик билдиради.

Тажриба кўрсатадики, қўлёzма ва китобнинг напрдан чиққан варианти янгилиш ва камчиликлардан холи бўлишига ҳар қанча интилинимасин, унда билиб ёки билмай йўл қўйилган сакталиклар, мунозарали ўринлар бўлади. Бу борада ўз кузатув, фикр ва мулоҳазаларини билдирадиган закий китобхонларга аввалдан миннатдорлик изҳор қиласиз ҳамда улуг аждодимиз ва пиrimiz Низомиддин Мир Алишер Навоий далласига таважжух этамиз: аруз фанининг олиму орифларидин илтимос қиласизки, ҳар ерда сахву хато ўтган бўлса, маъзур тутгайлар ва ислоҳ қалами била тузатиб ўтгайлар.

То чарх давойиридин ўлғай айём,
То шеър хаёлотига йўқтур анжом,
То байт тарокибида бўлғай ибҳом,
Топсун шеър била жаҳон аҳли низом*.

* “Мезон ул-авzon” хотимасидан. Давойир – даврлар, доиралар, осмоннинг суткалик айланишлари; анжом – охир, тугалиш, якун; тарокиб – таркиблар, тузилиш, конструкция, комбинация; ибҳом – ноаниҚлик, мавхумлик, гумон, чалкаплик

МАНБАЛЬЛАР:

Алишер Навоий. *Муқаммал асарлар тўплами.* “Фан”, 1987-2003.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. *Мұхтасар.* 1971, “Фан”; *Бобурнома.* “Шарқ”, 2003; *Девон.* “Фан”, 1994.

Шайх Аҳмад ибн Ҳудойдод Тарозий. *Фунун ал-балога.* “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали, 2002 йил, 1-сон – 2003-йил, 3-сон.

Абдурауф Фиграт. *Аруз ҳақида.* 1997.

ҚЎШИМЧА АДАБИЁТ:

С.Алиев. *Аруз илми.* 1995.

О.Носиров. *Ўзбек адабиётидагазал.* Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.

А. Рустамов. *Аруз ҳақида сұхбатлар,* “Фан”, 1972; *Адиблар одобидан адаблар,* “Маънавият”, 2003.

Э. Талабов. *Араб арузи.* Тошкент, ТошДУ нашриёти, 1977.

У.Тўйчиев. *Ўзбек поэзиясида аруз системаси,* “Фан”, 1985.

М.Хамраев. *Очерки теории тюркского стиха.* Алма-Ата, “Мектеп”, 1969.

Ш.Шомуҳамедов. *Форс-тоҷик арузи.* Тошкент, ТошДУ нашриёти, 1970.

А. Ҳожиаҳмедов. *Мактабда аруз вазнини ўрганиш,* 1995; *Мумтоз бадиият малоҳати.* “Шарқ”, 1999.

Алишер Навоий. *Ғазаллар, шарҳлар.* “Камалак”, 1991.

Умрбоқий қўшиқлар. (Э.Очилов нашрга тайёрлаган). “Шарқ”, 2002.

Абдулла АЪЗАМ

АРУЗ

*Алишер Навоий ва Захрийддин
Муҳаммад Бобур сабоқлари*

Муҳаррир *Шукур Қурбон*
Бадиий муҳаррир *Акбарали Мамасолиев*
Техник муҳаррир *Рустам Исакулов*
Мусаҳҳиллар *Назира Шакарова*

Босишга рухсат этилди. 28.04.2006 й.
Қоғоз бичими 60x84 $\frac{1}{32}$,
Босма табоги 14. Адади 1000 нусха.
Баҳоси келишилган нархда. Буюртма № 74

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси нашриёти.

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси босмахонасида чоп этилди.
Тошкент, X.Сулаймонова кўчаси, 33